

A LITURGIATUDOMÁNY KLASSZIKUSAI

1.

A LITURGIATUDOMÁNY KLASSZIKUSAI 1.

CYRILLE VOGEL

A KÖZÉPKORI LITURGIA

Bevezetés a források tanulmányozásához

Argumentum Kiadó

—

ELTE BTK Vallástudományi Központ

Liturgiátörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2016

Készült az NKFI/OTKA K 109 058
„A nyugati liturgia változatainak kutatása”
kutatási programjának támogatásával

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Medieval Liturgy. An introduction to the Sources
franciából fordította, átdolgozta és bővítette
WILLIAM STOREY — NIELS RASMUSSEN
közreműködött JOHN K. BROOKS-LEONARD
Pastoral Press, Portland 1986

Fordította:
KÁTAI KATALIN

A fordítást ellenőrizte:
VARGA BENJÁMIN

Szaklektor:
FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

A szöveget gondozta:
JÁMBOR MARGIT

ISBN 978-963-446-726-7

© Argumentum Publishing House, 2015
© Földváry Miklós István, 2015

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, photoprint, microfilm, microfiche, digital copy or any other means without written permission from the publisher.

PRINTED IN HUNGARY

Tartalomjegyzék

Nincsenek tartalomjegyzék-bejegyzések.

Rövidítésjegyzék

xx yyy (MARTÈNE)

B Braunschweigi benedikcionále (Wolfenbüttel, Staatsarchiv VII B 313)

átvenni a rövidjegyzéket

A MAGYAR KIADÁS ELÉ

Ide kellene pár szó arról, hogy ez miért fontos művelet, meg az új sorozatról, és persze arról a szerkesztői döntésről, hogy a jegyzetanyagot lespóroljuk, mert különben is avittas és egyáltalán, ellenben a főszöveg merituma ez és ez.

Viszont illenék egy kurrens ajánló bibliográfiát mellékelnünk helyette valahonnét, vagy legalább ajánlani, ha van ilyen valahol? . . .

ELŐSZÓ AZ ÁTDOLGOZOTT ANGOL KIADÁSHOZ

Cyrille Vogel váratlanul hunyt el 1982 novemberében, Strasbourgban, 63 éves korában. Halálával a tudományos világ az ó- és középkori keresztény liturgiátörténet igazi óriását veszítette el. Az elzászi születésű Vogel a strasbourgi klérushoz tartozott, s mivel a napóleoni konkordátum Elzász-Lotaringiában változatlanul érvényes,¹ alapos tudományos képzést kapott: először Franciaország egyetlen állami teológiai karán (a strasbourgi egyetemen),² azután a Pápai Római Régészeti Akadémián. 1953-ban kezdett el tanítani Strasbourgban, mestere, Michel Andrieu örökébe lépve, de megbecsült oktatója volt a párizsi Institut catholique teológiai fakultásának is.

Vogel legkomolyabb tudományos eredménye a német-római pontifikále³ kiadása (Reinhard Elzével közösen) és a Duchesne-féle *Liber pontificalis*-kiadás revíziója.⁴ Tizenegy egyéb könyve és közel nyolcvan cikke alkotja bibliográfiáját (megtalálható a kötet végén). Tudományos munkái közt azonban van egy olyan, amit a liturgiatudományban kezdők és minden középkorászok haszonnal forgathatnak: jelen műve.

Előszavában Vogel ékesszólóan fejtegeti, mekkora nehézségnek tűnik sok középkorász számára a középkori liturgia tanulmányozása, amit ráadásul gyakran kizárólagos egyházi felségterületnek tekintenek, amelyhez, ha valaki hozzá akar látni, valamiféle nagyszabású beavatási rítuson kell átesnie előzőleg. Éppen azért fogott bele e jelen vállalkozásába, hogy az istendicséret középkori formáinak tanulmányozását könnyebben hozzáférhetővé tegye mind a profi liturgisták, mind a középkorral foglalkozó különféle szakemberek számára. Először (két részletben) a *Studi Medievali* olasz folyóiratban jelentette meg (1962-ben és 1963-ban), majd könyv formájában⁵ is napvilágot látott a *Centro italiano di studi sull'alto medioevo* gondozásában, Spoletóban, 1966-ban (a harmadik résszel együtt). 1975-ben jelent meg az átdolgozott változat (reprint: 1981) — ebben a szerző jelentősen bővítette a főszöveget és a jegyzetanyagot is, de az új eredményeket visszamenőleg nem érvényesítette a korábban született szakaszokra nézve.

Jelen kiadás fordítói 1982-ben jutottak arra a megállapodásra, hogy Vogel munkájának angol nyelvű változata ugyanolyan praktikus bevezetőül szolgálna a középkori

1. Sajátságos helyzet: az Elzász-Moselle régióban valóban a mai napig érvényben vannak a bevett felekezetek (katolikus, evangélikus, református és izraelita) helyzetét rendező 1801-es, Napóleon-féle konkordátum keretszabályai, ugyanis amikor 1905-ben a Francia Köztársaságban végbement az állam és az egyház szigorú szétválasztása, Elzász Németországhoz tartozott, így ott a korábbi rendelkezések maradtak érvényben, többek között például kötelező a hitoktatás az állami iskolákban is, a bevett felekezetek lelkeszei állami fizetést kapnak, a metzi és a strasbourgi püspököt ma is a francia köztársasági elnök ellenjegyzésével nevezik ki stb., és amint a fenti szöveg utal rá, a strasbourgi állami egyetemen két teológiai kara is van, egy katolikus és egy protestáns. Legutóbb 2013-ban tartotta fenn a konkordátum változatlan érvényét a francia alkotmánybíróság. (A szerk.)

2. A lotaringiai állami egyetemen (Metz és Nancy) nincs önálló teológiai kar, csak teológiai tanszék.

3. VOGEL, Cyrille — ELZE, Reinhard: *Le pontifical romano-germanique du Xe siècle I–III*. Vatikánváros 1963, 1972. (Studi e Testi 226., 227., 269.) (A szerk.)

4. VOGEL, Cyrille: *Le „Liber pontificalis”. Texte, introduction et commentaire par l'abbé L. Duchesne I–III*. E. de Boccard, Párizs 1955–1957. (A szerk.)

5. *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au Moyen-âge*. (A szerk.)

liturgia forrásaihoz az angolul értő közönség számára, ahogy Vogel eredeti szándékai szerint a francia a franciául értőknek. A szerző, amikor elé álltunk az ötlettel, nagylelkűen áldását adta rá, de azt kérte tőlünk, hogy az 1975-ös kiadás 33 oldanyi új anyagát dolgozzuk bele a korábbi főszövegbe. A fordítók ezt a munkát el is végezték, de ennél többet is tettek: az 1975 óta napvilágott látott új eredményeket is felvették, a hivatkozásokat ellenőrizték, javították, a jegyzetanyagot egyszerűsítették. A könyv egy szakasza, nevezetesen a gregorián szakramentáriumokról szóló súlyos átdolgozásra szorult volna az elmúlt 15 év eredményei fényében, de az eredetre, a kapcsolatokra és a szakramentáriumok e fontos típusának fejlődésére vonatkozó, gyakran önmaguknak is ellentmondó teóriákból szőtt rongyszőnyeg helyett inkább az egészet újraírtuk és leegyszerűsítettük, a kutatás 1985-ös helyzete szerint. Jelenleg ennél további szintézis nem tűnik lehetségesnek. Ugyanez áll a csendes miséről szóló szakaszra. Ahol az eredeti semmit sem kínált, minimális további irodalmat ajánlottunk, például a liturgikus költészet témájában. A fordítók hite szerint a szerző egyetértett volna eljárásunkkal.

A fordítók szeretnék köszönetüket kifejezni a munkájukat segítő posztgraduális hallgatóknak, elkötelezett és szakszerű közreműködésükért; Edward Foley kapucinus atyának; különösen pedig John Brooks-Leonardnak, aki a hivatkozások fáradhatatlan ellenőre volt, valamint a kész munka korrektora és nyelvi lektora. Ugyancsak szeretnék kifejezni hálájukat Virgul Funk atyának, a Pastoral Press vezetőjének, amiért hajlandó volt belevágni ebbe a vállalkozásba, és türelemmel viselte a felmerülő nehézségeket.

William G. Storey
Niels Krogh Rasmussen OP

liturgiatudományi alapképzések
Teológia Tanszék
Notre Dame-i Egyetem

A SZERZŐ ELŐSZAVA

A jelen munka első két része cikk formájában látott napvilágot a *Studi Medievali* folyóirat harmadik folyamának harmadik évfolyamában, 1962-ben (1–98) és a negyedik évfolyamában, 1963-ban (435–569). A harmadik, a zárórész pedig a *Centro italiano di studi sull'alto medioevo* gondozásában jelent meg 1966-ban, Spoletóban. Az első két rész lényegében a strasbourgi-i egyetemen tartott liturgikus kurzusom, jegyzet formájában. Némi habozás után egyeztem bele a kiadásba, barátaim és kollégáim biztatására.

Némi habozás után, mondom, mert általában semmi sem áll tőlem távolabb, mint a tankönyvírás gondolata, különösen egy olyan területen, amelynek a forrásai sincsenek rendesen feltárva és katalogizálva, és alapvető kérdésekben is messze még a meg-egyezés a részterületek kutatói közt. Ilyenformán tehát a szintézis egyrészt korai, másrészt kevés táplálékkal szolgálhat a téma értőinek.

Ez tehát egy igen szerény bevezető lett a középkori latin liturgia forrásainak kutatáshoz, és nem kínálja a keresztény istentisztelet átfogó történetét, de még csak a középkori liturgia forrásainak kimerítő jegyzékét sem. Bevezető, annak is szűk.

Csak a nyugati liturgiával foglalkozik, és csak a szigorú értelemben vett liturgikus dokumentumokkal, azaz a szertartások előkészítése és lebonyolítása során valóban használt ún. szerkönyvek műfajaival: a szakramentáriumokkal, ordináriuskönyvekkel, pontifikálékkal és lekcionáriumokkal. A himnuszokkal, trópusokkal, szekvenciákkal, a zsolozsma olvasmányjaival stb. tehát nem foglalkozik. A keresztény kelet is kívül esik a könyv fókuszán, és a középkori irodalom egyes műfajai is, még ha szerepet játszanak is a liturgia történetében, mint például egyes epikus művek, misztériumjátékok és mirákulumok, históriák, a lírai költészet alkotásai, krónikák stb. Ugyanezen okból hagytuk el a középkori hagiográfia vázlatos tárgyalását is, bár a *vitae sanctorum* információs aranybánya a liturgiátörténet számára. A középkori szakrális építészet és ikonográfia is igen fontos tudnivalókat tartogatnak a liturgiatudomány számára, de e témákról is csak minimális bibliográfiai áttekintést adunk.

A meroving kor lezárultával, azaz pontosabban III. (Kis) Pipin és Nagy Károly intézkedései után a keresztény liturgia története nyugaton voltaképpen arról szól, miként szorította ki fokozatosan szinte mindenütt a régebbi, „bennszülött”, nem római rítusformákat a római, illetve a pápai rítus. Bemutatjuk, hogyan tanúskodnak a fennmaradt dokumentumok erről a folyamatról, ezért is olyan fontosak számunkra a római könyvek.

Végül is azért szántam rá magam a könyv kiadására — dacára a sok-sok hiánynak ismereteinkben —, mert tapasztaltam, mennyire elhanyagolja sok középkorász a liturgia területét, a liturgia mint forrás tanúságait, és milyen zavarban van, amikor mégis át kell lépnie e kizárólagosan klerikális felségterületnek tartott birodalom határait. Ahogy az egyik legjelesebb liturgiátörténész megfogalmazta volt: „Talán azért is nem ártja magát a liturgikus tanulmányokba egy sor történész, mert nemigen tudják megállapítani, mely források a jellemzőek a középkori rítusváltozatokra. A szükséges szövegek kiadása tehát sürgető feladat azok számára, akik szeretnék, ha a középkori liturgia nem maradna meg a klérus kizárólagos felségterületének. A jelen munkát is e cél inspirálta, azon meggyőződésünk, hogy egy karoling kori miseordó éppolyan izgalmas

történelmi dokumentum, mint mondjuk a római *Fratres Arvales* rítusainak leírása. A szekularizáció kortárs trendjének állítólagos jótékony hatásait ugyan nem mindenki üdvözli, a liturgiatudomány »szekularizációja« elllen azonban senkinek nem lehet kifogása, ha annak eredménye a középkori liturgia alaposabb megismerése lesz.”⁶

Ez a könyv sokkal többet köszönhet a strasbourgi M. Andrieu (†1956), B. Botte (†1980) és A. Chavasse munkásságának annál, amit a jegyzethivatkozások megmutathatnak: szeretném ezúton is kifejezni hálámat, amiért tudományos eredményeiket újra és újra önzetlenül rendelkezésemre bocsátották. Ez a munka nyilván soha el nem készült volna az itt következők eredményei nélkül: L. Delisle (szakramentáriumok), H. Lietzmann (szakramentáriumok), L. C. Mohlberg (szakramentáriumok), E. Bourque (szakramentáriumok), V. Leroquais (szakramentáriumok, pontifikálék, pszaltériumok, hóraskönyvek), J. Deshusses és A. Dumas (szakramentáriumok), T. Klausner (miselekcionáriumok), K. Gamber (szakramentáriumok és egyéb liturgikus kódexek), P. E. Schramm (koronázási ordók), R. Elze (császári koronázások), R. J. Hesbert (antifonálék), P. M. Gy (rituálék), J. B. Molin (rituálék), A. G. Martimort — és még sokan mások. Remélem, hűségesen interpretáltam különféle eredményeiket.

Külön köszönet jár tanult kollégámnak, barátomnak, G. Vinaynak, a *Studi Medievali* folyóirat főszerkesztőjének, aki a szokásos szerkesztői munkánál jóval többet segített; a *Centro italiano* munkatársainak, különösen G. Antonelli professzornak, az igazgatónak; a Bottega d’Erasmus kiadó munkatársainak, akik ezt a vállalkozást a sikeres végkifejletig elsegítették; valamint Ms. Michelle Seylernek, aki az első kiadást alaposan végigolvasta, és a sajtóhibákról kimerítő jegyzéket küldött nekem.

Végezetül egy zár szó: az 1966-os első kiadás óta a második vatikáni zsinat *De sacra liturgia* konstitúciója (1963. december 4.) nyomán felgyorsultak az események. A római katolikus egyház egyéb liturgikus reformok mellett második nyelvi forradalmán is átesett. A váltás az új, népnyelvi liturgikus formulák és a latin formulák közt legalább olyan éles, amilyen a miseolvasmányok karoling rendje és az új perikóparend közötti. 1966 körül ez a könyv egy még létező liturgia komplex valóságába vezetett be, azóta ez a tudomány az *antiquitates liturgicae*, a „liturgikus régiségek” tudománya.

C. V.

Strasbourg, 1975/1981

6. M. ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut Moyen âge* II. Université catholique, Louvain 1948. xv.

I. ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS

A következő oldalakon sem a nyugati keresztény istentisztelet történetét, sem az irodalmi források részletes jegyzékét nem ígérhetjük, egyszerűen a latin liturgia alapvető dokumentumaihoz kínálunk bevezetőt.

Ez a szerény projekt mindössze azt célozza, hogy a medievisták kezébe a kezdeti eligazodást segítő eszköz kerüljön, amellyel eltájékozódhatnak a nyugati egyház liturgikus forrásai közt. E szerint tehát a profi liturgiatudós csakis számára jól ismert dolgokat talál majd benne, és nyomban feltűnnek majd előtte bizonyos hiányok. A magunkra vállalt feladat diktálta, hogy a rendkívüli méretű terepen valahol meg kellett húznunk a határokat. Reméljük, hogy a különféle liturgikus szakterületek művelői közül egy sem érzi majd úgy, hogy az övét szándékosan hanyagoltuk el, vagy megfélelkeztünk róla.

A keresztény istentisztelet dokumentumai (természetüknél fogva) önmagukban is összetett problémakört jelentenek — nemcsak fellelni nehéz őket, de a megfelelő katalógizálásukkal, időrendi és szisztematikus rendszerezésükkel is adósak maradtunk egyelőre. A helyzet mai állása szerint a liturgikus kódexek az összes fennmaradt középkori kéziratos forrás mintegy 10%-át teszik ki, és ezzel a legnépesebb összefüggő kategóriát alkotják. A katalógusok csekély száma és egyéb akadályok dacára az elmúlt néhány évtized tudományos eredményei ma már lehetővé teszik, hogy meglehetősen biztonsággal mérhessük fel a liturgikus források terjedését és eloszlását Európában, és ezért a Róma és a nyugati keresztény országok közti ciklikus információcsere folyamatát is — ez kritikus körülmény, ha valaki a latin liturgia fejlődéséről egyáltalán fogalmat akar alkotni magának. Ha megértjük ezt a folyamatot, nem teszünk magunkévá olyan hamis előfeltevéseket, mint például hogy a latin liturgia mindjárt kezdetben teljesen kifejlett formájában működött, vagy hogy keletkezésének helyét le lehetne szűkíteni egyetlen régióra, városra (Rómára), ahonnan azután a kereszténység terjedésével maga is elterjedt volna.

Elterjedésének első szakaszában — ez a VII. századra esik, de talán még a VI. században elkezdődött — a római liturgia (ez szűkebb értelemben azt a liturgikus gyakorlatot jelenti, ami Róma városában keletkezett és a városnak volt szánva) túlterjedt határain és megkezdte terjeszkedését a frank területeken, az Alpoktól északra. Először magánkezdeményezések hatására indult el a folyamat, de hamarosan átvették a vezetést a frank uralkodók (III. avagy Kis Pipin és utódai), különösen Neustriában (Közép-Gallia északi részén) és valamivel később a Rajna vidékén. A római rítus e terjeszkedése közben különféle mértékben asszimilált sok régebbi helyi liturgikus gyakorlatot Galliában (ezeket nem helyes „gallikán” rítusnak nevezni, bár szokás), s a végeredmény egy amolyan hibrid lett, amit „frankoromán” névvel lehet illetni. Ennek a gyakorlatnak a tanúi a legkorábbi fennmaradt kézirataink — ezek mindegyikét a frank uralom alatt álló Galliában szerkesztették. Ez az a liturgia, amit prominens szerzők egész sora magyarázott, kommentált, olyanok, mint Walafrid Strabo (†849), Metz-i Amalarius (†850/851) és Hrabanus Maurus (†856). Ezt a liturgiát szabályozta (különösen az eucharisztia bemutatására nézve) Aniane-i Benedek (†821) a javított *Hadrianumban* és annak nevezetes *Supplementumában* (~810–815). Ami a misén kívüli

anyagot illeti, ugyanezt a liturgiát gyűjtötte össze és sűrítette tiszteletet parancsoló gyűjteményébe a X. századi német-római pontifikále, amit a mainzi Szent Alban-kolostor szkriptóriumában állítottak össze 950 körül.

A fejlődés második korszakában ez a keverékliturgia terjedt tovább meglepő, de megmagyarázható sebességgel Észak-Európa minden egyházába, és a *renovati imperii* (962) után minden nehézség nélkül Rómába is beköltözött az Ottók császári patronálásával. Az Aniane-i Benedek által javított és bővített *Hadrianum* és a mainzi pontifikále távolabbi, de hiteles leszármazottai igazi otthonra találtak Rómában, olyannyira, hogy vagy egy századdal később az olyan kánonjogászok, mint Deusdedit bíboros (†1097/1100) és Luccai Anzelm (†1073) már *ex ordine Romano* megjelöléssel idéznek belőlük, láthatólag nem véve tudomást a tényről, hogy az idézett szerkönyvek az Alpoktól északra, idegenben keletkeztek. Az 1145-ben összeállított *Ordo officiorum ecclesiae Lateranensis* szerkesztője egész szakaszokat idéz a mainzi pontifikáléból, a jelek szerint abban a biztos hiszemben, hogy egy autentikus lateráni ceremóniále az ősforrás. VII. Gergely pápa (1073–1085) idején azonban az Alpoktól északra keletkezett szerkönyvek beáramlása lelassul, uralkodásával véget ér a korszak, amelyet ő maga jellemzett egy alkalommal eképpen: *Teutonicis concessum est regimen Ecclesiae nostrae*. A római liturgusok akkoriban próbálkoztak (kevés sikerrel) a mainzi pontifikále példányainak revíziójával, így jött létre a XII. századi római pontifikále. További kísérletezések után látott napvilágot III. Ince pápa (1198–1216) uralkodása idején a római Kúria XIII. századi pontifikáléja, amelyben még mindig feltelálható a rajnai szerkesztmény desztillált változata.

A XIV. század elején a pápai udvarnak ez a hivatalos szerkesztménye költözött Rómából Avignonba, de ott hamarosan felváltotta a Durandus mendei püspök által 1291 és 1295 között összeállított pontifikále. Ebben a gyűjteménybe Durandus nem csak az ún. német-római pontifikále legfontosabb elemeit foglalta bele, hanem a római liturgiaszakértők XII. és XIII. századi magyarázatait is.

A kuriális pontifikálét a Durandus-félével többször is megpróbálták összefésülni, főlegesen, mert az utóbbi annyival jobbnak bizonyult. A XV. század vége felé, midőn VIII. ince pápa megbízta Agostino Patrizzi Piccolominit és ünnepelt ceremóniamesterét, a stráßburgi Johannes Burckardot a római pontifikále (*Pontificale Romanum*) 1485-ös *editio princeps*ének előkészítésével, Durandust használták mintának, s ezzel ezt a nagymúltú szöveggyűjteményt a római rítus hivatalos szerkönyvei közé emelték. A pápai kápolna XIII. századi misekönyve, mely közvetlen elődje az ún. tridenti misszálénak (1570–1970), ugyancsak autentikus leszármazottja a *Hadrianum*-nak és *Supplementum*ának.

Ezzel a római liturgikus könyvek lassú evolúciója voltaképpen le is zárult, a misszálé esetében gyorsabban, a pontifikále esetében lassabban.

Ennek az evolúciónak a következők tehát a főbb állomásai:

1. Rómából Frankhonba és az Ottók Németországába kerül;
2. a Rajna-vidékről visszakerül Rómába;
3. Rómából Avignonba;
4. Avignomból megint vissza Rómába;

5. és végül, immár az újkor kezdetén, Rómából elterjed az egész latin egyházban, Európában és a tengeren túl is.

Ez a folyamat az ozmózis, a vegyülés és a hibridizáció jellemzőivel volna leírható: a liturgiát sosem „cserélték le” ugyanis egyik úzusról a másikra, hanem a változatok hatással voltak egymásra, kölcsönösen, s maga a domináns római úzus is megváltozva, gyarapodva került ki a folyamatból. A kéziratos források tanulmányozása különösen tanulságos e tekintetben: a IX. századig minden fennmaradt „római” liturgikus könyv frank kivitelű, és megfordítva, minden „gallikán” könyv valamilyen mértékben romanizált. Ahogy Theodor Klauser mondja, bölcsen: *Romana est, sed etiam nostra*. „Az a liturgia tehát, amit ma végzünk, valóban római, és mégis, egészen a miénk.”

* * *

A tridenti zsinat (1545–1563) óta a római rítus legfontosabb szerkönyvei a következők, szám szerint heten: *Missale*, *Graduale*, *Antiphonale*, *Martyrologium*, *Pontificale*, *Rituale*. Kerültek forgalomba ezenfelül különféle alkalmi kivonatok a hivatalos szerkönyvekből (például a nagyhét számára), illetve egyes szertartások (keresztelés, bérmlás, temetés) megkönnyítésére, de ezeket mindig csak kiemelték az aktuális, jóváhagyott, hivatalos kiadásokból, azoktól el nem térnek. Ez azt jelenti, hogy a tridenti zsinattól a második vatikáni zsinatig a római rítusnak hivatalosan egy tucatnál is kevesebb liturgikus szerkönyve volt.

A középkorban ennél jóval számosabb könyvre volt szüksége annak, aki végezni kívánta a liturgiát, és bonyolultabb is volt a tájékozódás bennük és köztük. Ha ragaszkodunk a valóban használatos középkori terminusokhoz, mindezen könyvek számára száznál is több cím volt forgalomban. Ha a szinonimákat és alternatív megnevezéseket leszámítjuk is, a szám még mindig a fele az előbbinek, azaz legalább ötvenféle eltérő célú és tárgyú liturgikus szerkönyvet vehetünk számba. Csak a XV. században huszonhétféle szerkönyvi típust térképezhetünk fel az ősnymtatványok között: *sacramentarium*, *lectionarium* (szentleckéknek és evangéliumi szakaszoknak), *antiphonarium missae* (megkülönböztetve a zsolozsmát szolgáló *antiphonarium officiitól*) vagy *graduale*, de lehet külön *antiphonale*, *responsale*, *troparium*, *liber sequentialis*, *psalterium*, *passionarium*, *hymnarium*, *ordines*, *pontificale*, *benedictionale*, *martyrologium*, *liber manualis* és még mások is.

Nem csak a különféle specifikus célokat szolgáló szerkönyvek voltak sokfélék, de az azonos típushoz tartozókra sem volt jellemző az uniformitás. Mindegyik könyv korábbi típusok, stílusok és kézirati családok leszármazottja, más-más liturgikus úzust képviselnek.

Ennek a sokféleségnek alapvetően két oka van:

(1) A középkor liturgiájában nem létezik uniformitás, egyazon egyháztartományban sem. Különféle szokások élnek egymás mellett – köztük néhány nagyon egyedi hagyomány – egyazon úzuson belül is, és egyazon régióban, országban több úzus is élhet egymás mellett. Ez a liturgikus „anarchia” olyan hosszú ideig virágzott, hogy ha el akarjuk képzelni, milyen káosz uralkodott a XIII. században a latin egyházban, valóban meg kell erőltetnünk a fantáziánkat. Ez a helyzet egészen a nyomtatás feltalálásáig, és a világ minden liturgikus törvénykezése sem tudott ezen változtatni.

(2) A középkorban egyszerűen elképzelhetetlen az a helyzet, amit megszoktunk a latin egyházban a tridenti zsinat után, ti. hogy minden liturgikus cselekménytípushoz (*actio liturgica*) egy-egy könyvet rendelnek hozzá (misszálét a misének, rituálét a szentségekhez és szentelményekhez, breviáriumot a zsoltosmának). Ehelyett a középkori egyházban a szolgálattevőkhöz rendelték a könyvet, tehát külön a celebránsnak, papnak és püspöknek, külön a diakónusnak, külön az alacsonyabb rangú szolgálattevőknek, külön az énekeseknek), és ezen belül is a szolgálattevőknek gyakran külön-külön könyvük volt a különféle liturgikus cselekményfajtákhoz. De a rendszer messze nem volt következetes ebben sem.

A középkori liturgikus könyvek kéziratos művek természetesen, és a mai napig sem rendelkezünk róluk teljes, kimerítő listákkal, katalógusokkal. Sajnos a liturgistának nem áll rendelkezésére semmi olyan, mint a *Catalogi codicum hagiographorum* a boldandistának, a katalógusok többnyire egyes régiókat tárnak csak fel, illetve az őrzés helye szerint veszik számba a kéziratokat.

A római liturgiával általában foglalkozó művek száma bőséges, de sajnos a forrásokat kereső medievistának keveset nyújtanak. Legtöbbjük eleve a tridenti vagy a második vatikáni zsinat utáni liturgiára koncentrál, és elsősorban pasztorális vagy dogmatikai szemszögből. Ritkán nyújtanak olvasóiknak akkurátus és teljes leírást arról, hogyan nézhetett ki a gyakorlati liturgiavégzés valamely korszakban.

A liturgikus dokumentumok háromfélék lehetnek:

a) A szorosabb értelemben vett szerkönyvek, ti. azok, melyeket a gyakorlatban tényleg arra használnak, hogy azokból a liturgiát végezzék. Tartalmazzák az imaformulákat, az olvasmányokat, az énekes tételeket és a szükséges utasításokat (ordók) a gyakorlati végzéshez, az érintett liturgikus cselekménynek az illető korszakban megfelelőnek tartott lebonyolításához. Ezek hivatalos könyvei az egyháznak, ezeket tartja kezében a szolgálattevő, amikor a latin liturgiát végzi.

A továbbiakban főleg róluk lesz szó, illetve rájuk támaszkodunk, hiszen egyedül ők a lényegileg autentikus forrásgyűjteménye a római liturgiának, ugyanakkor figyelmet kell szentelnünk valamelyest az ókeresztény korszak releváns kánonjogi-liturgikus gyűjteményeinek is.

b) Keresztény és nem keresztény szerzők művei a liturgiáról, kommentárok, értekezések, fejtegetések, magyarázatok, a liturgia leírásai.

Az e második kategóriába eső művek két okból fontosak:

(1) A liturgikus cselekményfajták kereteinek megszilárdulása előtti korszakban általuk ismerhetünk meg olyan jelenségeket, melyek a liturgikus múlthoz tartoznak, és tudhatjuk meg, mi volt a jellemző egy-egy korszakban vagy földrajzi tájon a liturgia végzésére. Az autentikus dokumentumok száma csekély, s ezek nem ritkán az egyedüli forrásai ismeretünknek.

(2) A liturgikus műfajok megszilárdulása után az ilyen dokumentumok jelentősége csekélyebb, de alkalmanként mégis értékesnek bizonyulnak, mert a kommentárok mellett megvan bennük elveszett liturgiaelemek nyoma is, imígyen nélkülözhetetlen információforrásnak bizonyulnak.

A középkori liturgia testközelből való megismeréséhez nem ajánlhatjuk eléggé a középkori irodalmat, epikus művek, drámák, misztériumjátékok, lírai költemények,

fabulák, krónikák és más irodalmi művek ezrei szolgáltatják a középkori istentisztelet-ről az információ valóságos áradatát.

c) A liturgia régészeti emlékei. Az irodalmi forrásokhoz hozzá kell adnunk a tárgyi emlékeket: magukat a szent épületeket (bazilikák, baptisztériumok, *consignatoriumok*), azután a feliratokat, mozaikokat, festményeket, szobrokat, a liturgia bútorait és az öltözékeket. Gyakran segítenek értelmezni az információkat és (különösen az ókeresztény korra nézve) helyenként nincs is más forrásunk rajtuk kívül.

II. A KREATÍV KORSZAK, SZÓBAN ÉS ÍRÁSBAN

A KEZDETEKTŐL NAGY SZENT GERGELY PÁPÁIG

A tényleges szakramentáriumokat megelőző források

A korai kereszténység idején az egyes egyházközségek szabadon alkották meg saját liturgikus formuláikat. Ezekből a korai szóbeli kezdeményekből természetesen nem maradt fenn semmi. A III. század elejétől azonban már írásbeli nyomai is vannak az istentiszteleti gyakorlatnak, és hamarosan megjelennek a nevezetes miseformula-gyűjtemények (*libelli missarum*), melyek tanúsítják, hogyan hozták létre a celebránsok a legfontosabb imádságszövegeket. Ezeknek a római formuláknak egy rendkívüli gyűjteménye is fennmaradt a tévesen Nagy Szent Leó pápa nevéhez kapcsolt szakramentárium címe alatt.

Nagy Szent Gergely (590–604) idejében még nem létezett hivatalos misekönyv (*liber sacramentorum*), csupán helyi használatra készült összeállítások. A liturgikus év alkalmait követő első fennmaradt szakramentárium a régi Gelasius-féle szakramentárium (Vaticanus Reginensis 316), amelyet 750 körül másoltak a Párizshoz közeli Chelles-ben, ahol Nagy Károly testvére, Gizella apátnő volt. Római prototípusa a VII. század folyamán keletkezett.

A) Az első négy évszázad

Az első négy század folyamán, bár a liturgia alapvető formái mind a keleti, mind a nyugati egyházakban kezdtek megszilárdulni, sem az egyes, sem a regionális egyházközségekben nem voltak határozott, mindenkire kötelező formulái az egyes liturgikus cselekedeteknek.

A római Hippolytustól származó *Traditio apostolica* (215 körül) által megőrzött szövegek mutatják ugyan, hogyan keletkeztek egyes imádságformulák, de ezek nem maguk a római egyház által a korszakban kizárólagosan használt szövegek. Minden püspök szabadon, a legjobb tudása szerint fogalmazta meg saját formuláit. Kevésbé tehetséges vagy kevésbé ékesszóló püspökök kölcsönözhatték a szövegeket nagyobb kifejező erővel rendelkező szomszédaiktól, de ez nem volt kötelező, saját belátásuk szerint cselekedhettek.

A rögtönzött szövegek használatának gyakorlata nem zárta ki azonban tematikus és rögzített keretek közt mozgó imaformulák megfogalmazását. Az ilyen alkotások aztán példaként vagy vázlatul szolgáltak a nyelvileg kevésbé kreatív celebránsok számára.

A liturgikus formulákat improvizálók a következő fontos forrásokra támaszkodtak:

a) A Bibliára mint az első és legalapvetőbb liturgikus könyvre. Tudnunk kell, hogy a II. század második feléből való ún. Muratori-kanon éppúgy a nyilvános istentisztelet céljait volt hivatott szolgálni, amint a jóval későbbi, VI. századi *Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis* is liturgikus céllal jött létre.

b) A *Symbolum fidei*re, mely eredetileg a kereszteléskor tett megvallása a hitnek. Ilyen az ún. apostoli hitvallás, az órómai egyház keresztelési *Credója*.

c) Különböző liturgikus dicsőítések (doxológiák) és akklamációkra. Számos fontos korai formulatöredék található már az Újszövetségben, az *Acta martyrum*ban, a korai gnosztikus iratokban, keresztény feliratokban, az egyházatyák írásaiban és a törvényre és rítusokra vonatkozó pseudoapostoli irodalomban: így a *Didaché*ban (Antióchia, 50–70 körül). Hippolytus *Traditio apostolica*jában (215 körül), a szíriai *Didascalia apostolorum*ban (230 körül), az *Apostoli konstitúciók* nyolc kötetében (380 körül), a Hippolytus-féle *Konstitúciók*ban azaz az Apostoli konstitúciók VIII. könyvének kivonatában (epitomé, V. század), a Hippolytus féle kánonokban (500 körül) a *Testamentum Domini*ben (450 körül). Anaforatöredékek maradtak fent thmuisi Serapion püspök szakramentáriumában (†360 körül) és egyes egyiptomi papiruszokban.

E fontos dokumentumok közül bennünket a nyugati liturgia fejlődésének kutatásakor csak a Hippolytus-féle *Traditio apostolica* érint.

A *Traditio apostolica* — amit egyiptomi ordónak is neveztek — Hippolytus római püspöknek (217–235), I. Kallixtus pápa (217–222) és más kortárs római főpapok teológiai ellenfelének hiteles munkája. Görögül íródott egy római gyülekezet számára, ránk csak kopt, arab, etióp és latin változatai maradtak. Mindazonáltal a III–V. század különböző egyházi ordói között feltétlenül központi helyet foglal el.

Bár dokumentációs értéke a római egyház III. század eleji liturgiájára vonatkozóan felbecsülhetetlen, nem mondhatjuk, hogy a *Traditio apostolica* volna a tipikus és hivatalos liturgia a római egyházban, s bár normatív sőt „apostoli” tekintélyre tart igényt, inkább az egyik példa arra (görögül), ahogyan egyes római keresztény gyülekezetek az istentiszteletet végezték.

Szerkezete a következő (szerk. Botte, 1963):

I. RÉSZ: A KLÉRUS

1. Prológus
- 2–4. Püspökszentelés és egy eucharisztikus ima
- 5–6. Olaj, sajt és olajbogyó felajánlása
- 7–8. Presbiterek és diákonusok ordinációja
- 9–13. Hitvallók, özvegyek, lektorok, szüzek és szubdiákonusok beiktatása
14. A gyógyítás adománya

II. RÉSZ: LAIKUSOK

15. Katekumenátusra bocsátás
16. Tiltott mesterségek és foglalkozások
- 17–19. A katekumenek oktatásának állomásai
20. Közvetlen felkészülés a keresztségre
21. Beavatási szentségek (keresztség, *consignatio*, áldozás)

III. RÉSZ: KÜLÖNFÉLE EGYHÁZI ELŐÍRÁSOK

22. Vasárnapi áldozati liturgia
23. Böjt
24. Adomány a betegeknek
- 25–29. Az agapé (megkülönböztetve az eucharisziától)
Lucernárium (közösségi vacsora)
30. Özvegyek étkezése
31. Püspöknek járó felajánlások
32. Gyümölcsök és virágok megáldása

- 33. Húsvéti böjt
- 34. A diakonusok szerepe
- 35. Az imádság megfelelő ideje
- 36–38. Az eucharisztia őrzése és kiszolgáltatása
- 39. Presbiterek és diakonusok napi összejövedele
- 40. Temetők rendje
- 41. Az imádságok ideje
- 42. A kereszts jele
- 43. Befejezés

B) Liturgikus megújulás a IV. század végén

A 375-öt megelőző idők liturgikus maradványaiból ítélve nagyon kevés kreativitás nyomát találtuk ezidáig. A IV. század vége felé azonban bőséges liturgikus irodalom jelent meg, és ez kapcsolódik ahhoz a még megfejtetlen jelenséghez, ami az egyházon belüli rítusok diverzifikációja nyugati és keleti liturgiacsaládokra, valamint ahhoz a különös tényhez, hogy nyugaton (eltérően a kelettől) mind a temporále, mind a szanktorále ciklusainak saját propriumszövegük lett — leszámítva az anaforát (*canon missae*), amely egyes egyházakban változatlan maradt.

Számos hipotézis született a rítusok ezen differenciálódásának a magyarázatára, de egyikük sem teljesen kielégítő. Határozottan el kell vetni közülük azt, amelyik a liturgikus év fokozatos kialakulásában látja az okot. Ez a jelenség nagyjából azonos időben zajlott le nyugaton és keleten anélkül, hogy ugyanazon hatással lett volna a keleti liturgiákra, mint a nyugatiakra.

Egy dolog bizonyos: a kreatív megújulás kezdeteit nem Rómában fedezhetjük fel. A római egyház, amely később válik csak latin nyelvűvé (380 körül), inkább volt kozmopolita, mint nyugati, és inkább volt keleti, mint római. Az első kreatív mozgolódások inkább a latin kereszténység bölcsőjében, a római birodalomhoz tartozó Észak-Afrikában észlelhetők.

I. RÓMAI AFRIKA

Mivel sok új szöveg jelent meg barbár kifejezésekkel, stílári hibákkal és doktrinális tévedésekkel terhelt, „tudatlan és bőbeszédű férfiak” (*homines imperiti et loquaces*) szerkesztésében, különböző afrikai zsinatok megpróbálták az ilyen kreatív tevékenységet ellenőrzésük és irányításuk alatt tartani, anélkül, hogy elfojtották volna. A hippói zsinat (393) 25. rendelkezése előírja, hogy az oltárnál minden imával az Atyát kell megszólítani, és kerülendő a más helyekről átvett imádságok, amíg azokat instruktorok (*fratres instructiores*) nem ellenőrizték. A karthágói zsinat (397) ugyanilyen álláspontot foglal el, amikor hamis doktrínát gyanít bizonyos imádságok mögött. Ettől kezdve lett elvárás a liturgikus imák valamiféle hivatalos jóváhagyása, és 407-ben egy másik karthágói zsinat kimondta, hogy az egyházi hierarchia ellenőrzése alatt összeállított *preces*, *praefationes*, *commendationes* és *impositiones manuum* gyűjteménye (*collectae*) kötelezővé válik. Jól látszik, hogy a IV. század végén, V. század elején már létez-

tek a liturgikus szövegeknek (*libelli missarum*) afrikai gyűjteményei. Ha hihetünk az információnak, amelyet csak Marseille-i Gennadius (†492/505) nyomán ismerünk, az afrikai egyháznak sakramentáriuma is volt (*composuit etiam sacramentorum egregium volumen*), amelyet Voconius (†460), a mauritaniai Castellum püspöke állított össze.

Sajnos egy ilyen afrikai sakramentáriumból vagy más imagyűjteményből semmi, még egyetlen eucharisztikus imatöredék sem maradt fenn.

2. GALLIA

A történelem viszontagságai miatt az afrikai egyház nem sok liturgikus emléket tudott ránk hagyományozni, de az 1000. évig legalább a frank egyházak kitöltötték a hiányt, nemcsak azzal, hogy vezető szerepet játszottak a római rítus részletes kidolgozásában, de saját liturgikus termékenységük kivételes gazdagságával is.

Musaeus, egy marseilles-i presbiter (†460 körül) megalkotott egy lektionáriumot, (*lectiones totius anni*), egy responzoriálét (*responsorio psalmorum capitula*), egy sakramentáriumot (*sacramentorum egregium et non parvum volumen*) és valószínűleg egy homiliáskönyvet is (*homilias dicitur declamasse*).

450 körül a bécsi érsek, Szt. Mamertus is összeállított egy lektionáriumot.

Clermont püspöke, Sidonius Apollinaris (†480 körül) nevéhez fűződik egy *contestatiunculae* (imák és prefációk a miséhez) és tours-i Gergely szerint egy teljes eucharisztikus formulagyűjteményt (*formulae*) is. Poitiers-i Hilariusnak (†366) viszont a tudomány jelen állása szerint már nem tulajdoníthatunk sakramentáriumot Jeromos (†420) vagy reichenauai Berno (†1048) tekintélye alapján.

Sajnos a fenti liturgikus művek egyike sem maradt fenn.

3. SPANYOLORSZÁG (HISPÁNIA/IBÉRIAI-FÉLSZIGET)

Úgy tűnik, hogy a spanyol/ibériai liturgikus megújulás észak-afrikai hatásra következett be.

Priscillianus (†386) vagy Instantius püspök volt a szerzője egy a hívek fölött mondandó áldásformulának (*benedictio super fideles*) és leridai Pétertől (V-VI. század) származnak különböző könyörgések és miseszövegek (*orationes et missae*).

A mozarab sakramentárium (*Liber mozarabicus sacramentorum*) legtöbb imaformulája és a *Liber ordinum* (rendtartások könyve) valószínűleg az V. század elejéről származik.

A VI. és VII. századi Spanyolország jobbára a liturgikus revízió korszaka, kevésbé születtek eredeti kompozíciók ekkoriban: Sevillai Leander (†599) zaragozai János (†613) és palenciai Conantius püspök (†639) valamennyien közreműködtek a könyörgések gyűjteménye (*Libellis orationum*) és egy antifonále felülvizsgálatában. Zaragozai Szent Braulio (†651), Barcelonai Quiricus (VII. század) és Albeldai Salvius különböző módon vállaltak részt a spanyol istentiszteleti formulák kidolgozásában. Sevillai Izidortól viszont (†636) kiterjedt irodalmi munkássága dacára nem maradtak fenn liturgikus szövegek.

Izidor halála után kezdődött meg igazán Spanyolországban a régi liturgia revíziója és kibővítése. A munka három nagyszerű toledói püspök nevéhez fűződik: II. Szent Eugenius (†657), az egyházi éneklést vizsgálta felül, és az ordókat egészítette ki, szent Ildefonz (†667) miseformulákat írt, Iulianus (†690) pedig a könyörgések gyűjteményét (*Libellus orationum*) javította, és bizonyos zenei tételek közreadása is a nevéhez fűződik. Nehéz volna meghatározni, melyikük milyen szerepet játszott a ránk maradt rendtartás (*Liber ordinum*) kialakításában. Talán az egyetlen fennmaradt spanyolhoni szakramentárium, a *Liber mozarabicus sacramentorum* (Toledo, Biblio. capit., *codex* 35.3; X. század vége) tekinthető toledói Iulianus munkája távoli másolatának. Az ennél pontosabb attribúciót, amivel szent Elipandus toledói érsek próbálkozott (†800), fenntartással kell kezelnünk.

4. ITÁLIA (RÓMÁN KÍVÜL)

Nolai Paulinus (†431) egy szakramentáriumot és egy himnáriumot állított össze, egyik sem maradt fenn. A VI. század előtt Ravennának volt tekintélyes gyűjteménye liturgikus könyvekből, ezek közül csupán a nevezetes *Rotulus* maradt ránk. Maximianus püspöknek (546–553) tulajdonítanak egy a teljes egyházi évet átfogó szakramentáriumot (*missalis per totius circulum anni*), amely azonban egy korábbi prototípusnak az újraalkotott másolata volt csupán, s egyikük sem maradt fenn. Helytelen, és forrásaink történetére nézve súlyos hiba volna ezt a könyvet a Leonianummal vagy az óge-lazián szakramentáriummal azonosítani, s ily módon a ravennai liturgiát valamennyi római szakramentárium végső ősforrásává tenni.

Egy meglehetősen késői, de jól tájékozott forrás, a Milánó és környékén honos kultuszt dokumentáló *Liber notitiae sanctorum Mediolani* (1304–1311) Simplicianus (†401) és Eusebius (449–462) püspököknek tulajdonít a milánói egyházmegye számára komponált liturgikus szövegeket, és lehetséges, hogy ezek közül egyesek tovább élnek ambrozián prefációkban. Szent Ambrus maga csak himnuszokat és antifónákat alkotott. Ezeken kívül a VIII. század előttről nem maradtak fenn Milánóból és környékéről származó szövegek. A IV. század vége felé Piacenzában találjuk a húsvéti gyertya dicséretére használt formulának nyomát (*Laus cerei*), de e formulák közül csak az maradt fenn, amit valószínűleg szent Ágoston alkotott a milánói egyházközség számára, valamint két „dicséret” (*laudes*) paviai Ennodiusztól (†531).

Egy 471-ből származó leltár, a *Charta Cornutiana* felsorolja egy bizonyos F. Valila könyvadományait egy Tivolihoz közeli vidéki templom számára: *Codices, Evangelia IV, Apostolorum, Psalterium* és *Comitem* — ez utóbbi itt valószínűleg szakramentáriumot takar.

Az V. századi névtelen ariánus töredékben két prefációt találunk valamely Duna menti egyházközség számára.

5. RÓMA

Hippolytus és az ő *Apostolica traditio*ja (215 körül) után a liturgikus tevékenységet illetően teljes a csend Rómában egészen addig, amíg a *Liber pontificalis*nak Hormisdas

pápa (514–523) alatt keletkezett szakasza említést nem tesz I. Geláz pápa (492–496) munkásságáról. Ebben a részletben egy lateráni klerikus Geláznak tulajdonít „prefációkat és könyörgéseket” (*sacramentorum praefationes et orationes, cauto sermone*), s ez a tanúság súlyos félreértések forrásává lett, holott nem egyéb, mint a pápai udvarból származó vélekedés a VI. század végéről, és csupán arról tanúskodik, hogy az ókeresztény kor végén Rómában senki sem tudott felidézni olyan liturgikus ténykedést, ami konkrét pápához köthető, az V. századnál korábbi.

Az egyik római ordó (OR XIX 36) ugyan tartalmaz liturgikus szövegeket I. Damáz pápától I. Márton pápáig (649–655) de túl késői tanúbizonyság ahhoz, hogy megbízható legyen. Az ordó szövegei olyan gyűjtemény részei, amelyet Jánosnak, a római Szent Péter-bazilika főénekesének (*archicantor*, 680) szoktak tulajdonítani, de valószínűleg Sankt-Gallenben 780–790 körül keletkezett összeállítás.

Rövid áttekintésünk a forrástörténész számára negatív eredménnyel zárul: az első öt évszázad római liturgiájából semmi sem maradt fenn. Kétségkívül nagy liturgikus aktivitás folyt a korszakban, de nem áll módunkban annak sem mértékét, sem eredményeit közvetlenül értékelni.

C) *Libelli missarum* (miseformulák gyűjteménye)

A szakramentárium, amelynek mint összetett liturgikus könyvnek a definíciójával adósak vagyunk, nem kifejlett formájában jelenik meg. Megjelenését megelőzték és előkészítették a miseformulák gyűjteményei (*libelli missarum*): ezek pergamen lapocskák vagy ezekből összeállított könyvecskék formájában közölték egy vagy több mise szövegét (*formulae*) — könyörgéseket, prefációt, bevezető formulákat a kánon *Hanc igitur* szakaszához —, és nem tartalmazták a mise rögzült kánonját (amelynek története maga is számos kérdést vet föl), sem az olvasmányokat és énekeket, melyek a szentmisén belül más szolgálattevőkre tartoznak.

A *libellus missarum* (miseformulák gyűjteménye) nem tévesztendő össze a *libellus officialisszal* (vékony, rituális anyagot tartalmazó szerkönyv), a *libellus ordinisszal* (ceremoniális rendelkezések gyűjteménye), sem pedig a mozarab *libellus orationummal*, amely a zsolozsma számára tartalmaz könyörgéseket (kollektáre).

A miseformulák gyűjteményeinek (*libelli missarum*) két fajtája volt:

a) A szakramentáriumok megjelenése előtt a *libelli missarum* egyetlen pergamenlap vagy könyvecske, amely valamely helyi templom több ünnepi alkalma számára közöl szövegeket a celebránsnak. Ezek a liturgikus gyűjtemények (*libelli*) alkotják a hiányzó láncszemet a szabadon fogalmazott imaszövegek és az összegyűjtött, immár jogosan szakramentáriumnak (*liber sacramentorum*) nevezett gyűjtemények között. Ezekből a gyűjteményekből nem maradtak ránk különálló kötetek, de egy veronai kézirat, amelyet korábban és tévesen Nagy Szt. Leó pápának tulajdonítottak, és ezért a *Sacramentarium Leonianum* nevet kapta, tekintélyes anyagot tartalmaz belőlük.

A szakramentáriumok kialakulása után is használatban maradtak ilyen miseformulagyűjtemények, ezek népszerű votív miséket vagy szakramentáriumkivonatokat, eset-

leg misszionáriusok és más úton lévők számára rövidített szakramentáriumot tartalmaztak.

Az utóbbi típusból több is fennmaradt:

1. A stowe-i misszálé (792–812), melynek az archetípusa a VII. század elejére datálódik;

2. A Mone-féle hét mise (650 körül), tisztán gallikán eredetű szövegek, római hatás nélkül.

Votív könyvekre példa a kievi glagolita misekönyv (IX. század) és Alkuin votív misegyűjteménye.

D) A miseformulák veronai gyűjteménye

A kéziratos misegyűjtemények érdekes sorozata található a F. Bianchini (1735) szövegkiadása óta helytelenül *Sacramentarium Leonianum* néven ismert veronai, előszakramentáriumnak tekinthető gyűjteményben.

Ez a gyűjtemény egyetlen példányban létezik a veronai káptalani könyvtárban (*Biblioteca capitolare*) codex 85 (olim: 80) jelzettel, másolása a VII. század első negyedében történt (Delisle, Duchesne, Feltoe, Lowe szerint). A veronai kéziratot (*Veronensis*) nem Rómában másolták, hanem talán magában Veronában; mások szerint esetleg Spanyolországban, Afrikában, Bobbióban vagy Luxeuilben.

A *Veronensis* hitelesen római eredetű kéziratoknak a privát gyűjteménye, melyet a lateráni levéltárban őriztek, azt követően, hogy a pápai gyakorlathoz képest részben a római *titulusok* gyakorlatához igazították. Bár számtalan tanulmányt szenteltek már a veronai kéziratnak, máig némi rejtély övez, tartalma is idegennek tűnik a latin liturgikus szöveg hagyománytól. Csaknem biztosan állítható, hogy nem igazi liturgikus szerkönyvről van szó, azaz nem azzal a céllal állították össze, hogy ténylegesen az oltárnál használja a pap. Ahhoz túl véletlenszerű és túlságosan hiányos az összeállítás, a szövegek elosztása pedig szokatlan módon a naptári év hónapjait követi, nem pedig a liturgikus év sorrendjét. Tartalmaz olyan imaformulákat is, amelyek túlságosan is személyes hangvételűek ahhoz, hogy nyilvános istentiszteleten használhatók legyenek. Abban sem lehetünk biztosak, hogy a sorozat összeállítójának egyáltalán liturgikus célja lett volna: anyagválasztásának aszketikus vagy éppen polemikus indítékai is lehettek.

I. A VERONAI GYŰJTEMÉNY KRONOLÓGIÁJA

A *Veronensis* 1735-ös kiadásában Bianchini Nagy Szt. Leó pápának tulajdonította a művet, és ő indította útjára a téves *Sacramentarium Leonianum* elnevezést is, ami két okból hibás: a kézirat egyrészt nem a szó tulajdonképpeni értelmében vett szakramentárium, másrészt nem Leó pápa műve. Más XVIII. századi liturgikusok szerint a gyűjteményt I. Geláz pápa (492–496) idejében állították össze: Merati (†1744), Assemani (†1782), Gerbert (†1793). Ennek ellenére a hagyományos és roppant félrevezető elnevezés egészen Dom Mohlberg 1956-os szövegkiadásáig használatos maradt.

A veronai gyűjteményt először a múlt század végén vetették alá szigorú tudományos elemzésnek. L. Duchesne (1889) a formulák keletkezését 537–538 és 590 közé tette, azaz arra az időszakra, amely 538-ban kezdődik, amikor is Witiges gót uralkodó felhagy Róma ostromával, és tart I. Gergely pápa uralkodásának kezdetéig (590); Probst (1892) III. Félix pápa (483–492) pontifikátusának idejét javasolja; Feltoe (1896) szerint 500 után keletkeztek; Rule (1908–1909) úgy vélte, három egymást követő átdolgozást tud megkülönböztetni: az első I. Leó alatt (440–461), a második I. Hilarius pápa uralkodása alatt (461–468), a harmadik Simplicius (468–483) pontifikátusa idején történhetett; Buchwald (1908) Tours-i Szt. Gergely korába helyezi a keletkezést (538/39–594); Klauser pedig 550-et adja meg a keletkezés dátumaként.

Napjainkban a liturgiátörténeteseket három hipotézis foglalkoztatja:

a) Az általánosan elterjedt hipotézis (Bourque)

A veronai gyűjtemény nem igazi, nyilvános használatra szánt szakramentárium, hanem római formulák privát gyűjteménye. 558/560–590 között jött létre mint gyűjtemény, az első évszám a legöregebb részének, a szeptemberi *libellus*nak a dátuma, a második a Nagy Szent Gergely feltételezett reformjait megelőző évszám.

A szeptemberi *libellus* — minden bizonnyal pápai liturgikus formulák gyűjteménye — olyan formulasorozatot tartalmaz (XXIX,IV; 983–988, ed. Mohlberg) amelyben egy a nagyhéthez, pontosabban nagycsütörtökhöz (986) közel eső évfordulóra (987) történik utalás. 200 és 700 között csak három ilyen lehetséges évforduló esett a nagyhétre: 538. és 549. március 29-e, Vigilius pápaságának évfordulója, és április 16-a 558-ban, I. Pelagius évfordulója. Az 549-es dátumot kizárhatjuk, mert Vigilius akkor Konstantinápolyban tartózkodott; az 538-as évet is mellőzzük, mert a XXIV,IV semmiféle utalást nem tartalmaz Witiges ostromára, ami az esemény fontosságára tekintettel elképzelhetetlen. Így csupán az 558. év marad.

A XXIX,VII (Mohlberg: 1003–1007) számú formula gyűjteménye ugyanennek a szeptemberi *libellus*nak egy húsvéti időben ünnepeelt püspöki évfordulóhoz irányít minket. Ilyen egybeesés csak I. Pelagius pápasága idején mutatható ki, őt április 16-án szentelték püspökké, és évfordulója a húsvéti időszakra esett 560-ban (húsvét: március 28.) és 557-ben (április 1.), 558-ban (április 21.) és 559-ben (április 13.) Az 558-as év kétszeres egybeesést mutat, így nagy valószínűséggel lehetett a formulasorozat létrejöttének ideje.

Ha az 558-as év a legjobb *terminus ante quem non*, azaz az időpont, aminél korábban nem keletkezhett, akkor a *terminus post quem non*, ami után már nem jöhetett létre, 590, I. Gergely pápa pontifikátusának kezdete. A veronai gyűjteményben semmiféle nyoma nem található gregorián befolyásnak.

A Veronense számos *Hanc igitur*-formulája mindig a *diesque nostros in tua pace disponas atque ab aeterna damnatione nos eripi et in electorum tuorum iubeas grege numerari* gregorián toldalék nélkül szerepel. A „gregorián” szentek jelenléte nem mond el lent a fentieknek: jelenlétük csak azt mutatja, hogy a *Veronensis* miseformulái közül egyesek a „gregorián” szakramentáriummal egyidősek.

Ha a *Veronensis* liturgikus formuláit 558/560 és 590 között gyűjtötték egybe, akkor csak néhány esztendő választja el egymástól az eredeti és a ránk maradt példányt, amit paleográfiailag 600 és 625 között helyezhetünk el. Bárhogyan is döntünk ebben

a kérdésben, a *Veronensis* mindig is unikum volt és marad a liturgikus dokumentumok sorában. Nem létezik sem teljes, sem részleges másolata, és a régi könyvtárkatalógusok egyike sem említi hozzá hasonlítható kódexet.

Két ténycsoport azonban ellentmondani látszik ennek a következtetésnek:

a) Itáliában és az Alpoktól északra is számos párhuzamosság mutatható ki a veronai formulákkal, ilyenek pl. az anonim ariánus töredékek a Mai–Mercati-féle palimpszesztben (IV–V., esetleg VI. század), a ravennai *Rotulus* (V–VI. sz., Ceriani; V. sz. közepe, Cabrol; VI–IX. sz., Duchesne; VI. sz. közepe, Cagin; VI. sz., Pinell), a stuttgarti töredék (VII–VIII. sz.), a Philipps-szakramentárium néhány tétele (Berlin, cod. 1667., IX. század) és a milánói töredék (VI–VII sz.).

b) A *Veronensis* bizonyos sajátos formuláinak jelenléte a gallikán szakramentáriumokban (*missale gothicum*, *missale francorum*, bobbio-i misszale), olyan formulaké, melyek sem az ógelazián szakramentáriumban, sem a *Paduense* által képviselt gregorián szakramentáriumtípusokban nem találhatók.

Ahhoz, hogy ilyen, a *Veronensis*re jellemző formulák előfordulását megmagyarázzuk, nem kell feltételeznünk valamiféle kezdetleges római magvat, amelyből ezek a formulák kisarjadtak a *Veronensis* szövegeinek végső megszilárdulása előtt. Eltekintve attól a tényről, hogy egy ilyen kezdetleges mag gyakorlatilag észrevehetetlen egy kompilációban, amelynek belső elrendezése csupán liturgikus formulák gyűjteményeinek (*libelli*) belső logikát nélkülöző egymás mellé rendelése, azt is megállapíthatjuk, hogy az ún. „kölcönszövegek” a *Veronensis* legkésőbbi részeiben találhatók.

Úgy tűnhet tehát, hogy a *Veronensis*nek léteztek példányai, és ezek a példányok forogtak Galliában valamikor a 700-as évek előtt (ami a gallikán szakramentáriumokmegközelítő keletkezési dátuma).

De nem ez volt a helyzet. A kölcönszövegek sehol nem terjednek ki egy teljes, a *Veronensis*re jellemző szövegcsoportha, minden esetben egyedülálló formulák maradnak. Sőt, a szövegkritikai vizsgálat azt mutatja, hogy a gallikán könyvek nem direkt módon származnak a veronai gyűjteményből, hanem más közvetítőn keresztül. Ilyen közvetítők lehettek a pregelazián vagy pregregorián szakramentáriumok, melyeket a VII. századtól megtalálunk Galliában (Chavasse) és talán bizonyos miseformulagyűjtemények, melyek az Alpoktól északra terjedtek önálló példányokként, és használatuk a veronai gyűjteménytől teljesen függetlenül történt.

b) A Stuiiber-hipotézis

Abból, hogy a *Veronensis* egyes részei lényegében azonos formulasorozatokat tartalmaznak, Stuiiber arra következtet, hogy kellett lennie közös forrásuknak. Ez lehetett egy lateráni formulasorozat vagy a pápák által használt formulavázlatok, melyeket a használat során időről időre átalakítottak. A római és a környékbeli presbiterek is minden valószínűség szerint ugyanazokat az archívumokat használhatták, hogy felszerelkezzenek szövegekkel a saját eucharisztikus szolgálatukhoz.

Mivel az ilyen pápai formulasorozatokat újra és újra felhasználták, az egyes celebránsok nem egyszerűen megismételték, hanem adaptálták őket a különböző liturgikus alkalmakhoz. Ez még az a korszak volt, amikor az *ex tempore* rögtönzött imaformulák nem voltak szokatlanok. Ugyanakkor azonos istentiszteleti alkalmakkor bizonyára meg kellett jelenniük azonos imaformuláknak is.

A veronai gyűjtemény összeállítója, aki a Városon kívül működött, nyilván beszerezte a maga libellusait, liturgikus formulagyűjteményeit a különböző római templomokból, de nem biztos, hogy hozzájutott a legjobbhoz vagy legrégebbihez. Ebben az esetben a *Veronensis* három fázisban jöhetett létre:

1. többé-kevésbé teljes vázlatok, szövegtervezetek átvétele a pápai archívumokból;
2. római presbiterek által korábbi vázlatok alapján készített libellusok;
3. ezeknek a gyűjteményeknek egyetlen kötetbe gyűjtése valaki által, aki nem a Város lakója: ő a „veronai”.

A kompiláció Nagy Szent Gergely korában történt (590–604), de nem befolyásolta a pápa egyetlen liturgikus reformja sem. A magányosan dogozó kompilátor nem érezte szükségét a szövegek „közzétételének”.

c) A Chavasse-hipotézis

Összesen mintegy hetven mise társítható Vigilius pápa korához (537–555), legtöbbjük pedig az igen turbulens 537–538-as esztendőhöz, amikor az osztrogót király, Witiges ostromolta Rómát. Ezek többsége szeptemberben jelenik meg, mások júliusban és októberben (413–670 *orationes et preces diurnae* [napi imák és könyörgések]; illetve 1111–1137 *De siccitate temporis* [szárazság idejére]; 955–1102 *In natale episcoporum* (püspökök ünnepére). Vigilius pápa némely régebbi kompozíciókat is felhasznált, főleg I. Geláz pápától (492–496).

A *Veronensis* kompilátorának két korábbi gyűjteményt kellett használnia, mindkettőt Vigilius pápa idejéből. A kézirat rendezetlensége nem az összeállító hanyagságából, hanem abból adódik, hogy meg akarta tartani a két fő forrásában talált elrendezést. Munkáját 545–555 között, Vigilius pápa uralkodásának utolsó éveiben kellett elvégeznie. Ha megvizsgáljuk a tömérdek formulát, melyet Vigilius pápa és mások gyűjtöttek össze Witiges ostroma közben, irodalmi és történeti elemzéssel kimutatható, hogy bizonyos sorozatok I. Geláz pápától erednek: 75–78, 181–182, 413–442, 445–460, 515–520, 527–532, 550–552, 620–625, 1015–1020, 1039–1044, 1051–1056, 1074–1085, 1091–1096. A Nagy Szent Leó pápa autentikus homiliáiban nemrég elvégzett szóhasználati és stílus tanulmányok ellenére sem tudjuk biztonsággal neki tulajdonítani egyik miseformulasorozatot sem.

A fentebb összefoglalt tanulmányok, úgy tűnik, egyetértenek néhány kulcskérdésben:

a) A *Veronensis* nem hivatalos szakramentárium, hanem liturgikus és miseformulagyűjtemények privát kollekciója, főleg a lateráni archívumokból; közülük némelyeket átcsoportosítottak, és használatra alkalmassá tettek a római titulusok számára.

b) A libellusok többsége az V–VI. században keletkezett.

c) A veronai gyűjtemény szembetűnő rendezetlensége nem az összeállító hanyagságából vagy tapasztalatlanságából ered, sokkal inkább abból, hogy olyan érintetlenül kívánta hagyni a misék különböző csoportosításait, ahogyan maga is találta őket.

d) A kompilátor Rómán kívül működött.

e) A *Veronensis* libellusai a római liturgia legősibb imaformáit mutatják: ezek a *prex* (szentelési ima), az *oratio fidelium* (közbenjáró ima) és az *oratio* (énekek, olvasmányok és a reggeli és esti ima után elhangzó rövid könyörgések).

f) A *Veronensis* olyan korszakban állították össze, amire a pápaság dokumentumainak összegyűjtése iránti igény amúgy is jellemző. A VI. század első felében keletkezik a *Gesta pontificum*, a *Liber pontificalis*, a *Decreta pontificum (Dionysiana)*, a *Liber diurnus*, és végül nyilván ekkoriban gyűjtik össze a pápai liturgikus szövegeket, melyek tanúsága lesz azután a *Veronensis*.

2. A LITURGIKUS SZÖVEGEK (FORMULAE) KRONOLÓGIÁJA

Bármikor keletkezett is a *Veronensis* mint gyűjtemény, a benne lévő szövegeknek is megvan a saját keletkezési idejük, és ezek közül néhányat meg is tudunk határozni.

Mintegy nyolcvanöt kísérlet történt eddig a *Veronensis* különböző részeinek datálására, és itt nem tudjuk valamennyit felsorolni. Egyik sorozat sem látszik régebbinek 400-nál (a IX, XXI, XXXV, XXXVII,1 és XVII származik Bourque szerint ebből a korszakból). A legtöbb sorozat 440 után tűnik fel, és azután újra meg újra 560-ig, végül több mint felük 500-nál is későbbi.

3. A VERONENSIS TARTALOMJEGYZÉKE

A miseformulákat tartalmazó libellusok a naptári évet követő havi elrendezésben szerepelnek. Bizonyos hónapokra több sorozat is esik, másokra kevesebb. A kézirat első része csonka, azaz január 1-től április 14-ig 24 lap (48 oldal) hiányzik. Április közepén kezdődik a gyűjtemény a VIII. szakasz 6. sorozatával.

Április

VIII. csoport. *Item alia*. 43 készlet (1–168).

Vértanúk és hitvallók miséi nevek megjelölése nélkül, kivéve a következőket: a) húsvéti sorozatok (36–41 és 88–97), egyikük *E. F. S. P.* rubrikával: *[Pascalis] est facta supra* [azaz: húsvéti időben; b) Tiburtius vértanú (2), Szent Lőrinc vértanú (72) és Szent Gergely vértanú (126) tiszteletére mondott misék; c) egy mise a pogányságba való visszaesés ellen (75–78); d) *Item alia in dedicatione*: templomszentelési tételek Szent Péter titulusával (130–137).

Május

IX. csoport. *Praeces in Ascensa Domini*: 6 készlet (169–186).

X. csoport. *Orationes pridie Pentecosten*: 1 készlet (187–190) és *item alia* (191–199) *In Pentecosten ascendentibus a fonte*: 3 készlet (200–214). Interpoláció: *In ieiunio quarti mensis* és *Praesumptio et reparatio primi hominis*.

XI. csoport. *In dominicum Pentecosten*: 3 készlet (215–225). Interpoláció: *Contra inimicos catholicae professionis*, *Contra inpetitores* és egy jelölés: *PRAECE S. F. = praeces supra factae*.

XII. csoport. *In ieiunio mensis quarti* (226–231).

Június

XIII. csoport. *VIII Kalendas Iulias: Natale sancti Iohannis Baptistae*: 5 készlet, a 4. címe: *Ad fontem* (232–256).

XIV. csoport. *In natale sanctorum Iohannis et Pauli*: 8 készlet (257–279).

XV. és XVI. csoport. *In natale apostolorum Petri et Pauli*: 28 készlet (280–379), közülük egy sorozat valamennyi apostol tiszteletére (351–356) és egy *Item ad S. Paulum* (372–374), ténylegesen azonban Péter és Pál tiszteletére. Ebbe a csoportba beszárva található egy *Hanc igitur a Coniunctio oblationis virginum sacratarum* miséhez (283), három *Post infirmitatem* (308, 314, 334) és *In ieiunio* (353), és a következő jelzések: *F. E.* = *facta est*, *F. E. SP.* = *facta est supra*, *P. SP. F. E.* = *prex supra facta est*, *P. F. E. SP.* = *prex facta est supra*.

Július

XVII. csoport. *VI Iduum juliarum. Natale sanctorum martyrum Felicis, Filippi in cymeterio Priscillae. Vitalis et martialis et Alexandri in cymeterio Iordanorum et Silani in cymeterio Maximi via Salaria et Ianuarii in cymeterio Pretextati via Appia*: 9 készlet (380–412) nevek említése nélkül az imaszövegekben = az Antonius Pius uralkodása alatt (150 körül) vértanúvá lett Szent Felicitas hét fia. Egy beszárvás: *In ieiunio* (386).

XVIII. csoport. *Incipiunt orationes et praeces diurnae*: 45 készlet (413–670). Beszárvások: 7 *orationes matutinas vel ad vesperum* (587–593) és egy új cím: *Incipiunt praeces diurnae cum sensibus necesariis* (603–604 között, a számozás rendjének megszakítása nélkül) és *Item ad vesperum* (590 és 591 között), *In ieiunio* (612) jelölés és egyéb, már említett rubrikák.

Augusztus

XIX. csoport. *III Nonas Augustas. Natale sancti Stefani in cymeterio Callisti via Appia*: 9 készlet Szent István első vértanúra, az utolsó egy dedikációs mise egy Szt. István-bazilika felszentelésére (671–703).

XX. csoport. *VIII Idus Augustus. Natale Sancti Xysti in cymeterio Callisti et Felicissimi et Agapiti in Cymeterio Pretextati via Appia*: 8 készlet II. Sixtus pápa és szubdiákonusaira (704–732). *In natale Sanctorum Felicissimi et Agapiti*: 1 készlet (733–738).

XXI. csoport. *IV Idus Augustas. Natale sancti Laurenti*: 14 készlet szent Lőrincre, II. Sixtus pápa diákonusára (739–789) az első és a tizenkettedik készlet az ünnep vigiliájára (739–742, 777–778) az utolsó készlet a nyolcadára: *Ad octabas* (786–789).

XXII. csoport. *Idus Augustas. Natale sanctorum Ypoliti et Pontiani*: 2 készlet, egyik szent Hippolytusra (790–794) és egy szent Agapitusra (sic!) (795–799).

XXIII. csoport. *III Kalendas Septembres. Natale sanctorum Adaucti et Felicis*: 6 készlet (800–822), s egy apostolokról szóló prefáció (823).

Szeptember

XXIV. csoport. *XVIII Kalendas Octobres. Natale sanctorum Corneli et Cypriani*: 3 készlet (824–834) egy Szent Euphemia prefációval PCES. H. SCE. EUFYMIAE = *praeces hae* vagy *habendae in natale sanctae Eufymiae* (826) megjelöléssel.

XXV. csoport. *XVI Kalendas Octobres. In natale Sancte Eufymiae*: 2 készlet (835–843).

XXVI. csoport. *Pridie Kalendas Octobres. Natale Basilicae Angeli in [via] Salaria*: 5 készlet Szent Mihály arkangyal bazilikájának dedikációjára (844–859).

XXVII. csoport. *Admonitio Ieiunii Mensis Septimi et Orationes et Praeces*: 8 készlet (860–904), *Invitatio Plebis in Ieiunio mensis decimi* (905) és 6 mise készlet (906–941), egyikük kifejezetten húsvéti jellegű.

XXVIII. csoport. *Consecratio episcoporum* (942–947). *Benedictio super diaconos* (948–951). *Consecratio presbyteri* (952–954).

XXVIII. csoport. *In Natale Episcoporum*: 7 készlet (955–1007). Egy konzekrációs mise (1008–1014) amelynek *Hanc igitur*ja *Pro episcopis offerendum* megjelölésű, ezt követi 15, külön meg nem nevezett mise, abból a típusból, mint a XVIII. csoportban megadott *Orationes et praeces diurnae*.

XXX. csoport. *Ad virgines sacras* (1103–1104).

XXXI. csoport. *Incipit velatio nuptialis* (1105–1110).

Október

XXXII. csoport. *De siccitate temporis* (1111–1137) Szárazság és más megpróbáltatások idejére.

XXXIII. csoport. *Super defunctos*: 5 készlet (1138–1160) az utolsó kettő említi Szent Lőrincet (1151–1160).

XXXIII. csoport. *Sancti Silvestri*: 2 imaformula (1161–1162) és 1 imaszöveg Simplicius pápáért (1163).

November

XXXV. csoport. *In natale sanctorum quattuor coronatorum*: 2 készlet (1164–1170) XXXVI.

In natale sancte Ciciliae: 5 készlet (1171–1187)

XXXVII. csoport. *VIII Kalendas Decembres. Natale sanctorum Clementis et Felicitatis*: 4 készlet Szent Kelemen tiszteletére (1188–1198) és 3 készlet Szent Felicitasra (1199–1213)

XXXVIII. csoport. *VIII Kalendas Decembres. Natale sanctorum Chrysogoni et Gregori*: 1 készlet (1214–1218)

XXXIX. csoport. *Pridie Kalendas Decembres. Natale sancti Andreae apostoli*: 4 készlet (1219–1238)

December

XL. csoport. *VIII Kalendas Ianuarias. Natale Domini et martyrum pastpris, basilei et Iovani et Victorini et Eugeniae et Felicitatis et Anastasiae*: 9 készlet, valamennyi karácsonyi az elnevezés ellenére (1239–1272).

XLI. csoport. *In natale sancti Iohannis Evangelistae*: 2 készlet (1273–1283).

XLII. csoport. *In natale innocentum*: 2 készlet (1284–1293).

XLIII. csoport. *In ieiunio mensis decimi*: 5 készlet (1294–1327). Majd végül 3 imaszöveg 3 különböző kézírással (1328–1380) és egy *Incipit benedictio fontis* más kéz által (1331).

III. A FRANK-RÓMAI ÉS NÉMET-RÓMAI KORSZAK

NAGY SZENT GERGELY PÁPÁTÓL VII. GERGELYIG

A szakramentáriumok

A Nagy Szent Gergely pápától (590–604) VII. Gergely pápáig (1073–1085) tartó liturgikus időszak jellemzői a következők:

a) A római városi liturgiának és a pápai udvari liturgiának (azaz a szigorú értelemben vett római liturgiának) rendszerbe foglalása;

b) e liturgia átterjedése a frank birodalomba zarándokok egyéni kezdeményezése útján és később, 754 után a karoling királyok támogatásával;

c) a régi észak-európai (gallikán) liturgia megfontolt romanizálása III. (Kis) Pipin és Nagy Károly ösztönzése mellett;

d) a római liturgia és a helyi liturgiák összeolvasztásával „vegyes”, vagy „kevert”, új rítusú készletek folyamatos létrehozása a karoling birodalomban;

e) a romanizáló és gallicizáló ellentétes törekvésekből előálló elkerülhetetlen liturgikus szétfejlődés;

f) az adaptált frank-római és német-római liturgia visszatérése Rómába az Ottók uralkodása idején, különösen a 962-es *renovatio imperii*-t követően;

g) e liturgia tartós befogadása Rómában, ahol a kultuszban vákuum, s a Városban általános, illetve kulturális és vallási dekadencia uralkodott.

Ez a felvázolt hosszú periódus nagyon fontos a keresztény istentisztelet történetében. Az ebben a korszakban megszilárdult latin liturgia (a *Hadrianum*ban és annak 810–815 körül Aniane-i Benedek által összeállított *Supplementum*ában, valamint a 950 körüli német-római püspöki szertartáskönyvben, pontifikáléban dokumentálva) évszázadokon át a nyugati egyház liturgiája maradt. Ez a liturgia tehát nem tisztán római eredetű, hosszú és zaklatott története eredményeként inkább frank-rómainak vagy német-rómainak nevezendő.

E kevert liturgia forrásainak bemutatásánál a dokumentumok e korszakban keletkezett fő fajtájára szorítkozunk: ezek a szakramentáriumok és a rendtartások (*ordines*). Megőrzött formájukban tökéletesen illusztrálják a kialakuló latin liturgia vegyes jellegét: a paleográfia frank eredetükre mutat, tartalmuk azonban feltárja a római alapozást, amely kisebb vagy nagyobb mértékben összeolvadt gallikán és német egyházak gyakorlatára jellemző szertartásokkal.

A) A liturgikus kéziratok sajátos jellege

A liturgikus kéziratok sajátos vonásaik okán megkülönböztetendők más irodalmi alkotásoktól. Hármassal elemzésnek érdemes alávetni őket:

a) Először a kérdéses kéziratok időbeli és földrajzi koordinátáit kell megállapítani, és a bennük foglalt rítus leírását elemezni. Mivel liturgikus kódexekkel van dolgunk – azaz liturgikus *használatra* szánt könyvekkel – az első elemzés azokat az istentiszteleti formákat tárja fel, melyeket adott időben adott egyházközösség használt. Senki sem

másolgatna istentisztelet végzéséhez szükséges könyveket, ha nem akarja használni őket erre a célra. Ha tehát azt látjuk, hogy az ógelaziánusok 750 körül még mindig másolják Párizs környékén, használatban is kellett lennie abban az időben.

Az archaikus elemek előfordulása az ilyen kéziratokban nem ellentét az iménti kijelentéssel. A középkorban ismeretlen volt a liturgikus uniformitás, a liturgikus könyvekben együtt éltek különböző korok különböző liturgikus kifejezésmódjai; az istentiszteletet végző személyek szabadon válogathattak a rendelkezésre álló változatok között. Adaptáció a liturgia fejlődésének egy újabb fokához akkor történt, amikor új könyveket tényleges liturgikus használatra írtak át.

b) Másodszor meg kell tudnunk milyen típusú liturgiát reprezentál egy bizonyos kódex. Első elemzésünk nem mutatta ki, mely liturgikus családhoz tartozik a kézirat, sem annak archetípusát.

A helyzet az, hogy a középkorban nem létezett „tisztá” liturgikus könyv. Bizonyos mértékig valamennyi kölcsönös megtermékenyülés eredménye; a német szakramentáriumok kisebb nagyobb mértékben romanizálódtak, és a fennmaradt római szakramentáriumok csak frank átiratban és adaptációban hozzáférhetőek. Maguk a rítusok hosszú evolúciós folyamat termékei, és ha fel akarjuk fedni sajátos jellegüket, el kell választanunk a korai római alapozású réteget attól, ami fejlődésének későbbi állomásain rakódott rá Galliában és a frank Germániában.

Az ilyen dokumentumok *eredetijét* hiábavaló keresni és itt magának az *eredeti* megjelölésnek sincs sok értelme. A legtöbb liturgikus szöveg anoním, és egy sor közreműködőtől származik, de ha még ismerjük is egy adott könyv szerzőjét, hitelessége nem függ ettől a tényről. (133)

Amikor liturgikus szövegekkel kapcsolatban használjuk a „hiteles”, „hozzáadott” vagy „módosított” szavakat, ezek nem ugyanazt jelentik, mint más irodalmi formák esetében. Az irodalmi mű akkor autentikus, ha közvetlenül a szerzőtől és csakis tőle származik. Liturgikus szövegek esetében autentikus az, amit ténylegesen istentiszteletre használtak. Bármennyi utólagos betoldás, bővítés vagy visszametszés történt is a szövegben, tökéletesen hiteles, ha valamikor a liturgiában felhasználták.

Harmadszor megpróbálhatjuk a kézirateink közös őst restaurálni, és nemcsak egy bizonyos szövegcsalád őstípusát. Számos kísérlet történt az ősi szöveg helyreállítására, ami feltételezés szerint elkülöníthető egy szakramentárium különböző rétegeiből akkor is, amikor paleográfaiilag már nem hozzáférhető. Ez jóval több, mint a kéziratok egymáshoz való viszonyítása; igazából kísérlet egy olyan eredeti (primitív) szöveg rekonstrukciójára, amelyet a kéziratok maguk nem őriztek meg. Tökéletesen legitim minden kísérlet arra, hogy a kéziratok mögé betekintve az „eredeti” keressük, vagy egy adott hagyomány korábbi állapotát vizsgáljuk, de nem sokat segít a középkort kutatóknak. Az ilyen próbálkozások túlzottan hipotetikusak, és eredményességük is csekély ahhoz, hogy hasznos legyen. Érdemesebbnek tűnik ilyen dolgokban Louis Duchesne bölcs tanácsát követni: „A szilárd talajt kedvelem: inkább megyek nem túl messzire, de biztonságosan – *non plus sapere quam oportet sapere, sed sapere ad sobrietatem*”.

A különböző típusú liturgikus könyvek egymás mellett élése roppant fontos a liturgia története számára. Az újabb, fejlettebb könyvek megjelenése nem szorította ki egyúttal a korábbi vagy a kevésbé kifejlett szövegeket. Még Rómában is használatban

maradt az **Ó-Gelasianum** a gregorián szakramentárium mellett. Még inkább ez volt a helyzet frank Galliában, mivel a karolingok előtt római újítások csak elszórtan jelentek meg, magánkezdeményezések révén. Még a karolingok által bátorított romanizáló folyamat sem befolyásolta közvetlenül ezt a helyzetet. A régebbi liturgikus könyvek kiiktatása helyett inkább mind a régi mind az új könyvek megsokszorozódásához vezetett. A könyvek folyamatos másolása további liturgikus fejlődést eredményezett a hagyomány különböző vonulatainak kölcsönhatása által. 700 és 850 között párhuzamosan léteztek Galliában régi Ógelasianumok, mint a *Vaticanus Reginensis 316*, késői VIII. századi frank típusú Gelasianumok, mint a *Gellonense* és az *angoulême-i* szakramentárium, valamint különböző gregorián szakramentáriumok, mint a *Paduense*, a *Tridentinum* és a *Hadrianum*, kiegészítésekkel vagy azok nélkül. Ami pedig áll a szakramentáriumokra, érvényes a rendtartásokra is (*ordines*).

B) A szakramentárium

A szakramentárium prezidensi könyv, amelyben minden szöveg benne van, amire a celebránsnak a szentmise áldozat bemutatásához, a szentségek kiszolgáltatásához, a zsoltosma vezetéséhez és különböző egyéb liturgikus események során (szüzek konsekrációja, esküvők, temetések, templomszentelések stb.) személyesen szüksége van. Nem tartalmazza mindazt, amire más szolgálattevőknek van szükségük saját liturgikus funkciójukban, azaz a szakramentáriumban nincsenek sem olvasmányok sem énekek, mert ezek a lektor, a szubdiákonus, a diákonus és a székola számára vannak fenntartva. A szakramentárium általában nem, vagy csak nagyon vázlatos utasításokat tartalmaz a liturgia végzéséhez, ezeket külön könyvek tartalmazzák, az ordók, azaz rendtartások (*ordines*). (139)

A szakramentárium tehát nem hasonló a késő középkori vagy tridenti liturgikus könyvekhez; több és kevesebb is, mint a későbbi századok *misszáléja*, *pontifikáléja* és *rituáléja*.

A latin terminus a szakramentáriumra *Liber* vagy *Volumen sacramentorum*, *Sacramentarium*, vagy *Sacramentarium*, *Liber missalis*, vagy *Missalis*.

C) Az ó-Gelasianum

Az Ó-Gelasianumnak nevezett szakramentáriumot a vatikáni könyvtár őrzi, a *Codex Vaticanus Reginensis latinus 316* 3-45 főlíók; hiányzó befejező része Párizsban a *Bibliothèque Nationale codex latinus 7193*, 41-56 főlíókban található. Nyilvánvaló, hogy ezek a kéziratlapok a *Reginensis* részei, de szétválásuk már 1651-ben bekövetkezett.

Magának a szakramentáriumnak (3-245 főlíó) a teljes elnevezése: *In nomine Domini Jesu Christi Salvatoris. Incipit liber sacramentorum romanae ecclesiae ordinis anni circuli*. Ez pedig a vége: *Explicit liber sacramentorum. Deo gratias*. (145) A párizsi füg-

gelékben egy hosszú exorcizmus, egy penitenciále és egy *Breviarium apostolorum* található; ezt a római anyagokhoz valószínűleg a galliai átírás során fűzték hozzá.

A Reg. 316-ot 750 körül másolták, - nem a VII. század végén vagy a VIII. század elején (Delisle, Wilson, Bishop, Cabrol) (146) – a Párizs közeli Chelle-ben, egy apácakolostorban (147) – és nem St. Denis-ben (Duchesne) vagy Corbie-ban (Lowe, Wilmart). Ez frank átdolgozása egy római könyvnek, és egyedülálló (*unicum*), a maga nemében. Más, helyenként vele összefüggő töredékek ténylegesen a késői VIII. századi frank Gelasianum szakramentáriumok családjába tartoznak, kivéve Szt. Thierry liturgikus indexét (Rheims, *Bibliothèque municipale*, codex 8, folió 1-2) amely egy, a Reginensis-el analóg Gelasianum tartalomjegyzékének (*capitulatio*) részletét tartalmazza. (148)

I. TARTALOM

A Reg. 316-ot két jellegzetessége különbözteti meg a gregorián szakramentáriumoktól.

a) Három különálló könyvet tartalmaz, amelyben az időszaki ciklus (temporale) és a szentekről szóló rész (szanktorále), teljesen elkülönülve jelenik meg.

b) Minden mise-készletben két nagyon hasonló könyörgés áll a *secreta* előtt. Az első nem lehet stációs kollektá, mivel ebben a típusú szakramentáriumban nincsenek stációk; lehetséges, hogy alternatív, a celebráns választására bízott imaformulák, vagy az első egy tényleges *oratio* és a második egy *oratio super sindonem* (a korporálé fölött mondott könyörgés), mint az ambroszián rítusban. (149)

LIBER PRIMUS: az időszaki ciklus (temporale), további szertartásokkal kibővítve

1-14.: Karácsony vigíliája, karácsony, Szent István, Szent János, aprószentek, vízkereszt, hetvenedvasárnap, hatvanadvasárnap

15-16 Nyilvános vezeklési ordó

17-18 Ötvenedvasárnap, nagyböjt első hete, kántorböjti napok

19-24 Papok és diakonusok felszentelése

28-36 Nagyböjt második, harmadik, negyedik, ötödik hete a skrutiniumokkal és a katekumenátus egyéb szertartásai

37-38. Virágvasárnap és nagyhét, nagycsütörtökig

38-39 Vezeklők visszafogadási ordója

40 A krizmaszentelés ordója, *Coena Domini* (nagycsütörtök)

41-45 Nagypéntek, nagyszombat és húsvét vigíliája: a keresztségi beavatás ordója

46-87 Húsvét és húsvét hete, mennybemenetel, pünkösd és számos imaformula beteg katekumenekért, az eretnekek megtéréséért, stb.

[püspöki függelékek:]

88-94 Templomok és keresztelőkápolnák felszentelése

95-99 Ostiariusok, (templomőrök) lektorok, exorcisták és szubdiakonusok ordinációja, kivonatok a *Statuta ecclesiae antiqua* kánonjogi gyűjteményből (Gallia, késő V. század) a frank egyházi *cursus* (tisztségek betöltésének sorrendjét) illetően

100-102 Püspökszentelés

103-107 Szüzek konszekrációja

LIBER SECUNDUS: *Orationes et praeces de natalicis sanctorum* (Imádságok és könyörgések szentek ünnepein)

1-85 A szentekről szóló (szanktorále) ciklus (66 ünnep), szentek közös miséi (*commune sanctorum*), 5 misekészlet adventre és a szeptemberi és decemberi kántorböjtökre.

LIBER TERTIUS: *Orationes et praeces cum canone per dominicis diebus* (vasárnapi imádságok és könyörgések kánonnal)

1-23 Tizenhat misekészlet évközi vasárnapokra az egész középkoron át használatos *canon actionis*-al, (eucharisztikus imával), és hat *missae cotidianae* (hétköznapi) mise.

24-77 Misék különböző alkalmakra: utazóknak, megpróbáltatások idején, esőért vagy derült időért, monostorokért, menyegzőkre (*actio nuptialis*), háborús időkben, uralkodókért és bírákért, betegekért és haldoklókért, otthonok megszentelésére.

78-90 Különféle imádságok és áldások, reggeli és esti imák, hálaadás étkezéskor.

91-96 *De cura mortuorum* gyász- és megemlékező szentmisék.

97 Bűnbánati tételek

A régi Sacramentarium Gelasianum (Vat. Reg. 316) két értelemben is „vegyes” könyv:

a) a korai (primitív) alapréteg tisztán római, de átírásai folyamán különböző frank liturgikus elemekkel bővült.

b) a korai római szubsztrátum sem egészen homogén, maga is különböző időkben keletkezett, és úgy pápai, mint plébániai, titulusi úzusokat képviselő libellusok (liturgikus formula gyűjtemények) összevegyítésének az eredménye. Ezeket a libellusokat, nagyjából a liturgikus évet követve, három könyvre osztották, karácsony vigiliájával (december 24.) kezdve.

Liturgiátörténészek még nem jutottak egyetértésre a Reg. 316 frank kiegészítéseinek természetét és terjedelmét illetően. A következő rítusok frank eredete azonban bizonyos:

A kisebb egyházi rendek fokozatainak feladása, megfelelően a *Statuta Ecclesiae antiqua* szabályozásának;

Templomszentelések;

Szenteltvíz szentelés;

Temetések;

Nyilvános vezeklés;

Nagycsütörtök és nagyszombat néhány szertartása;

Különböző áldások (*benedictiones*) és könyörgések (*orationes*) pl. úton lévőkért, meddő asszonyokért;

Adventi szentmisék

Április 25.-i *litaniae maiores* és néhány toldalék a szentekről szóló (szanktorále) ciklushoz.

Ezek a gallikán toldalékok korántsem a régi római elemekhez mechanikusan hozzáadott szöveganyagok, hanem olyan új bővítmények, kombinációk, amelyek, különböző mértékben és fokozatosan egybeolvadtak a régebbi római szerkezettel.

2. ÉREDET

A frank példányunk távoli őse kétségtelenül egy római, azaz egy római egyházmegyében használatos szakramentárium. Ebben teljes a kutatói egyetértés, kivéve A. Baumstark és követői, illetve újabban K. Gamber és H. Schmidt.

Baumstark szerint az Ó-Gelasianum Nagy Szent Gergely (†604) halála után keletkezett, valószínűleg a frankok lakta Galliában, régebbi római szövegek felhasználásával. A VII. század végéről származó Reg. 316. ennek az egyetlen fennmaradt példánya lenne. H. Hohlwein és H. Schmidt magáévá tette Baumstark eme állítását, de M. Andrieunak a böjti csütörtökökről (amelyeknek a II. Gergely pápa (715-731) által bevezetett szentmiséit egy olyan Ó-Gelasianumból vették át, amilyen a Reg. 316 kiadott kiváló munkája, és A. Chavasse-nak magáról az Ó-Gelasianumról írott műve után ez a tézis már nem tartható.

K. Gamber hipotézisét, mely szerint az Ó-Gelasianum ravennai Maximianus (546-553) műve és aquileia-i közvetítéssel került Galliába, nem támasztja alá semmilyen kézirat. Maximianusnak egyetlen szakramentáriumuk sem maradt fenn, és nincs olyan irodalmi forrás, amely arra engedhetne következtetni, hogy az Ó-Gelasianumhoz hasonló szakramentáriumot alkotott volna.

G. Dix, J.S. Sinclair egy korábbi tanulmányára támaszkodva azt gondolta, hogy a Gelasianum nem közvetlenül Rómából, hanem valamely dél-itáliai városból, (talán Capuából,) származik. Bár ez a szellemes teória megmagyarázná egyes capuai szentek jelenlétét a szanktoráléban, mégsem bizonyítható komolyan. Más itáliai, de nem-római elemek jelenléte más magyarázatoknak nyit teret.

3. KELTEZÉS

Még vitatott, hogy mikor keletkezett Rómában a Vat. Reg. 316 modellje. Már nem tulajdonítható Gelasius pápának (492-496), mert ez a feltételezés a *Liber pontificalis* egy passzusának hibás értelmezésén alapul, valamint a János diákonus *Vita Gregorii* életrajzának egy szövegrészletéből származik, ami viszont túlságosan késői keletkezésű ahhoz, hogy itt használható legyen.

Neves liturgikusok (S. Bäumer, E. Bishop, F. Cabrol, és némileg árnyaltan M. Andrieu is), a Reg. 316 egyes részeit Gelasius-korinak tartják, vagy legalább is azt állítják, hogy bizonyos Gelasius utáni és frank betoldásoktól eltekintve, ez a római egyház régi, VI. századi szakramentáriumuk. (162)

Azonban e tudósok minden tekintélye ellenére sem tűnik lehetségesnek a Gelasianum keletkezési idejét a VI. századra visszavezetni, mivel túl kockázatos egy ilyen következtetést csupán belső bizonyítékokra és bizonyos „későbbi” elemek kiszűrésére alapozni. Persze lehetnek Gelasius pápától származó miseszövegek az u.n. Gelasius-féle szakramentáriumban, de ezek lateráni archívumokból kerültek bele

(163), ahogyan hasonló módon miseszöveg gyűjtemények (*libelli missarum*) kerültek be a *Veronense*-be ugyanazokból a forrásokból. Az a komplex gyűjtemény, amit régi- vagy Ó-Gelasianumnak nevezünk nagy részben VII. századi, Róma városi libellusokból állt össze.

Nagyon alapos elemzése végén Chavasse arra az új következtetésre jutott, hogy az Ó-Gelasianumban két különböző római liturgia található:

a) az első egy plébániai, titulusi típusú liturgia, amely egy a Gelasianum-ot megelőző pregregorián dokumentumban volt lejegyezve, amelynek, bár nem maradt fenn, liturgikus szövegekben gazdag könyvnek kellett lennie.

b) A másik egy másfajta presbiteri típusú könyv volt, sok gregorián formulával a San Pietro in vincoli templomból és környékéről. Az Ó-Gelasianum a VII. századból származik, és nem a VI.-ból, ahogyan általában feltételezik. (165) Az ilyen befolyás ellenére az Ó-Gelasianum liturgiája elsősorban „gelazián”, tehát régebbi, mint azok, amiket a gregorián szakramentáriumok képviselnek (akár a Paduense, vagy a Hadrianum, vagy a Tridentinum).

Nem részletezzük az összes tényt, amire Chavasse tézise épül, mivel csak a legspeciálisabb középkorkutató tudna vele valamit is kezdeni. Az ő feltételezett pregelasianum és pregregorián szakramentáriumi nem állnak rendelkezésre és rekonstruálni sem lehet őket pontosan. Ezért hasznosabbnak látszik, hogy alaposan vizsgáljuk a fennmaradt mintát, (Reg. 316), anélkül, hogy alábecsülnénk a fennmaradt forrásunk előtörténetének felfedezésére tett komoly kísérleteket.

A Vat. Reg. 316 még nem tartalmazza a II. Gergely pápa (715-731) (166) által bevezetett nagyböjti csütörtöki miséket. Másrészt szerepel már benne Nagy Szent Gergely miséje (*Capitulum S. Gregorii papae*, †604) (167), a kánonban (*canon actionis*) a *Hanc Igitur* gregorián embolizmusa: *Hanc igitur: diesque nostros in tua pace disponas atque ab aeterna damnatione nos eripe et in electorum tuorum iubeas grege numerari* (168), a *Pater noster* közvetlenül a kánon után következik (169) – azon a helyen, ahová I. Szent Gergely helyezte. A szentekről szóló ciklus (szanktorále) már tartalmazza a Szent Kereszt ünnepeit, bár a keresztfelmagasztalásának ünnepét (*exaltatio crucis*, szeptember 14.) Rómában Nagy Szent Gergely halála után vezették be, valószínűleg azután hogy Heraclius császár 628-ban visszaszerezte az igazi keresztet a perzsáktól. (170) A szanktoráléban a Szent Szűznek négy ünnepe szerepel. Mária tisztulása (Gyertyaszentelő), február 2., Angyali üdvözet ünnepe (Gyümölcsoltó Boldogasszony), március 25., Mária halála és mennybevétele, (Nagyboldogasszony), augusztus 15., Mária születésnapja, (Kisboldogasszony vagy Kisasszony napja), szeptember 8., amelyek Gergely pápa idejében még ismeretlenek voltak Rómában, de I. Szergiusz szír pápa (687-701) idejében már ünnepelték őket. (171)

Ilyen bizonyítékok birtokában arra kell következtetnünk, hogy a Reg. 316 őse valamikor 628 és 715 között jött létre, tehát a benne foglalt legújabb ünnepnap lehetséges legkorábbi dátuma és II. Gergely pápa uralkodása között.

4. TERÜLETI HATÁS

Bármilyen idős legyen is az Ó-Gelasianum mint gyűjtemény, és bármi legyen is összeállításának dátuma, nyilvánvaló, hogy használatban volt Rómában a VII. század nagy részében és a nyolcadik század elején. II. Gergely pápa uralkodása idején (715-731) párhuzamosan használták egy gregorián típusú szakramentáriummal, és amikor Gergely pápa úgy döntött, hogy miséket állít össze a nagybőjti csütörtökökre, (addig ezeknek a napoknak nem volt saját liturgiájuk) néhány sorozatot egy gregorián könyvből vett át, de a szövegek többségét egy Gelasianumból. (172) Ez azt jelenti, hogy akkor még elfogadott, hiteles szövegnek tekintették. A VIII. században a virágvasárnapot megelőző szombaton az Ó-Gelasianumot használták; a Hadrianumból kiderül, hogy ennek a szombati misének a liturgikus anyaga azonos a nagybőjt negyedik hetének hétfői miséjével, ahogyan azt a Gelasianum tartalmazza.

Az Ó-Gelasianum használata nem korlátozódott Róma városára. Átvitték Galliába, és ott széles körben használatos volt legalább 750-ig, amikor a Reg. 316 másolása történt. Római prototípusa bizonyára még II. Gergely előtt hagyta el Rómát, mivel még nem tartalmazza a nagybőjti csütörtöki miséket. Másfelől erősen kapcsolódik több gallikán szakramentáriumhoz, amilyenek különösen a *Missale Gothicum* (Vat. Reg. lat. 317), 690-700 AD körülről, a *Missale gallicanum vetus* (codex Vat. Pal. 493, 750 után) és a *Missale Bobbiense* (Paris, Biblio. Nat. latin 13246, 700 után). Ezeknek a könyveknek számos liturgikus tétele csak az Ó-Gelasianumból származhat. A gallikán szerzőknek (service books????) keletkezésének idejét tekintve le kell vonnunk a következtetést, hogy a Reg. 316 modellje bizonyosan a késő VII. században ért el Galliába. (174)

Sejtelmünk sincs hogyan kerültek a gelazián szakramentáriumok Galliába. Valószínűleg jámbor zarándokok vitték oda, akik megtapasztalták és csodálták a Róma városi liturgiát, esetleg bencés szerzetesek, tekintettel a gyűjteményben lévő monasztikus imaformulákra. Mindenesetre már III. Pipin (751-768) reformjai előtt széles körben elterjedt a frank királyságban, és fő eszköze lett a romanizációnak még mielőtt erre uralkodói ösztönzést kapott volna. Bármelyik feltételezést fogadjuk is el, nyilvánvaló, hogy a Reg. 316 őse már a VIII. század elején forgalomban volt Galliában, de legalábbis a régi Gelasianum egyes római szövegei jólismertek voltak ott ebben a korban.

A Reg. 316 fontos tanúja annak a római-frank rítusnak, amelyet az Alpoktól északra különösen pedig a neustriai királyságban dolgoztak ki. Ahogy egyre több másolata jött létre Róma városán kívül, szaporodtak benne a kiegészítések és a nem római gyakorlatból származó betoldások egészen a VIII. század közepéig, ahonnan ennek a sajátos tradíciónak az egyetlen túlélő kézírata származik.

Ha eltávolítjuk belőle a gallikán bővítményeket, a Reg. 316 kiváló tájékoztatást ad arról, hogy miként folyt a plébániai, titulusi istentisztelet Róma városában a VII. és VIII. században. Ez a fajta istentisztelet ott együtt létezett a gregorián típusú liturgiával. Ez a liturgia pedig a VIII. század közepéig Galliában is, akárcsak Rómában, együtt élt más liturgikus úzusokkal.

D) A frank vagy VIII. századi gelasianum.

A Flavigny-szakramentarium és utódai

Tucatnál is több kézirat őrzi a szakramentáriumok egy egészen új válfajának szövegét, amelyek sem a gelazián sem a gregorián típushoz nem sorolhatók. Ezeknek közös vonásai arra engednek következtetni, hogy létezett egy közös ősök, a később elveszett Flavigny-i Szakramentárium, amit frank, vagy VIII. századi Gelasianumnak szokás nevezni. Edmund Bishop Kis Pipin szakramentáriumának nevezte el.

I. FENNMARADT KÉZIRATOK

a) Galliában

Gellone-i szakramentárium, Paris, Bibliothèque Nationale, MS latin 12048; 790-800 AD. Valószínűleg a Szent Keresztről elnevezett apátságban (Meaux) másolták a cambrai-i katedrális számára Hildoard püspök epizkopátusa alatt (790-816), de 807 körül a gellone-i apátságnak adományozták. Ez az egyetlen fennmaradt példája a Flavigny Szakramentárium korai redakciójának (A Dumas-J. Dechusse, (szerk.) *Liber Sacramentorum Gellonensis* CC 159-159A (Turnhout 1981) CLLA 855, p.392)

Angoulême-i szakramentárium, Paris, Bibliothèque Nationale, MS latin 816; 800 körül, Angoulême-ben. Diplomatai forráskiadása P. Cagin, *Le sacramentaire gélisien d'Angoulême 1919*. CLLA 860 (Angoulême 1919) pp. 393-394. **Új kiadása előkészületben: P.Saint Roch CC159C-hez.??**

Phillips szakramentárium. Berlin, Deutsche Staatsbibliothek, MS. latin 105, (olim Phillips 1667); 800 körül, Kelet-Franciaország Trier közelében. O. Heiming (szerk.), *Liber sacramentorum Augustodiensis*, CC159B (Turnhout 1984), CLLA 853, pp- 390-391

Rheims-i vagy Godelgaudus féle szakramentárium (elveszett). Rheims, Bibliothèque d l'Abbaye de S. Rémy, 800 körül. Részleges másolata J. de Voisintól († 1685) Paris, Bibliothèque Nationale. MS latin 9493, fol. 43-71; U. Chevalier (szerk.), *Sacramentaire et Martyrologe de l'Abbaye de Saint- Rémy*. Bibliothèque liturgique 7 (Paris 1900) 305-357). CLLA 862, pp. 394-395

Saint-Amand szakramentárium=*Colbertinus kódex töredékek*. Paris, Bibliothèque Nationale, MS. latin 2296) (olim Colbert 1348, később Bibliothèque royale 4230.2); 800 körül, Saint-Amandban, részben ugyanazon írnok keze által, akitől az arnoi szakramentárium származik (ld. alább). C. Coebergh-P. de Punier (szerk.) *Liber sacramentorum Romanae Ecclesiae Ordine Excarpsus*, CC, Cont. Med. 47 (Turnhout 1977) és S. Rehle, *Sacramentarium Gelasianum Mixtum von Saint Amand*, TPL 10 (Regensburg 1973), CLLA 805, p. 374.

b) „Alemanniában”

St. galleni szakramentárium 348. St. Gallen, Stiftsbibliothek, codex 348; 790-800 vagy még jobb, 813-814 vagy 817, Észak-Itália, Chur, majd St. Gallen. L.C. Mohlberg (szerk.). *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamanischer*

Ueberlieferung, LQ 1-2 (Münster-Westf. 1918; 2. kiadás 1939, reprint 19667), CLLA 830, pp. 381-382)

Zürichi triplex szakramentárium, Zürich, Zentralbibliothek, codex, C.43; 1020-1030 körül, St. Gallen, javított másolata a *Sangallensis* 348-nak. A *Triplex* nem igazi liturgikus könyv, oktatási vagy tudományos célra állították össze. Kiadta M. Gerbert: *Monumenta veteris liturgiae alemannicae* 1 (St. Blaise 1777), reprint kiadása Hildesheim 1967) 1-240 (nagyon gyenge kiadás); O. Heiming, ed. *Corpus Ambrosiano Liturgicum*, 1: *Das Sakramentarium Triplex*, 1. rész: szöveg LQF 49 (Münster/Westf. 1968). A *Triplex* egyike a lentebb felsorolt ambroziánus szakramentáriumoknak is. CLLA 5535, p. 270

St. Galleni szakramentárium töredék 350. St. Gallen, Stiftsbibliothek, MS.latin 350; 800 körül, Chur majd Sankt Gallen. Kiadása: G. Manz, *Ein St-Galler Sakramentar-Fragment* LQF 31 Münster/Westf.1939) CLLA 831, p. 382.

St. Galleni szakramentárium töredék 349. St. Gallen, Stiftsbibliothek, MS.latin, 349, pp 5-56, késő VIII. vagy korai IX. század; St. Gallen. Kiadtalan. Cf L.C. Mohlberg. EL 42 (1928) 65-73; P. Siffirin, EL 445 (1931) 332-335. CLLA 1501. p. 549)

Rheinaui szakramentárium 30 Zürich, Zentralbibliothek, MS Rh. 30; 800 körül, észak-Franciaország vagy Svájc, a IX században a rheinaui apátságban használták. Kiadása: A. Hänggi-A. Schönherr: *Sakramentarium Rheinaugiense, Handschrift RH. 30 der Zentralbibliothek* Zürich, Spicilegium Friburgense 15, (Fribourg 1971) Ld. A.G. Martimort recenziója a *Bulletin de littérature ecclésiastique*-ben (1972) 268-269 (176) CLLA 802, pp. 371-372.

c) Itáliában

Monzai szakramentárium vagy Misszálé Monza, Biblioteca capitolare, codex F 1-101: IX.-X. század; Bergamo majd Monza. Kiadása: A. Dold-K.Gamber, *Das Sakramentar von Monza*, TuA 3 (Beuron 1957) CLLA 801, pp. 370-371, v.ö. Chavassee: „Le Sacramentaire de Monza”, *Ecclesia Orans* 2 (1985) 3-29

Arnoi szakramentárium München, Bayerische Stadtsbibliothek, Clm 29164 I/la és különböző töredékek észak-amerikai könyvtárakban CLLA 806, pp. 374-375, Arno, salzburgi püspök szkriptóriumából (785-821); a Colbertinus töredék testvérkézirata, amely St. Amandban készült, ahol Arno volt a püspök három évig mielőtt Salzburger püspök lett 785-ben; részben egyazon írnok kezétől származnak, és általános szerkezetük is egyezik. Kiadása: S. Rehle-K. Gamber: *Sakramentarium Arnonsis. Die Fragmente des Salzburger Exemplars*, TPL 8 és 10 (Regensburg 1970 és 1973). Függelék: *Fragmenta Sacramentarii Arnonsis nuper reperta*.

Angelica palimpsest. Róma, Biblioteca Angelica, codex F.A. 1408 (olim T.7.22). (00 előtt; észak-Itália, talán Nonantola, Salernóban használták. Kiadása: L.C. Mohlberg „Un sacramentario palinsesto del secolo VIII dell'Italia centrale” *Atti Pont. Acad. Rom. Archeol., Rendiconti* 3 (Róma 1925) 391-450. CLLA 833, pp. 383-384.

Budapesti töredék Budapest, Nemzeti Múzeum, codex. lat.med.aevi 441; 800 előtt, Észak-Itália (Verona?), kiadása: P. Lehman, „Mitteilungen aus Handschriften V,” Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philos.-historische

Abteilung, 1938, hft 4, 7-19. L.C. Mohlberg: „Note su alcuni sacramentari” *Atti pont.Acad. Rom. Archeol., Rendiconti* 16 (Róma 1940) 131-170. CLLA 832. p. 383.

d) Belgium, Németország és Anglia

Ezekből az országokból származó teljes szakramentárium nem maradt fenn, a kevés fellelhető töredék azt mutatja, hogy ismerték a frank Gelasianumot. (177)

2. A FRANK GELASIANUM EREDETE

A fennmaradt kéziratoknak számos közös vonása van:

a) Valamennyiükön érezhető „némi bencés zamat” ami egy benedekrendi apátságra mutat, mint keletkezési helyre. Valamennyi tartalmaz egy július 11-i misét Szent Benedek apát tiszteletére, és a Gellonense egy második formulát is hoz, amely Benedeket „tiszteltetreméltó atya, jó pásztor és a szerzetesek dicsősége,, (*venerabilis pater, gregis pastor, decus monachorum*) jelzőkkel illeti; (179), a neve a kánon *Communicantes* formulájában is megjelenik a latin egyházatyák felsorolásának végén. Sőt, azokban a kéziratokban, amelyek második kötetként kiegészítő anyagokat tartalmaznak, különös figyelmet szentelnek a csak szerzeteseket és apácákat érintő rítusoknak.

b) Szent Benedek júliusi ünnepén kívül (a dátum ereklýje Fleury-sur-Loire-ba történt átvitelének feltételezett idejéből eredhet) a frank Gelasianum egy másik jellegzetes frank ünnepe Szent Praeiektus vértanú napja január 25-én, egy másik frank eredetű ünnepel Szent Pál apostol megtérésének (*Conversio Sancti Pauli Apostoli*) ünnepével vetekedve (182) Praeiektusnak, (Preiektus, Proiektus, Priest, Prist, Projet, Prejet, Prix), Clermont püspökének az ünnepe, aki 674/676 január 25-én halt meg, és akihez mint örökké hű pártfogóhoz (*semper patronus fidelis*) folyamodnak, az egyetlen olyan püspöki *natale* (mennyei születésnap), a könyvben, amelyet egy helyi gallikán vértanúnak szenteltek. Utódja, Szent Avitus, bazilikát épített vértanúságának helyszínén, Volvicban (Puy-de-Dôme). 742-ben III. Pipin apátságot alapított Flavigny-sur-Ozerain-ben (Cote d’Or) Szent Prix és Szent Péter apostol tiszteletére, és a szent ereklýit oda helyezték át, miután Volvic-ot Pipin 761-es aquitániai hadjárata során lerombolták. (184) A frank Gelasianumokban St. Chrysogonus (nov 24.) ünnepére is találunk misét, amely valószínűleg akkor keletkezett, amikor a szent bazilikáját a római Trasteverén III. Gergely (731-741) helyreállította. Talán nem túl nagy merészség azt gondolni, hogy ezt a misét magának Pipin királynak a kívánságára vezették be, aki védőszentjét tisztelte a szentben. (186)

c) A frank Gelasianumokban számos kifejezetten gallikán gyakorlat jelenik meg: rogációs (keresztjáró) napok, kevert római-frank rítusok az egyházi rendek feladására és templomszentelésre, püspöki áldás szentáldozás előtt. A mise kánonja a szentek szokásos római felsorolásához hozzáadja Hilarius, Márton, Gergely, Jeromos és Benedek nevét; az ilyen kiegészítések Galliában gyakoriak, de másutt ritkák.

d) Végezetül valamennyi fennmaradt kézirat kontinentális eredetű, s a legjobb és legkorábbi másolat Galliában jött létre, valószínűleg Meaux-ban, a cambrai-i Miaszszonyunk katedrális számára Hildoard (790-816) püspökségének idején 790-800 körül. (187)

Mindezeknek az adatoknak a birtokában arra következtethetünk, hogy a frank Gelasianum őstípusát egy olyan bencés kolostorban állították össze, amelyik szorosan kötődött Szent Prix vértanú tiszteletéhez, azaz az auvergne-i Volvicban, vagy még valószínűbb, hogy a burgundiai Flavigny-ban. (188)

3. TARTALOMJEGYZÉK ÉS SZERKEZET

A frank Gelasianum átgondolt egyesítése a Galliába a VIII. század közepén eljutott kétféle római szakramentáriumnak; a pápai szakramentáriumnak, amelyet a vatikáni Szent Péter bazilikában adaptáltak plébánai használatra (v.ö. *Paduense*, D.47) és a római titulusok plébániai használatra szánt szakramentáriumának, a közönségesen Gelasianumnak nevezett gyűjteménynek (*Vat.Reg.316*). (189) A kompilálók régebbi gallikán könyvekből is vettek át szövegeket azokhoz a kiegészítő szertartásokhoz, amelyek oly kedvesek voltak a frank léleknek, a szakramentárium u.n. pontifikális szakaszába pedig egy monasztikus szokásgyűjteményből emeltek át különböző tételeket. Az Ó-Gelasianum csak a szűzek konszekrációját és az özvegyek megáldását vette át, míg például a *Gellonense* számos monasztikus használatra szánt formulát tartalmaz, köztük pl. *Oratio ad abbate faciendum*, (könyörgés apát választásra) *Oratio Quandum abbas vel abbatissa ordinatur in monasterio*, (könyörgés apát vagy apátnő felszentelésekor) *Oratio pro renuntiantibus seculi et cenobio intrantibus* (könyörgés a világi életről való lemondásért és a szerzetesi életért). (190)

A gelazián anyagok bőséges használata ellenére az új szakramentárium szerkezete a gregorián szakramentáriumhoz hasonló, **(II.típusú??)** azaz az időszak és a szentekről szóló ciklus miséi egyetlen, egységes sorozatot alkotnak (egy olyan liturgikus évben, amikor a húsvét április 3.-ra esett). A mise formuláinak elrendezése azonban a gelazián szerinti; minden miséhez rendszerint hat tétel tartozik: két kollekta, *szekrétá*, *prefáció*, *posztkommúnió* és egy utolsó könyörgés. A Gelasianum jóval több formulasorozatot ad meg a Gregorianumnál, a kompilálók nyilván nagy előszeretettel viseltettek a régi gelazián szövegek iránt. Sőt, úgy az első, mint a második recenzió kézirataihoz (kivétel a Szankt Gallen 348) tartozik egy második könyv (*liber secundus*) is, amely az Ó-Gelasianumra jellemző extra anyagokat tartalmaz, ahogy a Vat. Reg. 316-ból ismerjük őket (I. és III. kötet vége), pl. áldások, votív misék, dedikációs formulák, ordinációk és temetések. Éles a választóvonal a rendszerint köznapokhoz rendelt hat votív misével (*missae cotidianae*) és a misekánonnal (*canon missae*) befejeződő tulajdonképpeni szakramentárium, és a kézirat második része között. A Rheinau 30, a Colbertinus töredékek és a Brüsszel 10127-44 ténylegesen ilyen címen kezdi a kánon utáni részt: *Incipit liber secundus de extrema parte*. A Rheinau 30-nak a gellone-i vagy angoulême-i szakramentáriumhoz képest nagyon rövid második könyve van, de csak a Szt. Gallen 348 az, amelyik egyáltalán nem rendelkezik ilyen második résszel. Mivel az ugyanabból a szkriptóriumból származó St. Gallen 350-nek jelentős maradvány szövegei vannak egy második könyvből, lehetséges, hogy a St. Gallen 348 második része egykor külön második kötetbe volt bekötve.

A fenti megfontolások alapján világos, hogy mik voltak a flavigny-i szakramentárium szerzetes kompilálóinak szándékai. Ők egy hiteles és mindenekelőtt

jól használható szakramentáriumot akartak összeállítani, amely magába foglalja a frank királyságban akkor még forgalomban lévő régi római könyveknek a lehető legnagyobb anyagát, továbbá minden mást, amire a püspököknek és apátoknak saját szolgálatuk ellátásához szükségük lehetett. Akár ösztönözték frank udvari részről a frank Gelasianum összeállítását akár nem, annyi bizonyos, hogy megfelelt a frank egyházközségek és kolostorok szükségleteinek és hiteles, jól elrendezett ötvözeté lett a hagyományos szöveganyagoknak.

4. AZ ARCHETÍPUS KELETKEZÉSI DÁTUMA

A *terminus ante quem non* úgy tűnhet, hogy Szt. Prix vértanúságának éve volna (676), de ez a dátum túl korai ahhoz, hogy segítségünkre legyen. Mivel a frank Gelasianum tartalmaz már nagybőjti csütörtöki miséket – amelyek II. Gergely pápa uralkodásáig (715-731) liturgianélküliek voltak – e szövegeknek a vizsgálata fontos következtetésekhez vezet:

a) A Gelasianum összeállítói nem rendelkeztek az ezeket a formulákat tartalmazó gregorián szakramentáriummal, mivel az ezekre a napokra szóló misék különböznek mind a Paduense mind a Hadrianum miseformuláitól. Ha a kompilátornak rendelkezésre álltak volna II. Gergely pápa miséi, nem kellett volna új formulák után néznie. Ahhoz, hogy összeállítsa a szükséges miseformulákat, olyan misékből kellett kölcsönöznie imaszövegeket, amelyek egyes régi gelazián szakramentáriumokban közel álltak a nagybőjti csütörtökökhöz. Ez a szerkesztőmunka leginkább összeollózás volt, hiánypótlás, jóváteendő a tényt, hogy az általa használt gregorián szakramentárium még a II. Gergely uralkodása előtti Rómából származik.

b) Mivel a kompiláló kötelességének érezte, hogy miséket állítson össze a nagybőjt csütörtökeire, valamilyen forrásból (antifonáriumból, lekcionáriumból, amelyek II. Gergely reformja után hagyták el Rómát) tudnia kellett, hogy bár a birtokában lévő gregorián szakramentárium nem tartalmaz ilyen formulákat, de a nagybőjti csütörtökök már nem nélkülözik a liturgiát. Ebből következik, hogy a frank Gelasianumot csak II. Gergely pápa pontifikátusa után állíthatták össze Galliában.

Nagyon valószínű, hogy a frank Gelasianumot III. Pipin (751-768) uralkodásának vége felé gyűjtötték egybe, nem sokkal II. István pápa nagy jelentőségű frankhoni tartózkodása után (754-755), amely az egyházi élet minden területére nézve fontos időszakká vált. **Nehéz volna a keletkezés idejét 770-nél későbbre tenni, mivel a fennmaradt kéziratok, köztük a *Gellonense* is, amely az őstípusnak legkorábbi és legjobb példánya – valamennyien az archetípuson túlmutató liturgikus fejlődés egyes jeleit mutatják és a VIII. század utolsó évtizedében jelennek meg. 76. oldal**

Az új könyv gyors és széleskörű elterjedése azt sugallta a korábbi korok tudósainak, hogy nem egyéni terv megvalósulásáról van szó. Egyesek a Szent Bonifác, *missus sancti Petri*, által kezdeményezett és I. Karlmann frank király és III. Pipin (193) által támogatott reformok bővületében a szerzőséget egyik vagy másik neves karoling egyházi személyhez próbálták kötni, így III. Pipin testvéréhez rouen-i Remediushoz, vagy a híres metzi püspökhöz, Chrodeganghoz. (194) Bár ők mindketten rajongtak mindeért ami római, nincs olyan konkrét bizonyíték, amivel kapcsolatba hozhatók lenné-

nek a Flavigny-i szakramentáriummal. El kell tehát fogadnunk a *Gellonense* szerkesztőinek állítását, miszerint a gyűjtemény bencés szerzetesek 760-770-ből származó munkája, amelynek már korán létrejött egy második recenziója, amelyről a legtöbb fennmaradt kézirat tanúskodik.

5. A GELLONENSE TARTALOMJEGYZÉKE (A. DUMAS SZERK)

Cím: IN NOMINE DOMINI NOSTRI JESU CHRISTI. INCIPIT LIBER SACRAMENTORUM (196)

Könyv: *A tényleges szakramentárium*

1-15: Vigília, karácsonyi misék és imádságok, István, János, Aprószentek, Karácsony utáni 1. vasárnap, Szilveszter, karácsony nyolcada (2 mise készlet) (197). *Missa prohibendo ab idolis*, Karácsony utáni 2. vasárnap

16-34. Vigília, Vízkereszt ünnepe és imádságai, Vízkereszt utáni 1. vasárnap, Vízkereszt nyolcada, Felix, Vízkereszt utáni 2. vasárnap, Marcellus (2 sorozat) Prisca, Mária és Márta, Fábán, Sebestyén, Ágnes, Vince, Vízkereszt utáni 3. vasárnap, Emerentianus és Macarius, Preiectus, Agnes *de nativitate* [Vízkereszt utáni 4. vasárnap] 35-45. Simeon, Agáta, Vízkereszt utáni 5. vasárnap, Soteris, Zoticus, Ireneus és Jácint, Vízkereszt utáni 6. vasárnap, Bálint, Vitalis, Felicula és Zeno, Julianna, Szent Péter székfoglalása, Perpetua és Felicitas, Nagy Szent Gergely

46-54: Hetvenedvasárnap, hatvanadvasárnap, ötvenedvasárnap, nyilvános vezeklési ordó; a négy kántorböjt (évnegyedes böjt napok) kihirdetése; böjt kezdete (*caput de ieuniis*) (hamvaszószerda), csütörtök, péntek, szombat.

55-63. Nagyböjt 1. hete (kántorböjti napok: szerda, péntek, szombat)

64-71: Nagyböjt 2. hete

72-79: Nagyböjt 3. hete és az első scrutinium

80-87: Nagyböjt 4. hete és a második scrutinium.

88-97. Nagyböjt 5. hete és további scrutiniumok és katekumenátusi rítusok.

98-108:[Nagyhét] Virágvasárnap, hétfő, kedd, szerda, csütörtök: vezeklők visszafogadása, krizma mise, esti mise, nagypéntek, nagyszombat: *redditio symboli* (a hitvallás visszaadása)

109-123: Húsvét vigíliája, keresztelési szertartás, éjjeli mise, húsvétvasárnap és nyolcada (fehérvásárnap), reggeli és esti imádságok húsvéti időben, *Pascha annotina*, mise in parochiis (egyházmegyékben)

124-138: Angyali üdvözet és Jézus szenvedése, húsvét nyolcada utáni 1. vasárnap, Nagy Leo, Eufémia, Tiburtius, Valerianus és Maximus, húsvét utáni 2. vasárnap, György, *litania maior* és rogációk, Vitalis, húsvét utáni 3. vasárnap

139-148. Fülöp és Jakab, Juvenalis, Alexander, Eventius és Theodolus, Szent Kereszt megtalálása, húsvét utáni 4. vasárnap, latin-kapu előtti János, (Szent János olajbafőzése) Gordianus, Nereus és Achilleus, Pongrác, templomszentelés Mária *ad martyres*

149-162 Áldozócsütörtök vigíliája és ünnepe, Áldozócsütörtök utáni vasárnap, Orbán, Pünkösöd vigíliája, ünnepe és nyolcada, Pünkösöd utáni 1. vasárnap

163-187. Nikomedes, Marcellinus és Péter, Pünkösöd utáni 2. vasárnap, Primus és Felicián, Vazul és mások, Pünkösöd utáni 3. vasárnap, Évnegyedek (kántor) böjtnapok kihirdetése a IV., VII. és X. hónapra, 4. havi kántorböjti napok, Pünkösöd utáni 4. vasárnap, Vitus, Márk és Marcellianus, Gerváz, Protáz és Nazarius, Pünkösöd utáni 5. vasárnap, Keresztelő Szent János vigíliája és ünnepe, János és Pál vigíliája és ünnepe, Pünkösöd utáni 6. vasárnap, Péter és Pál vigíliája és ünnepe.

188-201 Processus és Martinianus, Pünkösöd utáni 7. vasárnap, Péter és Pál nyolcada, Hét vértanú testvér, Pünkösöd utáni 8. vasárnap, Benedek (2 sorozat), Pünkösöd utáni 9. vasárnap, Jakab, Pünkösöd utáni 10. vasárnap, Simplicius, Faustinus és Beatrix, Félix, Abdon és Szennen, Pünkösöd utáni 11. vasárnap.

202-232 Péter bilincsei és a szent Makkabeusok, István, Sixtus

Felicissimus és Agapitus, Donatus (205) Círjék, Lőrinc vigíliája és ünnepe, Tiburtius, Hippolytus, Pünkösöd utáni 12. vasárnap, Eusebius, Nagyboldogasszony vigíliája és ünnepe, Lőrinc nyolcada, Agapitus, Magnus, Timóteus, Pünkösöd utáni 13. vasárnap, Bertalan, Rufusz, Ágoston, Hermes, Pünkösöd utáni 14. vasárnap, Sabinus, Keresztelő János fejevétele, Felix és Adauctus, Priscus, Pünkösöd utáni 15. vasárnap.

233-253 Kisasszony és Hadrianus, Gorgonius, Protusz és Jácint, Pünkösöd utáni 16. vasárnap. A szent Kereszt felmagasztalása, Kornél és Ciprián, Nicomedes, Eufémia, Lucia, Gemenianus, Pünkösöd utáni 17. vasárnap, Mátyás vigíliája és ünnepe, 7. havi kántorböjti napok, Pünkösöd utáni 18. vasárnap, Kozma és Damján, Mihály arkangyal bazilikájának felszentelése, Jeromos, Pünkösöd utáni 19. vasárnap.

254-263: Márk, Marcellus és Apuleius, Pünkösöd utáni 20. vasárnap, Callistus, Pünkösöd utáni 21. vasárnap, Lukács, Pünkösöd utáni 22. vasárnap, Simon és Júdás vigíliája és ünnepe, Pünkösöd utáni 23. vasárnap.

264-276: Caesarius, Pünkösöd utáni 24. vasárnap, Négy koszorús vértanú: Theodorus, Mennas, Márton, Pünkösöd utáni 25. vasárnap, Pünkösöd utáni 26. vasárnap, Cecília, Kelemen, Felicitas, Krizogonusz vigíliája és ünnepe.

277-295: Ádvent: karácsony előtti 5. és Pünkösöd utáni 27. vasárnap, Saturninus, Chrysantus, Maurus és Daria, András vigíliája és ünnepe, Pünkösöd utáni 29. vasárnap és karácsony előtti 4. vasárnap, ádventi köznapi misék, András nyolcada, Damáz, karácsony előtti 3 és pünkösöd utáni 30. vasárnap, Luca, Karácsony előtti 2. és pünkösöd utáni 31. vasárnap, kántorböjt napok a X. hónapra, Pünkösöd utáni 32. vasárnap, (karácsony előtti utolsó vasárnap), Tamás

296-312: A szentek közös miséi (*commune sanctorum*)

313-319: Votív misék

320-326: Hat köznaphoz rendelt votív mise a római kánonnal

327-329: Áldások a nép fölött

könyv:1 [INCIPIT LIBER SECUNDUS DE EXTREMA PARTE].

330. Püspöki áldások egész évre

331-343 Imádságok a zsolozsmához és étkezéskor

344. A keresztelés szertartása

egy „Pontifikále”

- 1) Szükségkeresztség (életveszély esetén) betegek keresztsége, vezeklők visszafogadása, exorcizmusok
- 2) Templomok és berendezésük felszentelése
- 3) Kisebb és nagyobb egyházi rendek feladása és évfordulóik; apátok és apátnők megáldása, és más szerzetesi élethez kötődő feladatok, szűzek konszekrációja, mise a királyokért, esketések, stb.
- 4) Különböző imádságok és szentmisék
5. Könyörgések és misék a betegekért és haldoklókért
6. Vízszentelés és istenítéletek

Breviarium Apostolorum: az apostolok neve, evangéliumhirdetésük helye, haláluk körülményei

Martyrologium per circulum anni (martirológium egész évre)

E) Gregorián szakramentáriumok

A Galliában és német földön a VIII. és IX. században leginkább elterjedt (rég és új) gelazán szakramentáriumok mellett az Alpoktól északra egy másfajta, gregoriánnak nevezett római misekönyv is széles körben használatban volt, és meghatározó befolyásra tett szert. (208) A VII. század folyamán a lateráni püspökség/patriarchatus (*episcopium/patriarchium*) kifejlesztette saját jellegzetes libellusait és létrehozott egy szakramentáriumot, amelyet a pápa egyaránt használt a lateráni bazilikában (*ecclesia sanctissimi Salvatoris: omnium urbis ecclesiarum mater et caput*) és az egész Városban, amikor évente a stációs templomokban ünnepelte a liturgiát. (209) Ez a jellegzetes gyűjtemény már nem tulajdonítható Nagy Szent Gergelynek (590-604) (210), valószínűleg I. Honorius pápa (625-638) uralkodása alatt szerkesztették majd fokozatosan bővült, ahogyan új stációs liturgiák és új ünnepek születtek a VII. és VIII. század folyamán. (211)

Ennek a kódexnek különböző fejlettségi állapotban lévő példányai terjedtek el, pontosan alig meghatározható időpontban Itáliától északra és az Alpokon túlra; ezeket a stádiumokat követhetjük nyomon különböző híres IX. századi kódexekben. Első pillantásra az ezeket a szakramentáriumokat tartalmazó kódexeket két tulajdonságuk különbözteti meg a gelazán típusútól:

a) Nem három könyvre vannak felosztva, mint az Ó-Gelasianum. Az időszaki és a szentekről szóló rész ciklusai néha a vasárnapok és ünnepnapok egyetlen folyamatos sorozatában együtt szerepelnek (*Casinensis* 271 (212) és Padua D. 47) néha a vízkeresztet, húsvétot és pünkösdöt követő vasárnapokra szóló könyörgések (*orationes*) vagy teljes mise sorozatok és más imaformulák különböző függelékekben vannak összegyűjtve (*Hadrianum*, Aniane-i Szent Benedek Supplementuma, Tridentinum) Legjobban a Cas. 271 és Pad. D.47 hasonlít a frank Gelasianumok elrendezéséhez, amely egyetlen könyvbe foglalta a misesorozatokat karácsonytól advent utolsó vasárnapjáig, és a maradék anyagot tette egy „második könyvbe”. Ez az elrendezés nem lehet meg-

lepő, mivel a Flavigny szakramentárium a Pad. D. 47- hez hasonló II. típusú gregorián elrendezést vett át.

b) A Gregorianum általában három orációt használ a misében: *oratio*, *oratio super oblata*, *ad completa* vagy *ad complendum*, míg a gelazián könyvek rendszerint több orációt tartalmaznak, köztük a hívekre mondott áldást (*super populum*) a mise végén. Továbbá a gelazián könyvek az *oratio*, *secreta* és *post communionem* terminust éppen úgy használják, mint a *cotestata* vagy *contestatio* terminust a gregorián kódexek *praefatio-jára*.

A IX. századi mintegy 35 fontosabb szakramentárium közül négy tart számot megkülönböztetett érdeklődésünkre különleges jelentőségük és megkülönböztető jellegzetességeik okán. Segítségükkel tudjuk megérteni a pápai szakramentáriumok szerkezetét és fejlődését valamint azt, hogy ezek hogyan egyesültek a római plébániai titulusi könyvekkel a IX. század folyamán, létrehozva a későbbi középkorban ismert német-római misszálét.

1. A *Hadrianum* I. Adorján pápa misekönyve, amelyet a VIII. század végén küldött Nagy Károlynak = I. típusú gregorián

2. A *Hadrianum* Aniane-i Szent Benedek korrekcióival és kiegészítéseivel a korai IX. századból (*Hadrianum* + Supplementum)

3. A *Sacramentarium Paduensis* a pápai szakramentárium plébániai használatra történt átdolgozásának képviselője, ahogyan azt a vatikáni Szent Péter bazilikában elvégezték (670-680 körül = II. típusú gregorián)

4. *Sacramentarium Tridentinum*, amelynek magvát az I. típushoz tartozó gregorián képezi közvetlenül I. Szergiusz pápa uralkodása előtről (687-701)

Pádua és Trento segít helyreállítanunk a lateráni szakramentárium VII. századi formáját; a *Hadrianum* pedig a kifejlett VIII. századi formát.

I. A HADRIANUM

Bármilyen volt is Kis Pipin és liturgikus tanácsadóinak a VIII. századi frank liturgia egységesítésében és romanizálásában játszott szerepe, hatalmas fia és utódja, Nagy Károly (768-814) minden bizonnyal támogatta és segítette a római liturgia elterjedését egész birodalmában. (213) Ő kért ki az akkor uralkodó pápától egy gregorián szakramentáriumot, amelyet elhelyezett archívumában, és bizonyos értelemben normává tett az uralma alatt álló területeken.

Amikor Paul Warnefrid (Pál diákonus, Pál grammatikus) elhagyta Aachent, hogy visszatérjen Monte Cassinóba, Károly király azzal bízta meg, hogy kérjen Hadrianus pápától (772-795) egy tiszta (*inmixtum*) gregorián szakramentáriumot, azaz a pápai szakramentáriumot, ahogyan azt (feltehetőleg) maga Szent Gergely pápa megalkotta, mentesen minden késő-vagy extra-gregorián toldaléktól. (214) A római hitelesség iránti vágy, ami annyira jellemezte Szent Bonifácot, az ő angolszász munkatársait és a flavigny-i szakramentáriumot összeállító szerzeteseket, most hivatalos, királyi óhaj formáját öltötte egy autentikus minta, a gregorián iránt – amely vita nélkül minden későbbi reform alapjaként használható. Pál végrehajtotta a küldetést, de a pápa késlekedett Nagy Károly kívánságát teljesíteni 784/785-ig; talán nem rendelkezett alkal-

mas példánnyal egy ilyen „tisza” szakramentáriumból, vagy nem értette meg a frank liturgikusok szándékát. Amint kiderül a régóta várt Gregorianumot kísérő pápai levélből, amelyet ravennai János apát kézbesített a frank urakodónak:

De sacramentario vero a sancto disposito praedecessore nostro deifluo Gregorio papa: Inmixtum vobis emitteremus iampridem Paulus grammaticus a nobis eum (lege: id) pro vobis petente secundum sanctae nostrae ecclesiae tradicionem, per sanctum Ioannem monachum atque abbatem civitatis Ravennantium Vestrae regali emisimus Excellentiae. (215)

Ez a meglehetősen összetett és hibás latin mondat így fordítható le: „Ami az elődünk, Gergely, által elrendezett szakramentáriumot illeti [a következőket jegyezzük meg]: Pál grammatikus korábban arra kért minket, hogy küldjünk neked egy minden toldaléktól mentes (inmixtum) és a mi szent templomunk [a Laterán bazilika] úzusának megfelelő másolatot; most küldjük felségednek János barát, ravennai abbé keze által.” (216)

A *Hadrianum* nyilvánvalóan Adorján pápa pontifikátusának (772-795) második felében érkezett meg a frank udvarba. Pál diákonus legalább 783-ig nem hagyta el Aachent, és 787-re már visszaérkezett Beneventóba vagy Monte Cassinóba. (217) Adorján levelében a *iampridem* határozószó arra utal, hogy némi késlekedés volt Pál kérése és a *Hadrianum* elküldése között, a 784-791 közötti évek látszanak leginkább megfelelni ennek. (218) A *Hadrianumnak* meg kellett érkeznie a század utolsó évtizedére, mivel a *Gellonense* (790-800 körül) tucatnyi imádságot vett át belőle. (219)

Aachenbe érkezését követően a *Hadrianumot* a királyi palota könyvtárában helyezték el mint *editio typicát*, ebből kellett a továbbiakban a másolatokat készíteni. Ezt abból a megjegyzésből tudjuk, amely valamennyi, ebből az eredetiből másolt kézirat élén áll: *ex authentico libro bibliothecae cubiculi scriptum*, „a palota könyvtárában elhelyezett hiteles példányból másolva”. Hasonló bejegyzés jelent meg a Dionysia-Hadriana kánongyűjtemény kézírataiban, amelyet Adorján pápa 774-ben küldött Nagy Károlynak: *Iste codex est scriptus de illo authentico quem domnus Hadrianus apostolicus dedit gloriosissimo regi francorum...quando fuit Romae.* (220)

Sajnos nem maradt fenn az a liturgikus *codex*, amelyet I. Adorján küldött, de van egy példányunk, amely az eredeti alapján készült (Hildoard szakramentáriuma) és két másik értékes IX. századi másolatunk, amelyekből kielégítően rekonstruálhatjuk az elveszett eredetit: (221)

a) *Cambrai-i Hildoard szakramentáriuma* (Cambrai, Biblithèque municipale, *codex* 164 [olim 159], folio 35v-203; Cambrai, 811-812. Ez az egyetlen fennmaradt teljes és javításoktól mentes másolata a *Hadrianumnak*; Hildoard püspök utasítására készült, ő az a főpap, aki valószínűleg a *Gellonense* (790-800) és az Alkuin-féle (†804) lektionárium összeállítására is megrendelést adott. Kritikai kiadása J. Dechusses, *Le sacramentaire grégorien*, Spicilegium Friburgense 16 (Fribourg 1971) 85-348.

b) Bár a Cambrai 164 az egyetlen tiszta és teljes átirata a *Hadrianumnak*, két másik, Veronából, a IX. század elejéről származó, gondos, de megcsonkított szakramentárium kézirat másolat áll rendelkezésre, hogy a Hildoard szakramentárium szövegét ellenőrizhessük; Verona, Biblioteca capitolare, MSS LXXXVI (század közepe) és XCI (első harmad), [CLLA 725 és 726]. Ezek, bár javításmentesek és nélkülözik az Aniane-i Benedek-féle Supplementumot, megvannak bennük a szükséges mi-

sék (*missae necessariae*) A tényleges szakramentárium után minden MS rendelkezik vasárnapi és votív misékkal, amelyek a frank Gelasianumból történt átvételek és MS LXXXVI ezeken kívül tartalmazza még Alkuin nevezetes votív miséit is.

A Hildoard-féle szakramentárium címe:

IN NOMINE DOMINI / HIC SACRAMENTORUM DE CIRCULO ANNI EXPOSITO / A SANCTO GREGORIO PAPA ROMANO EDITUM / EX AUTHENTICO LIBRO BIBLIOTHECAE CUBICULI SCRIPTUM.

Ez nyilván nem magának a Hadriánumnak a címe, (ha volt neki) hanem a másolatok hitelességét (*ex authenticò*) szolgáló jelzés. Adorján pápának Nagy Károlyhoz intézett levele alapján I. Gergely szerzőségét megkérdőjelezhetetlennek tartja, „római pápaként” hivatkozva rá – amely címet egy római sohasem használna.

Azoknak a szempontjából, akik régóta rendelkeztek a vasárnapi miseformulákat tartalmazó szakramentáriumokkal, ez az új misekönyv komoly kiábrándulás lehetett. A frank Gelasianumokhoz szokott liturgikusok számára nagyon furcsa és csalódást okozó szakramentárium volt ez, a legsúlyosabb hiányosságokkal. (*lacunae*) A vasárnapoknak több mint a fele – a vízkereszt, húsvét és pünkösd utániak – hiányzott belőle, nem tartalmazott temetési szertartásokat, sem a vezeklők visszafogadását, sem votív miséket, és nagyon kevés áldást (*benedictiones*). Másrészt a 201-206 közti szakasz különböző alkalmakra alkotott imádságok tömegét tartalmazta. A 202-es számú szakasz kollekták sokaságát hozta (*orationes cottidianae*), amelyeket az un. hiányzó vasárnapokra és más alkalmakra szántak. A 15. és 16. szakaszban lévő utalások (*Oratio in alia domenica*) a karácsonyt követő két vasárnapra nem győzték meg a karoling liturgikusokat, hogy tetszés szerint (*ad libitum*) használják a 202. szakaszt. Mivel hozzá voltak szokva tökéletesen kidolgozott misekönyvekhez, csak zavart és csalódottságot okoztak nekik a Hadrianum hiányosságai. (222)

Tartalomjegyzék:

I. rész.

1. *Ordo missae* (a szentmise rendje) a római kánonnal

2-4 Ordinációk: püspökök, presbiterek és diakonusok felszentelése (223)

II. rész

5-16 IN NOMINE DOMINI [eredeti címek az 1-2 hozzáadása előtt] Karácsony vigíliája, István, János, Aprószentek, Szilveszter, karácsony nyolcada, 2. vasárnap karácsony után [csak kollekták]

17-26 Vízkereszt, Félix, Marcellus, Prisca, Fábián és Sebestyén, Ágnes, Vince, [nincsenek vasárnapok vízkereszt után]

27-31 *Ypopanti* Agáta, Bálint, György, angyali üdvözlés

32-37. hetvenedvasárnap, hatvanadvasárnap, ötvenedvasárnap, hamvazószerda, csütörtök, péntek és szombat

38-44 Nagyböjt I. hétfő, kedd, szerda kántorböjt-nap, csütörtök, péntek és szombat kántorböjt-nap

45-65. Nagyböjt II. III és IV. hete

66-72 Nagyböjt V. hete= szenvedés vasárnapja és hétköznapiak

73-83. Nagyhét: virágvasárnap, hétfő, kedd, szerda, nagycsütörtök és az olajok megszentelése, nagypéntek, nagyszombat (a katekumenátus utolsó szakasza)

84-97 Húsvét vigíliája, keresztelési rítusok, vigília mise, húsvétvasárnap és nyolcada, félérvasárnap (*post albas*) húsvéti imádságok, [nincsenek húsvét utáni vasárnapok]

98-101 [április] Tiburtius és Valerianus, György, *litania maior*, Vitalis

102-107 [május] Fülöp és Jakab, Sándor és mások, latin-kapu előtti János (*ante portam latinam*), Gordianus és Epimachus, Pongrác, Mária *ad martyres*.

108-118 Áldozócsütörtök, Orbán, Pünkösöd vigíliája, pünkösödvásárnap és nyolcada, kántorbőjti napok szerda, péntek és szombat, pünkösöd utáni 1. vasárnap [de nincs több]

119-131 [június] Nicomedes, Marcellinus és Péter, Márk és Marcellinus, Protáz és Gerváz, Keresztelő Szent János vigíliája, János és Pál, I.Leo, szent Péter és Pál vigíliája, az apostolok nyolcada

132-135 [július] Processzus és Martinianus, hét testvér, Félix et al. Abdon és Szennen

136-154 [augusztus] Péter bilincsei (ad vincula) István, Sixtus, Felicissimus és Agapitus, Cirjék, Szent Lőrinc vigíliája és ünnepe, Tiburtius, Hippolytus, Eusebius, Nagyboldogasszony vigíliája és ünnepe, Agapitus, Timóteus, Hermes, Szabina, Félix és Adauctus

155-169 [szeptember] Kisasszony, Protus és Jácint, Kornél és Ciprián, A Szent Kereszt felmagasztalása, Nicomedes, Eufémia, Lúcia és Geminianus, szeptemberi kántorbőjti napok: vasárnap, szerda péntek és szombat, kántorbőjti utáni vasárnap; Kozma és Damján, Szent Mihály templomának dedikációja

170-171 [október] Márk, Callistus

172-184 [november] Caesarius, négy koszorús vértanú, Theodorus, Mennas, Márton, Cecília, Kelemen, Felicitas, Krysogonus, Saturninus, Szent András vigíliája és ünnepe

185-193 [december] Advent 1. vasárnapja, 2. vasárnapja, Luca, 3. vasárnapja, decemberi kántorbőjti napok: szerda, péntek és szombat és kántorbőjti utáni vasárnap

III. rész:

194-200 Templomszentelések, pápa és presbiter felszentelési misék, menyegzős mise.

201-204 Különböző bűnbánati könyörgések, közös vasárnapi (votív) misék (cottidianae), reggeli és esti imádságok

205-225 [toldalékok] szükségkeresztség, szenteltvíz, különböző könyörgések

226 Pápa felszentelésére

Explicit: Hildoardus Praesul Anno XXII Sui Onus Episcopatum Hunc Libellum Fieri Promulgavit

A tartalom elemzése világosan mutatja, hogy a *Hadrianum* egy, a pápa (*domnus apostolicus*) kizárólagos használatára összeállított misekönyv, azokra az alkalmakra, amikor *de iure* a Laterán bazilikában és a Város stációs templomaiban celebrált. Elég megszokott dolog volt külön szakramentráriumot összeállítani a pápa számára, mivel liturgikus zárandoklásaira elkísérték őt a *patriarchium* klerikusai, akik magukkal vitték a Laterán *secretariumából* és *vestiariumából* mindazokat a szent edényeket, eszközöket és könyveket, amelyek a pápai liturgia végzéséhez szükségeltettek. (224)

A *Hadrianum* ennek a misekönyvnek VIII. századi példája, és könnyen megkülönböztethető a teljesebb presbiteriális szakramentáriumoktól, amelyeket a római titulusokban és frank Galliában egyaránt használtak. A híres páduai szakramentárium az

egyik legnagyobb presbiteriális szakramentáriumot őrzi számunkra, amelyet az ősi (primitív) gregoriánból alkalmaztak és bővítettek ki a Szent Péter bazilika használatára. (II. típusú gregorián) Az Ó-Gelasianum (Vat. Reg. 316) inkább a titulusokban használt szokásosabb misekönyvet őrizte meg számunkra. Mindkét könyv tartalmazta mindazt, amire a klérusnak szüksége volt a rendszeres és szokásos eucharisztikus istentisztelethez.

Amikor Adorján pápa Nagy Károlynak a pápai misekönyvet küldte el, sem nem a kért „tisza” szakramentáriumot küldte, sem nem „teljeset”. Egy ilyen könyv elkerülhetetlenül összezavarta a frank liturgikusokat. Lehetséges, hogy a pápa félreértette a király kívánságának komolyságát és mértékét; ajándékot küldött neki, amikor az dokumentumot várt. Mindenesetre, bármik voltak is a történelem esetlegességei, a *Hadrianumra* mindenképpen felejtetetlen jövő várt.

Spekuláció volna azt kimondani, hogy a *Hadrianum* pontosan megfelelt volna az akkori pápai szakramentáriumnak. Bizonyos, hogy későbbi redakció azoknál, amelyek a paduai és trentói szakramentáriumokban (a Tridentinumban) jelentek meg, de azt lehetetlen megmondani, hogy a késő VIII. századi könyvnek, vagy inkább egy korábbi változatnak a másolata. Tartalmazza az I. Szergiusz (†701) által bevezetett Mária ünnepek új miseformuláit, a nagyböjti csütörtöki miséket, a II. Gergely (715-731) által beiktatott virágvasárnap előtti szombatot és szent Orbán (május 25) miséjét, amelyet III. Gergely pápa (735 körül) alapított. Így a kiadásra legalább III. Gergely pontifikátusa alatt került sor. E bizonyítékok alapján azt kell megállapítanunk, hogy a *Hadrianum* kissé idejétmúlt volt már és „hiányos” is. Semmi esetre sem lehetett egy Adorján pápától származó friss redakciója a pápai szakramentáriumnak. (225)

A karoling liturgikusok amúgy nem túl kritikus szemében a *Hadrianum* a már használatban lévő kiváló „római” szakramentáriumokkal összehasonlítva nemcsak hiányos volt, de egyéb tökéletelenségek is csorbították. Latinsága nem volt olyan kitűnő, mint az övék, és olyan miséket tartalmazott, amelyek nem lehettek részei az „eredetinek”, I. Gergely pápa szakramentáriumának. Mivel kétségtelenül ismerték a pápai misekönyv egy korábbi kiadását, amely a 685 körüli szövegállapotot tartalmazta, úgy vélték módjukban áll a *Hadrianumot* egyszerre kritikusan és tisztelettel kezelni. (226)

2. A HADRIANUM SUPPLEMENTUMA

Bishop, Lietzmann és Bourque működése óta a tudósok csaknem egyöntetűen Tours-i Alkuinnak, Nagy Károly tanácsadójának, tulajdonították a nevezetes Supplementum szerzőségét. (227) A közelmúlt kutatásai azonban alaposan aláásták ezt a régóta fennálló feltételezést. Alkuin valóban összeállított egy misszálét apátsága, a tours-i Szent Márton apátság részére, de ez mind törzsszövegét mind „kiegészítéseit” tekintve teljesen más jellegű, mint a *Hucusque*. (228)

A Jean Dechusses által kimutatott számos bizonyítékból mára világossá vált, hogy a Supplementumot Jámber Lajos király uralkodása idején Septimania-ban állította össze 810-815 körül Aniane-i Szent Benedek (†821), a karoling korszak kolostoralapító, szervező *par excellence* reformer személyisége. Apátságai számára egy alaposan korsze-

rűsített szakramentáriumot alkotott, amely a *Hadrianum* javított változatát egészítette ki hasznos, sőt szükséges toldalékok sorozatával. (229)

A Supplementumot magát egy magyarázó és igazoló prológus vezeti be (*Hucusque*), ami elválasztja a Gregorianum szövegétől. A Supplementum maga is két jól elkülönülő részre oszlik, noha alkotó elemeik főleg, bár nem kizárólag, a frank Gelasianumból lettek átvéve.

Az I. részt, magát a Supplementumot, 810-815 között szerkesztették, ez főleg vasárnapi és votív miséket tartalmaz, hogy kitöltse a *Hadrianum* hiányait.

A II. rész Függelék, további, a VIII század vége felé alkotott szövegek a frank Gelasianum kiegészítésére

A Supplementum tartalomjegyzéke

I. Rész: A tényleges Supplementum

- I-IV. Kiegészítések karácsony és húsvét vigíliájához
- V-XLI Misék a karácsony, vízkereszt, húsvét és pünkösd utáni vasárnapokra
- XLII-XLVII *Six missae cotidianae* (Hat köznapj votív mise)
- XLVII-LV *Commune Sanctorum* (szentek közös miséi)
- LVI-LVII Tonzúra feladása, szűzek konszekrációja
- LVIII-LXIII oltárok, patenák, kelyhek, keresztelőkutak konszekrációja, bazilika felszentelésének ünnepe
- LXIII-XCVI Votív misék
- XCVII-XCVIII Vezeklők visszafogadása
- XCIX-CXII Betegek és haldoklók látgatása, temetések, gyászmisék
- CXIII-CXLI Különféle áldások és könyörgések
- CXLII Reggeli és esti imák
- CXLIII-CXLV Exorcizmusok

rész: A függelék

- 221 prefáció vasárnapokra, ünnepekre és a nagyböjt minden napjára
- 51 püspöki áldásformula vasárnapokra és ünnepekre
- Kisebb egyházi rendek feladása: templomőr, lektor, exorcista, akolitus és szubdiákonus

A SUPPLEMENTUM ELŐSZAVÁNAK FORDÍTÁSA: *Hucusque [angolból, a ford.]*
Eddig a pontig a jelen szakramentárium nyilvánvalóan boldog Gergely pápa munkája; az egyedüli kivételek a születés és a Boldogságos Szűz mennybevételenek ünnepe és a nagyböjti csütörtöki misék; az olvasó ezeket *obelus*-al (+) jelölve fogja megtalálni, [ami kétséges szerzőségükre utal] Úgy értesültünk, hogy a pápa ezeken a csütörtökökön nem celebrál stációs liturgiát, mivel kifárasztja a hét többi napján végzett tevékenysége, és ezeken a napokon pihenésre van szüksége. Mivel a hétnek legalább egyetlen napján megszabadulhat a népszerűséggel járó izgalmi állapottól, több időt tud szánni a szegényeknek alamizsnaosztásra és a pápaság külgügyeire. Nem kétséges, hogy szeretetük és tiszteletük kifejezésére Szent Gergely iránt, utó-

dai az általa alkotott szakramentáriumba beiktattak egy misét a tiszteletére; ezt is *obelus*-al jelöljük. Bár az említett szakramentáriumot - nem szerzőjének tulajdonítható - különféle írnoki hibák árnyékolják be, - megpróbáltuk ezeket amennyire tudtuk, javítani, hogy segítségére legyünk másoknak a szöveg megértésében. Ha a további másolók gondatlansága nem rongálja meg ismét a szöveget, az értelmes olvasó bizonyára be fogja látni, hogy az eredeti olvasatot állítottuk helyre.

Mivel léteznek más liturgikus szövegek is, melyeknek használatát a Szent Egyház (anyaszentegyház?) kötelezőnek tartja, de amelyeket az említett Atya kihagyott, mivel tudta, hogy mások már megalkották őket, azt gondoltuk érdemes összegyűjteni ezeket is, mint tavaszi virágokat, szép csokorba rendezni, és – miután gondosan kijavítottuk és elvégeztük a szükséges pótlásokat valamint megfelelő címet adtunk nekik – felkínálni őket ebben a külön munkában, hogy a gondos olvasó mindent megtaláljon benne, amire ma szüksége lehet. Megjegyezzük, hogy az itt található szövegek szinte mindegyikét más szakramentáriumokból vettük át.

Hogy megkülönböztessük [a szakramentáriumot a Supplementumtól], ezt a kis előszót illesztettük be közéjük, hogy befejezze az egyiket és elkezdje a másikat. Ily módon, egy könyv lévén az előszó előtt és egy utána, mindenki világosan láthatja mit alkotott Gergely és mi származik más Atyáktól.

Mivel sem lehetséges sem illendő nem volna részünkről figyelmen kívül hagyni azoknak óhaját, akik minden területen tökéletes vallási szertartásokra tartanak igényt, reméljük, hogy ez a bőséges gyűjtemény minden liturgikus igényüket kielégíti.

Ha az, amit annyi gonddal és törődéssel gyűjtöttünk össze tetszésre talál másoknál, reméljük, hogy nem lesznek hálátlanok munkánk iránt, hanem velünk együtt köszönetet mondanak az Adományozónak, akitől minden jó származik. Ha viszont úgy ítélik meg, hogy amit mi tettünk fölösleges és szükségtelen, használják legalább Szent Gergely szakramentáriumát; lelkük veszélyeztetése nélkül nem utasíthatják el annak alkalmazását. Arra is kérjük őket, hogy kegyesen engedjék meg másoknak, hogy a mi kiegészítéseinket jámbor célokra felhasználják.

Ezt a liturgikus szöveggyűjteményt a buzgó és istenfélő hívők számára állítottuk össze, és nem a kellemetlen és fölényes kritikusoknak. Azok, akik ezeket az imádságokat kedvesnek és meghittnek találják, használni is tudják majd őket, hogy az Úrnak szolgáljanak velük, és méltó és neki tetsző módon ajánlják fel az istentiszteletet. Biztosítjuk az olvasót, hogy semmit nem iktattunk be ebbe a könyvbe, ami nem a legerényesebb és legtudósabb szerzők gondos munkája. Sok szöveget gyűjtöttünk össze sok szerzőtől, hogy mindenkinek a szükségletét kielégítsük.

Kérjük azokat, akik kedvelik a prefációkat, hogy fogadják és énekeljék szeretettel azokat, melyeket e könyv végéhez fűztünk. Azokat pedig, akik értik, de nem szeretik őket és azokat, akik szeretnék használni őket, de nem értik, arra kérjük, hogy hagyják őket, ahogy vannak.

Kiegészítésünkhöz hozzáfűztünk olyan formulákat, amelyekkel püspökök szoktak áldást kérni a hívekre és a kisebb egyházi rendek ordinációs formuláit, amelyek a Szent Gergely –féle szakramentáriumban nem szerepelnek.

Kérek mindenkit, aki ezt a könyvet olvassa vagy másolja, hogy imádkozzanak értem; minden örömmel azon voltam, hogy összegyűjtsem és korrigáljam ezeket a szövegeket mindenkinek javára.

Kérlek benneteket, másolókat hibátlanul, hogy a szöveg elnyerje a művelt olvasó tetszését és a műveletlent ne vezesse félre. Amint Szent Jeromos mondotta: semmi értelme a hibák kijavításának, ha a másolók nem tartják magukat gondosan a javított szöveghez.”

bevezető (*Hucusque*) és az azt követő fejezetek (*capitula*) (Incipiunt capitula praefati libelli: no. 1020) (230) csodálatra méltó tisztasággal fejtik ki Benedek szándékát:

1. Megkülönbözteti a szakramentárium „tisztán” gregorián elemeit a későbbi gyarapodástól, mint amilyen a Karácsony és a Boldogságos Szűz mennybevétele, a nagyobbíti csütörtökök és magának Szent Gergelynek az ünnepe. Ezeket a formulákat Benedek obelus-al (÷) jelölte meg, hogy felhívja a figyelmet nem gregorián eredetükre. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, rendelkezésére kellett állnia egy korábbi Gregorianumnak, amely még nem tartalmazta a VII. és kora VIII. századi toldalékokat. Ez egy misekönyv lehetett, mint a Tridentinum, a trentoi szakramentárium magva, és a pápai szakramentáriumok 685 körüli állapotát képviselte.

2. A Gregorianum szövegének hibáit kijavítja, bár persze tagadja, hogy azok magától a nagy Gergely pápától erednének. Javított szövege a gyakorlati használatban kiszorította a *Hadrianum* hiteles szövegét. Csak a Cambrai 164 és a Verona 86 és 91 enged bepillantunk abba a latinságba, amit a római liturgia használt mielőtt a karoling puristák „feljavították.”

3. Kitölti a *Hadrianum* közismert hiányait, megmagyarázva, például, hogy Gergely pápa biztosan azért hagyta ki az évközi (szokásos?) vasárnapi miséket, mert azok már benne vannak a korábbi szakramentáriumokban! Noha látszik, hogy Benedek valamennyire ismerte a római stációs rendszert, mégsem érti teljesen ennek összefüggését a pápai szakramentáriummal és a lateráni „úzussal”. (231)

4. Az alapvető vasárnapi misék mellett Benedek kiegészíti a *Hadrianumot alia quaedam quibus necessariae sancta utitur Ecclesia.*, (mindazzal, amire a szent egyháznak szüksége van). Ezek közé tartoznak a *missae cotidianae*, votív misék gazdag választéka minden alkalomra, alkalmi szertartások, mint az esküvők, temetések, templomszentelések, a szent edények konsekrációi, vezeklők visszafogadása, megszállottak exorcizmusai, stb. Továbbá számos, a monasztikus közösségek számára fontos imádság és szertartás, könyörgések és misék a frankok királyáért, valamint nagyszámú kollektareggeli és esti imákhoz.

Végül Benedek a Supplementumban bőségesen vesz át a gelazián könyvekből prefációkat, egész évben használatos püspöki áldásokat és a kisebb egyházi rendek feladásához rubrikákat gallikán úzus szerint.

E kiegészítéseknek köszönhetően Aniane-i Benedek nagymértékben járult hozzá ahhoz az így létrejött kevert római-frank liturgiához, amely arra volt hivatott, hogy az egész latin patriarchatus liturgiája legyen.

5. Benedek őszintén bevallja, hogy szövegeinek legnagyobb részét korábbi liturgikus könyvekből merítette. Bármennyire nagy tekintély volt is *Pater Gregorius*, Benedek szerzői is olyan *atyák*, akik joggal tartanak igényt a *probatissimi et eruditissimi viri*, (legmegbecsültebb és legműveltebb férfiak) jelzőre.

6. Csak javaslati révén Benedek gazdagította is a liturgikus naptárt néhány, a gallikán szívnek oly kedves ünneppel: Szent Prix (január 25.), Szent Pál apostol megtéré-

se (január 25.), Szent Péter székfoglalása (február 22.), a Szent Kereszt megtalálása (május 3.), Nursia-i Szent Benedek (július 11.), Szent Jakab apostol (július 25.), Keresztelő Szent János *passiója* vagy vértanúsága (augusztus 29.), Szent Máté evangélista (szeptember 21.) és Szent Lukács evangélista (Október 18.). Sajnálatos módon sem a prefációk sem az áldások nem lettek megfelelően hozzáigazítva a *Hadrianum*hoz, azonnal elárulják tisztán esetleges jellegüket.

A MS-hagyomány Aniane-i Szent Benedek 1. Supplementumát három **változatban** őrizte meg: (232)

1. A *Hadrianum* + a Supplementum (benne a *Hucusque*) két jól elkülönített részben

Ebben a változatban a Supplementum teljesen elkülönül magától a szakramentáriumtól és hűen követi Benedek redakcióját. Jellegzetes példányai:

a) *Marmoutier-i szakramentárium*: Autun, Bibliothèque municipale, *codex* 19 (olim Grand Séminaire, MS 19bis); másolták 845 körül, marmoutier-i Ragenaldus apátsága alatt (*Martini monasterium*) A XI. század óta őrzik Autunban (*Codex Augustodunensis*) A *codex* a *Hadrianum* teljes, javított szövegét tartalmazza és a Supplementum legjobb fennmaradt másolatát. Van egy második kiegészítése is, amelyben benne vannak a frank Gelasiánusok összes miseformulái a Gregorianumból hiányzó ünnepekre, és a végén Alkuin híres miséi Mindenszentek vigíliájára és ünnepére. CLLA 741, p. 351.

b) *Le Mans-i szakramentárium*: Le Mans, Bibliothèque municipale, *codex* 77; másolták Szent Amandban, röviddel a IX. század vége előtt. A Supplementumnak egyik legjobb kézírata, két hiánnyal (*lacunae*): 994-1009 és 1703-1805. CLLA 743, p. 352

c) *Beauvais-i szakramentárium*: Paris, Bibliothèque Nationale, *codex* lat. 9429; másolták Észak-Franciaországban a IX. század második felében. Csaknem szabványos Supplementum. CLLA 750, p.354

d) *Corbie-i /Rodradus szakramentárium*: Paris, Bibliothèque Nationale, *codex* lat. 12050; Másolták Corbie-ban 853-ban vagy kicsivel később. Tartalmazza Benedek ismert Supplementumát, és egy második függelék Alkuin votív miséivel, valamint néhány további ünnepi és közös misét. CLLA 742, p.351

e) Párizsi szakramentárium: Róma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, *codex Ottoboni* lat. 313; készült a párizsi Notre Dame számára a IX. század harmadik negyedében. Hosszú ideig ezt a nevezetes kéziratot tekintették a *Hadrianum* & Supplementum legjobb példányának és H.A. Wilson ezt használta mint egyik alap kéziratot a *The Gregorian Sacramentary under Charles the Great* (London, 1915) kiadásához. Ma már kevésbé megbízhatónak látszik és Wilson kiadásának helyére Duchesses: *Le sacramentaire grégorien*, Spicilegium Friburgense 16 (Fribourg 1971) kiadása lépett, amelyik a Cambrai 164-et használja a *Hadrianum*-hoz és az Autun 19-et a Supplementumhoz. CLLA 740, p. 350.

2) A *Hadrianum* módosított /„szabálytalan” Supplementummal

Szent Benedek Supplementuma még elkülönül a szakramentárium fő szövegtestétől, de már bizonyos változtatások történtek benne. Jellegzetes példányai:

a) Róma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, *codex Reginensis* 337; Lyonban másolták a IX. század első felében. A Gregorianum jellegzetes példánya a Benedek által javított szövegnek, a Supplementumot viszont alaposan átrendezték és szerkesztették; a prefációk és püspöki áldások szinte felismerhetetlenek. Reg. 337 alapul szolgált H.A Wilson *Hadrianum*

kiadásához. CLLA 730, pp. 343-344

b) *Chelles-i Szakramentárium*: New York, Pierpoint Morgan Library, *codex* G 57; Szent Amandban másolták 860 körül és Kopasz Károly adományozta a chelles-i apátságnak. A Gregorianum korrigált változatát tartalmazza a Hucusque-vel és Supplementummal, de ennek az utóbbinak alaposan átrendezett változatát, és kiindulópontját alkotja a Szent Amandban másolt szakramentáriumok egész sorozatának, amelyeknek mindegyike érdekes és komoly eltéréseket mutat a klasszikus Supplementumtól. Chelles-ben a prefációkat kivették a Supplementumból és beillesztették magába a szakramentáriumba; ugyanez történt a Supplementum első, húsvét és pünkösd vigíliára vonatkozó formuláival. A Supplementumot pedig kiegészítették Alkuin népszerű votív miséivel és néhány más szöveggel. CLLA 760b, p.356

c) *Manzi szakramentárium*: Mainz, Seminarbibliothek, *codex* 1; díszes kivitelezésű MS amelyet a IX. század vége felé másoltak a mainzi Szent Alban apátság számára. A Supplementum prefációit hozzá adták a szakramentárium miséihez és a kiegészítés a kompiláló saját alkotása. Különböző új miséket tartalmaz, pl. Szent Alban, Szergiusz és Bacchus, Mindenszentek ünnepeire; az aniane-i püspöki áldásokat; könyörgéseket egy zsinatért (???) templomszentelési szertartásokat, Aniane-ból vasárnapi miséket; gyászmisék új sorozatát. CLLA 737, p. 346

d) Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, *codex Aedili*, 121; IX. század vége vagy X. század, valószínűleg észak-Itáliából. A Gregorianum Aniane-Benedek javított változata, de tele friss tévedésekkel. A Supplementum prefációit beillesztették a szakramentárium és a vasárnapi misék szövegébe. CLLA 755, pp. 354-355

e) Reichenau-Sankt-Gallen kéziratok. Könnyen felismerhető kézirat csoport három fontos példánya:

Reichenau-i szakramentárium, Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, *codex lat.* 1815, a IX. század közepe körül másolták Reichenauban. Nagyon jó példánya a *Hadrianumnak* a Benedek-féle Supplementum számos fő tételével kiegészítve.

Konstanz-i szakramentárium: Donaueschingen, Hofbibliothek, *codex* 191, nagyszerű kézirat a IX. század harmadik negyedéből. Szövege és a Supplementum nagyon hasonló a Bécs 1815-höz, de a vasárnapi miséket későbbi kézírásban tartalmazza. CLLA 738, p. 346

Sankt Galleni Szakramentárium: Oxford, Bodleian Library, MS *Auct.* D.I. 20, a IX. század második felében másolták Sankt Gallenben. Később mainzi használatra dolgozták át, hozzáadva a püspöki áldásokat, a Szent Alban apátság liturgikus naptárát és az *Exultet*-et. A szakramentárium végén bőséges kivonat található a Supplementumból, különösen a vasárnapi misék sorozata. CLLA 735, p. 345.

A kéziratok fenti listáját megvizsgálva kiderült, hogy az Aniane-i Benedek által összeállított Supplementumot nem tekintették szentnek és sérthetetlennek. Csak nagyon kevés kézirat őrizte meg ezeket érintetlenül. A szerkesztők jól érzékelték a *Hucusque* megengedő jellegét.

3) A Hadrianum s a Supplementum egybeszerkesztve

Ezekben az esetekben a Supplementum nem ön. második kötetként jelenik meg; különböző szakaszai széttörve vannak elosztva a szakramentárium megfelelő helyein. Van, amikor a teljes szakramentáriumot beolvasszák, máskor csak részletei tűnnek fel a Hadrianum szövegtestében s további részek megmaradnak mintegy függelékként. (233)

Bármilyen formát öltött is a *Hadrianum* és számos kiegészítése, nem szorította ki egy csapásra a frank gelaziánokat, az ősgelasianumot mint a Vat.Reg. 316, de a II. típusú gregoriánokat sem, mint amilyen a paduai szakramentárium. Hasznos, értékes és különösen a pazar kódexeket nem lehetett könnyedén helyettesíteni még „Nagy Károly szakramentáriumának” minden tekintélye ellenére sem. Azonban hatása egyre jobban terjedt és a IX. századi frank gelaziánok körében egyre inkább kimutatható a fokozódó „hadrianizálódás” (234)

A liturgikus egyesítés teljes mértékben néhány nevezetes szkriptorium és patrónusai tevékenységétől függött és sohasem ment végbe egységes módon. A *Hadrianum hiánytalan* hatása az Alpoktól északra még sokáig várat magára, régebbi liturgikus kódexek jelenléte és tekintélye miatt többé-kevésbé archaikus könyvek maradnak használatban (sőt másolják is őket). (235) A fent bemutatott kéziratokból is látszik, hogy nem volt olyan vallási tekintély, amely képes lett volna, vagy éppen óhajtott volna, vallási egységesülést kikényszeríteni. Tökéletes példa arra, hogy a liturgikus alkalmazkodás hogyan ment végbe, a flandriai Szent Amand apátság hírneves szkriptóriuma és az ott készülő *Hadrianum* kiadások, amelyekkel Kopasz Károly király (840-877) szokta volt megjutalmazni észak-Franciaország jeles püspökeit és apátjait. (236)

3. A PADUAI SZAKRAMENTÁRIUM

(PADUA, BIBLIOTECA CAPITOLARE, *codex* D. 47.) (237)

A Paduense két jól elkülönülő részre oszlik:

a) A 11r-100r-ig terjedő lapokat, amelyek magát a szakramentáriumot tartalmazzák, I. Lothár császár (840-855) szkriptoriumában másolták vagy észak-Franciaországban, belgiumban vagy észak-Itáliában (238) Lehetséges, hogy Tirolból származik (szeptember 22: Szent Mór és társai), későbbi széljegyzetek jelzik, hogy a Liège-i egyházmegyében volt használatban (Quentin és Foillan szentek), később került Veronába 900-950 között, Hilduin vagy Rathierius püspököknek köszönhetően aki korábban Liège püspöke volt. A szakramentárium primitív magvát a 11-100-ig terjedő fóliók tartalmazzák és a szentek formulái keverednek benne a vasárnapi formulákkal.

b) 1-10v-ig a fóliók későbbi kéztől származó különböző főpapi szövegeket tartalmaznak, a 136-162-ig tartó lapok IX. századi toldalékokat, sőt még Veronában a X. században hozzáadott formulákat is. (239)

A SZAKRAMENTÁRIUM TARTALOMJEGYZÉKE

I. rész: I-CCIII szakasz (= *Hadrianum* 5-193) (240)

[cím nélkül]

1-10. Karácsony vigíliája és miséi, István, János, Aprószentek, Szilveszter, Karácsony nyolcada, karácsony utáni vasárnap

11-24. Vízkereszt vigíliája és ünnepe, vízkereszt utáni 1. vasárnap, Félix, vízkereszt utáni 2. vasárnap, Marcellus, Prisca, Fábián és Sebestyén, Ágnes, Vince, vízkereszt utáni 3. vasárnap, Ágnes 2., vízkereszt utáni 4. vasárnap

25-28.. Hypapante (Gyertyaszentelő) [kollektával] (241), Agáta, vízkereszt utáni 5. vasárnap, Bálint.

29-35. Hetvenedvasárnap, hatvanadvasárnap, ötvenedvasárnap, hamvazó szerda és péntek [nincs csütörtöki és szombati mise]

39-40. Nagyböjt első hete és tavaszi kántorböjt napok

41-61. Nagyböjt 2.3.és 4. hete [benne minden hétköznap] (242)

62-67. Nagyböjt 5. hete [nincs szombati mise] (243)

68-73.[Nagyhét]: Virágvasárnap, hétfő-szerda, *Caena Domini* (nagycsütörtök)[nincs krizmaszentelés], nagypéntek, könyörgések

74-84. Nagyszombat: utolsó exorcizmus és a sátán megtagadása; húsvét vigíliája: 4 olvasmány [nincs keresztkút megáldás], vigília mise, húsvét vasárnap és nyolcada, *post albas* (féhérvasárnap) húsvéti imádságok, *pascha annotina*

85-91. Angyali üdvözlés és passió [kollekta nélkül] húsvét nyolcada utáni 1. vasárnap, Tiburtius, Valerianus és Maximus, húsvét utáni 2. vasárnap, *Laetania maior* (244), Vitalis, húsvét utáni 3. vasárnap.

92-99 Fülöp és Jakab, Sándor, Eventius és Theodolus, Szent Kereszt megtalálása*, (245), húsvét utáni 4. vasárnap, latin-kapu előtti János, Gordianus, Pongrác, Maria *ad martyres*, [dedikáció: 609, május 13] (246)

100-110. Áldozócsütörtök, áldozócsütörtök utáni vasárnap, Orbán, pünkösd vigíliája, pünkösdvasárnap és nyolcada, [nincs csütörtöki mise], kántorböjt napok, pünkösdvasárnap pünkösdvasárnap nyolcada (= vasárnap)

111-129. Nicomedes, Marcellinus és Péter, pünkösd utáni 2. vasárnap, pünkösd utáni 3. vasárnap, Márk és Marcellinus, Protáz és Gerváz, pünkösd utáni 4. vasárnap, Keresztelő Szent János vigíliája és ünnepe, János és Pál, pünkösd utáni 5. vasárnap, Péter és Pál vigíliája és ünnepe, Processus és Martinianus, az apostolok nyolcada, hét testvér.

130-135. Apostolok nyolcadát követő 1. vasárnap, 2. vasárnap, 3. vasárnap, Félix, Simplicius, Faustinus és Beatrice, Abdon és Szennen, apostolok ünnepe utáni 4. vasárnap.

136-157. István, Sixtus, Felicissimus és Agapitus apostolok utáni 5. vasárnap, Cirjék, Lőrinc vigíliája és ünnepe, Tiburtius, Hippolytus, Lőrinc utáni 1. vasárnap, Eusebius, Mennyebemenetel, [nincs vigília és kollekta] Agapitus, Lőrinc utáni 2. vasárnap, Timóteus, Lőrinc utáni 3. vasárnap, Hermes, Szabina, Keresztelő Szent János fejevétele*, Félix és Adauctus, Lőrinc utáni 4. vasárnap,

158-164. Kisasszony [kollekta nélkül] Protus és Jácint, Lőrinc utáni 5. vasárnap Kornél és Ciprián *Ad crucem salutandam in Sancto Petro* (=egy imádság), (Szent Kereszt felmagasztalása), (247) Nicomedes, Eufémia, Mór és társai.*

165-172. Szeptemberi kántorböjti napok: vasárnap, szerda, péntek és szombat; (248) Kozma és Damján, Szent Mihály napi templomszentelés, Szent Mihály utáni 1. vasárnap.

173-178. Márk, Szent Mihály utáni 2. vasárnap, Callistus, Mihály utáni 3.4.5. vasárnap.

179-194: Caesarius (249), Mihály utáni 6. vasárnap, négy koszorús vértanú, Teodor, Mennas, Tours-i Márton, (250), Mihály utáni 7.8. vasárnap, Cecília, Kelemen, Felicitas, Krizogonus, Mihály utáni 9. vasárnap, Saturninus, András vigíliája és ünnepe.

195-203. Ádvent 1.2. vasárnapja, Luca, 3. vasárnap és kántorböjtnap, 4. vasárnap, további ádventi imádságok. (251)

204-210 *Commune sanctorum*

211-217. Hét *missae cottidianae* (252) és a *canon missae*

218. Reggeli és esti imák a napi zsoltosmához [Had. 203-204]

219. *Orationes pro peccatis* [Had.201] (könyörgések a bűnök bocsánatáért)

A *Paduense* prototípusa Rómában készült a Szent Péter bazilika használatára valamikor 650 és 680 között;(253) egyes adatok a 663-as évre utalnak, II. Konsztansz császár nevezetes római látogatásának évére. (254) II. típusú gregorián szakramentáriumként emlegetik, mivel ma a lateráni szakramentáriumnak(=I. típus) a VII században a Vatikánban plébániai használatra alkalmazott változatának tekintik. Hiányzik belőle a *Hadrianum* számos főpapi tétele, - keresztelesek és felszentelések – és szerepelnek benne fontos formulák a pápai szentély egyre növekvő lelkipásztori szükségleteinek kielégítésére. Tartalmazza például a szentek közös miséit, (*commune sanctorum*)hét vasárnapi mise sorozatát (a római kánonnal) és, saját helyén (*in loco proprio*) teljes imaszövegeket a vízkeresztet, a húsvétot és pünkösdöt követő 5-5 vasárnapra, a Péter-Pál (június 29)utáni 6 vasárnapra, 5 vasárnapra Lőrinc (augusztus 10) után és 9 vasárnapra Szent Mihály arkangyal (szeptember 29) ünnepe után. A formulákat ezekre a vasárnapokra a római titulusokban használt presbiteriális szakramentáriumokból (ős-Gelasianum) „vették kölcsön”, és általában pontosan követik azt a sorrendet, amelyben a Reg.316 közli őket. (255)

A *Paduense* ősenek datálásában különböző ünnepek segítenek. 680 körül a *Gregorianum* a szentek 77 ünnepét tartalmazza és ezek az ünnepek valamennyien megvannak a *Paduense*-ben, a *Hadrianumban* és a trentoi szakramentáriumokban. 682 és 687 között két újabb ünnep adódott hozzájuk, Szent György *in Velabro* vértanú (április 23, 683) (256) és Szent Péter Bilincsei (augusztus 1) dedikációs ünnepei, mindkettő megjelenik a Tridentinumban és a *Hadrianumban*, de nincsenek a *Paduense*-ben. Ez azt jelenti, hogy a *Paduense* őse legkésőbb 683 előtt külön útra tért. 688-ban I Szergiusz ünnepélyesen átvitette I. Leo pápa (†461) hamvait a Szent Péter bazilikába és a déli kereszthajóban egy rendkívül díszes ereklyetartóban helyezte el.(257) Az, hogy ennek nincs nyoma a *Paduense*-ben, szintén korábbi szétválást bizonyítja. Jellemző módon a *Paduense* nem tartalmazza sem Nagyboldogasszony vigíliáját, sem az I. Szergiusz által alkotott misét (687-701) Nagyboldogasszony, Mária mennybemenetelének ünnepére. Benne van a Gyertyaszentelő ünnepe (*Hypapante*, február 2.) a bevezető kollektával, - amelynek szövege azonos a *Paduense*-ben, a trentoi szakramentáriumban, azaz a Tridentinumban és a *Hadrianumban*- és amelyet már Theodorus (642-649) alatt bevezettek. Minden bizonnyal Rómából érkezett híradások vezették be a paduai hagyományba két további ünnepet – Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.) és Kisasszony napja megünneplését (szeptember 8.), melyeket I. Szergiusz pápa alapított, de szövegeik nem azonosak a *Hadrianumban* szereplő szövegekkel. Ez a trento-i szakramentáriumra is igaz, amely, úgy látszik, olyan későn vette át ezeket az ünnepeket, hogy a frank Gelasianum miseszövegeit használta hozzájuk. Sőt, bár mind a paduai mind a trento-i szakramentáriumok tartalmazzák a március 25.-i, augusztus 15.-i és szeptember 8.-i Mária-ünnepeket, nincs nyoma bennük a Fórumon lévő szent Adorján templomnál mondott *kollektának* és a Santa Maria Maggiore-hoz vezető processzióknak, amelyeket I. Szergiusz pápa rendelt el(258) és

amelyek megjelennek a *Hadrianumban*(31, 148-149, 155-156) Végezetül, az *Agnus Dei* éneklése a misekánont követő kenyértörés alatt még nincs jelezve a *Paduense*-ben; ezt is I. Szergiusz pápa vezette be.(259)

Ezekből a látható bizonyítékokból arra következtethetünk, hogy kéziratunk prototípusa nem készülhetett el II. Leo (682-683) uralkodása előtt. Ha ott maradt volna Rómában, elképzelhetetlen, hogy ne korszerűsítették volna a VII. század utolsó két évtizedében létrehozott új ünnepek hozzáadásával.(260)

Javasolt kronológiánkat nem érinti az a tény, hogy a *Paduense* tartalmaz miséket a nagyböjti csütörtökökre. Bár a csütörtöki misézést II. Gergely pápa (715-731) vezette be, a *Paduense* formulái nem azonosak a *Hadrianuméval*, amely kétségtelenül a pápai szövegeket tartalmazza. Valamely frank írnok, tudván az intézkedésről, de nem rendelkezve a szövegekkel, új formulákat dolgozott ki régebbi anyagokból. Ügyetlensége és tájékozatlansága a Város tényleges állapotairól nagyon feltűnő.(261)

Mintegy másfél évszázad választja el a *Paduense* római prototípusát attól a lotaringiai *scriptoriumtól*, ahol lemásolták. Lehetetlen megállapítanunk a közbülső átiratok idejét és helyét, amelyek során nem-római vagy újabb VIII. századi római toldalékok kerültek be a kéziratos hagyományba. Annyi bizonyos, hogy a Városon kívüli vándorútja során felvette agaunumi, Szent Móric és társai vértanúk ünnepét (szeptember 22; Pad. CLXIII, 672-675) a Szent Kereszt megtalálásának ünnepét (Inventio Sanctae Crucis)(május 3; PAD.XCIII,421-423) és Kersztelő Szent János fejevételének ünnepét. (augusztus 29; Pad. CLV, 643-645)

Akárcsak az ős-Gelasianum esetében, sejtelmünk sincs ki lehetett az a frank zarándok, aki Szent Péter szakramentáriumát eljuttatta az Alpoktól északra. Talán névtelen csodálója volt a római liturgiának, akit magával ragadott az, amit a Vatikánban, Szent Péter bazilikájában tapasztalt.(262)

Egyes kutatók úgy vélik, el tudnak jutni a *Paduense* és VIII. századi közvetítői mögött a római *eredetiig* a pünkösd utáni vasárnapok és a velük rokon ünnepek elemzése által:

5 vasárnap pünkösd után

6 vasárnap Péter és Pál (június 29) után

5 vasárnap Lőrinc (augusztus 10) után

9 vasárnap Szent Mihály Arkangyal (szeptember 29) után (263)

A vasárnapoknak ilyen elrendezése kizárólag azokra az évekre áll, amelyekben a húsvét április 3.-ra és pünkösd május 22-re esik. A VI-VII század folyamán többször volt ilyen liturgikus esztendő, - Symmachus alatt 511-ben, Hormisdas alatt 516-ban és 522-ben, I. Gergely alatt 595-ben; Sabinianus alatt 606-ban, Deusdedit alatt 617-ben, Agaton alatt 679-ben, és I. Szergiusz alatt 690-ben – de az első két dátumot, mint túl korait nagy valószínűséggel kizárhatjuk, Agaton és különösen Szergiusz pápák ideje pedig túl késői. Így 595, 606 és 617 azok az évek, amikor a pünkösd utáni vasárnapokat ebben a rendszerben lehetett számolni. Bár az I. típusú gregorián nem állt össze I. Honorius pontifikátusáig (625-638) következőképpen a Szent Péter bazilika szakramentárium csak valamivel később, magát a *rendszer* ez utóbbi misekönyv is átvehette a század közepe táján, amely időpontra az eddigi adataink is rendre utalnak.

A IX. századi másolónak nem a római őstípus volt a szeme előtt, ő a Pádúai Szakramentáriumot másolta sok közvetítő példányának valamelyikéből, amelyek kora és a VII század második fele között keletkeztek. Ne feledjük, hogy a *Paduense* nem tiszta másolata az eredetinek, hanem az a forma, amelyet a VII. századi szakramentárium öltött a másfél évszázad alatt miután kikerült a Városból. Ha a gregorián szakramentárium primitív formáját akarjuk helyreállítani, gondosan össze kell hasonlítani az I. típusú (*Tridentinum* és *Hadrianum*) két fennmaradt példányát és a II. típusú gregorián elsődleges példáját (*Paduense*)

Akárcsak a *Vat.Reg.316*, a Padua D.47 és unikum; az egyetlen a fajtájából. Mindazonáltal létezik még néhány töredék kézirat egyanebből a típusból: (264)

A Salzburgi Palimpszeszt Szakramentárium töredékek: Salzburg, Universitätsbibliothek, (Studienbibliothek) *Codex M.II.296 (olim codex V I H 162)*; + München, CLM 15815 a (olim 15815);+ Wien, Nationalbibliothek, *Codex Vindobonensis, Series nova 4225*.

A.Dold-K.Gamber, szerk: *Das Sakramentar von Salzburg. Seinem Typus nach auf Grund der erhaltenen Fragmente rekonstruiert*, TuA 4 (Beuron 1960); IX. század első negyede; Ausztrua-Bajorország alpesi régiója. CLLA 883, p.400-

2. A töredékes *Reichenau* Szakramentárium: Karlsruhe, Landesbibliothek, *Töredék*.Augienis. 23. korai IX. század; Reichenau apátság. CLLA 885. pp. 401-402.

3. A töredékes glagolita *Kievi Szakramentárium*: Kiev, Ukrán Tudományos Akadémia Könyvtára (*olim Kievi Egyházi Akadémiai Könyvtár*), 42; Pannonia és később, Jeruzsálem CLLA 895, pp. 405-406.

4. A Palimpszeszt *Monte Cassino* *Misszálé* töredékek: Monte Cassino, Apátsági Könyvtár, *codex 271 (olim 348)*; A. Dold szerk. *Vom Sakramentar, Comes und Capitulare zum Missale* TuA 34 (Beuron 1943); ca. 700 körül (Wilmart és Dechusses), 760-770 körül (Mohlbeg, 700 körül (Bischoff), Észak-Itália, valószínűleg Ravenna, CLLA 701, pp. 330-331.

Ezeket a szövegeket természetesen hitelesíti a Flavigny Szakramentárium (760-770 körül) jeles leszármazottainak sokasága, a VIII. század frank Gelasianumai.

4. A TRENTOI SZAKRAMENTÁRIUM (TRIDENTINUM, SALZBURG)

Trento, Museo Nazionale (Caastel del Buonconsiglio) számozás nélkül, (*olim Codex Vindobonensis 700*) CLLA 724, pp. 340-341 (265)

Ez a fontos szakramentárium valamelyik tirol kolostor számára készült a sabionai egyházmegyében (Sebana, Säben), amely a salzburgi egyházi tartományhoz tartozott. Már 825-830 körül magában Salzburgban másolhatták, mivel votív miséi között szerepel egy Szent Rupert tiszteletére, aki a salzburgi székesegyház védnöke. (266) 785-821 között Salzburg püspöke, majd 798 után érke a híres Arno volt, valamikor szerzetes és apát Szent Amandban, közeli barátja és munkatársa a Alkuin tours-i apátnak és Aniane-i Szent Benedek. Ez a két utóbbi apát teszi számunkra lehetővé, hogy fogalmat alkossunk, hogyan vették alapul a Hadrianum előtti I- típusú gregorián szakramentáriumot egy új misekönyv kidolgozásakor Salzburgban, e nevezetes főpapi székhelyen. Arno Alkuinnal és Aniane-i Benedekkel ápolta kapcsolata nélkül érthet-

len volna mind egy, a Hadrianumtól eltérő pápai szakramentárium használata Salzburgban, mind pedig a Hadrianum Benedek által korrigált változatának hatása a Tridentinum szövegében.

A TRIDENTINUM TARTALOMJEGYZÉKE (Salzburg)

Cím: INCIPIT CAPITULA HOC SACRAMENTORUM DE CIRCULO ANNI
EXXPOSIUM A SANCTO GREGORIO PAPA. fol. 1r

Az első rész szakaszainak tartalomjegyzéke

Cím: IN NOMINE DOMINI fol.8r
HOC SACRAMENTORUM DE CIRCULO ANNI EXPOSITUM,
A SANCTO GREGORIO PAPA ROMANUM EDITUM,
EX AUTHENTICO LIBRO BIBLIOTHECAE CUBICULI SCRIPTUM

Ez a címe a *Hadrianum* legjobb másolatainak, bár, mint kiderül, a Tridentinum nem a *Hadrianum* másolata, hanem egy VII. századi kéziraté.

Qualiter missa romana celebratur

A tényleges szakramentárium szövege előtti kiegészítésben a Tridentinum közli a szentmise rendjét (*Ordo missae* mint a Hadrianumban) de ugyanitt közli a köznapokhoz rendelt votív misék könyörgéseit (*orationes cottidianae*) (Hadrianum 202) és a megfelelő helyeken néhány *szekrétát* és *posztkommuniót*. Ugyanakkor a püspökök, presbiterek és diakonusok felszentelő könyörgései (Had. 2-4) nem itt jelennek meg, hanem a szakramentárium törzsszövegének első kiegészítésében.) (vö. 4e alább)

Az *Ordo missae* és a tényleges szakramentárium szövegteste között három üres lap található. Ez az *ordo* helyének esetleges jellegére utal és a *Hadrianumnál* is inkább igazolja, hogy a primitív szakramentárium a következő címmel kezdődött:

Cím: IN NOMINE DOMINI
VIII. KALENDAS JANUARI, ID EST DIE XXIII MENSE
DECEMBRIS IN VIGILIA DOMINI...DE ADVENTU

A szakramentárium megszakítás nélkül folytatódik a 141r folio tetejéig, azaz karácsony vigiliájától advent végéig (vö. Had. 5-193; Pad. 1-203) és tartalmazza az első kiegészítés következő anyagát is:

A szakramentárium első függeléke (vö. Had.194-226)

Commune sanctorum

Orationes pro peccatis (Had.201)

orationes matutinales et vespertinales (Had.203-204)

Különböző alkalmi imádságok

Papszentelések és évfordulós misék (Had. 2-4 és 198-199).

5.A szakramentárium második függeléke:

Cím: INCIPIUNT CAPITULA SEQUENTI (sic) OPERIS. fol. 141 r alja

Incipiunt missas Dominica prima post Theophaniam... Misék a vízkereszt, húsvét és pünkösd utáni vasárnapokra. Összességükben hasonlítanak az Aninane miséihez, de közvetlenül a frank Gelasianumokból vették át őket és nem tartalmazzák Benedek korrekcióit.

Két köznapi mise

Közös, *de communi*, misék, kiegészítve az első függelék (ld. fent 4a) *commune sanctorumában* szereplő miséket

Votív misék frank Gelasianumokból és Alkuin votív miséi közül.

Tíz gyászmise (requiem), 7 frank gelazián forrásokból és legalább egy közülük Alkuintól.

Hetven prefáció többnyire frank Gelasianumokból, de Aniane-i Benedek javításai és átdolgozásai nélkül.

Egy martirológium. Rövidített változata a Gellonense martirológiumának. (Dumas, szerk 3038-3050)

A *Tridentinum* kritikai vizsgálata sok szemponttal szolgál a gregorián szakramentárium természetét és formáját illetően, annak különböző fejlődési szakaszaiban:

1. Magának a szakramentáriumnak az alapszövege a VII századi lateráni szakramentáriumról származik, úgy, ahogyan az nem sokkal 680 után megjelent, és még I. Szergiusz (687-701) pápa liturgikus újításai előtt. Ha a Szent Péter bazilika szakramentáriuma (vö. Pad. D. 47) a pápai misekönyv alapján készült el 670-680 körül, akkor a salzburgi Tridentinumnak nem sokkal szután, 685 körül kellett elhagynia Rómát. Már szerepel benne két dedikációs ünnep, amelyek a Paduense-ből még hiányoznak (Szent György vértanú (683 április 23.) és Szent Péter bilincsei (Vasas Szent Péter?) (augusztus 1.) de még nem tartalmazza I. Leo (Had.127) és I. Gergely pápa (Had.30) miséit, Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.) és Kisasszony (szept.8) ünnepét, az új miseformulákat, amelyeket *Pausatio*, *Dormitio* vagy *Adsumptio* néven a korábbi Nagyboldogasszony (aug.15.) ünnepi formulái helyett alkottak, a Fórumon lévő Szent Adorján templomból a Santa Maria Maggiore templomhoz vezető proceszsiót ezeken az ünnepeken, az *Agnus Dei* éneklését a misén (vö. Had. 1,20) Mivel a felsorolt tételeket mindet I. Szergiusz pápa vezette be, bizonyítékaink azt mutatják, hogy a Tridentinum a Hadrianum előtti szakramentárium állapotát képviseli, közvetlenül az I. Szergiusz pápa uralkodását megelőző időből. A *Tridentinum* és a *Paduense* összehasonlítása/szembeállítása lehetővé teszi számunkra, hogy meglássuk a VII századi Gregorianumnak közvetlenül a további fejlődését megelőző közös törzsanyagát, ahogyan az a Nagy Károlynak I. Adorján pápa által küldött misekönyvben állt.

2. Ezt a VII. századi törzsanyagot sokat gyúrták és javították a IX. században, tekintetbe véve a frank Gelasianumokat, magát a Hadrianumot, Aniane-i Szent Benedek Supplemetumát és Alkuin apát votív miséit. (267) A salzburgi Tridentinum szerkesztője nyilvánvalóan ismerte és használta apát barátainak a munkáit, de az anyagot kreatívan alkalmazta a pre-Hadrianumot megelőző gregorián törzsanyaga mellé, amelyet előnyben részesített az autorizált Hadrianummal szemben is.

A szakramentárium törzse a későbbi liturgikus fejlődésből eredő kisebb hiányok és némi átdolgozást leszámítva nagyjából megegyezik persze a *Paduense* és a *Hadrianum* tartalmával. Leginkább a szakramentárium első függeléke (vö. Had. 194-226) az, amit jelentősen átdolgoztak és kibővítettek. A Tridentinum pl. az eredeti függelékéből ki-

hagyja a 202-es *Orationes cottidianae* szakaszt, - ami kollekták gyűjteménye egész évre, egyszerű vasárnapokon *ad libitum* használatra – és a kézirat elején álló miserendbe illeszti be ezeket.

A fő újítások azonban a második függelékben jelennek meg. A címe világos: *In capitula sequenti (sic) operis* és a vasárnapi misék rendezett sorozatával kezdődik: *Incipiunt missas Dominica prima post Theophaniam*, azaz a vízkereszt utáni vasárnapi misékkal kezdődik, és a húsvét illetve pünkösd utáni vasárnapi misesorozatokkal folytatódik.

A Tridentinum tehát az évközi vasárnapok formuláiról a legősibb és legegyszerűbb módon gondoskodik: felkínál egy 59 nem megkülönböztetett kollektából álló sorozatot *ad libitum* használatra – és ezeket nem függelékben, hanem a mise rendjébe illesztve közli, továbbá a vízkereszt, húsvét és pünkösti ünnepkörre teljesen kidolgozott vasárnapi mise készleteket ad meg. Viszont a *Casiense* 271 és *Paduense* DF. 47 szakramentáriumoktól eltérően a Tridentinum nem próbálja beilleszteni a miseformulákat a szanktorále ciklusba, hanem Aniane-i Benedekhez hasonlóan függelékben közli őket.

A második függelékből az is kiderül, hogy a szakramentárium szerkesztője nagy mértékben támaszkodott mind a frank Gelasianumokra, mind barátjának, Tours-i Alkuinnak új kompozícióira.

3. Amikor a Tridentinumot a salzburgi mintapéldányból lemásolták, egyúttal alaposan korrigálták is az aniane-i gregorián alapján, alig 15 évvel annak megjelenése után.

Vajon honnan vette a salzburgi Arno a maga primitívebb Gregorianumát és miért tartotta azt annyira hitelesnek? A választ valószínűleg Tours-ban találjuk. Arno nemcsak bőven merített Alkuin votív miséiből, de közvetlen bizonyíték is van arra, hogy Alkuin külön misét alkotott a salzburgi székesegyház patrónusának, Szent Rupertnek tiszteletére. Ezen kívül, ha alaposan elemezzük a, sok problémát felvető de ugyanakkor megoldást is kínáló tours-i szakramentáriumokat (Paris, Bibliothèque Nationale, *nouv.acq.lat* 1589 és Tours, Bibliothèque Municipale, *codex* 184) azt látjuk, hogy Alkuinnak magának is egy, a Hadrianumot megelőző kéziratból kellett dolgoznia, mielőtt hozzájutott volna a Hadrianumhoz, és ennek a másolatát juttatta el két befolyásos barátjának, Aniane-i Benedeknek és salzburgi Arnonak.

Láttuk a *Hucusque* olvasásakor, hogy Benedeknek voltak kételyei számos, a Hadrianumban szereplő miseszöveggel szemben és ezeket obelus-al jelölte meg olvasói számára. Hogyan tehetett volna ezt, ha nincs segítségére egyfajta korábbi, általa hitelesnek tartott gregorián?

Az a helyzet, hogy valószínűleg két autentikus gregorián kézirat állt a három reformer rendelkezésére. Alkuin, tours-i apátnak birtokában volt két pápai szakramentárium, amely a lateráni liturgia fejlődésének két fázisát képviselte. Az egyik a *Hadrianum* volt, egy VIII. századi naprakész példány, a másik pedig ugyanennek egy I. Szergiusz előtti változata. Nem is olyan rejtélyes, hogy Alkuin ezt az utóbbit honnan szerezhetette meg. Egész életében szoros kapcsolatot tartott szülőföldjével, különösen Yorkkal, a szülővárosával. Talán akkor, amikor 797-ben elküldött a könyveirért, azok között volt egy régimódi, tehát a Hadrianum előtti szakramentárium, amelyből azután ihletet merített és dolgozott. (268)

Amikor a Tridentinum végül megjelenik és a két tours-i szakramentárium kérdése tisztázódik, jobban megértjük a történetet. Addig is levonhatjuk a következő következtetéseket:

1. Alkuin felhasználta a Hadrianum előtti szakramentáriumot és a Hadrianumot egyaránt, amikor a tours-i Szent Márton apátság számára megalkotta nevezetes misszálját, és ezt a misekönyvet fogadták el illetve használták később a tours-i Szent Móric székesegyházban. (269) Nagy munkájához nem csak a frissen érkezett Hadrianumot használta fel, hanem annak Aniane-i Benedek által javított és kiegészített változatát is.

2. Alkuin valószínűleg Salzburgi Arnonak és Aniane-i Benedeknek is küldött példányt „angol szakramentáriumából” és ők, minden jel szerint, ebből a Hadrianum előtti szakramentáriumból, magából a Hadrianumból és a korabeli használatos frank gelaziánokból dolgoztak, amelyeknek alapja pedig a Szent Péter bazilika II. típusú gregorián szakramentáriuma volt. Az eredmény róma-városi és pápai szövegek figyelemreméltó összeolvadása lett számos különböző karoling könyvben, amelyek arra voltak hivatottak, hogy ennek a római-német elegynek az örökségét tovább hagyományozzák a középkor eljövendő századaira.

F) A X. és XI. század vegyes vagy gelazianizált gregorianumai (Bourque)

A X.században a szakramentáriumoknak egy új fajtája jelent meg, amely megtartotta az Aniane-i Benedek Supplementumával ellátott *Hadrianum* nagyobb részét, mégis a Hadrianumoknak egy jól megkülönböztethető „kevert” típusát alkotja. (270)

A kéziratoknak ezt a családját jellemezhetjük, kissé bizonytalan terminussal „gelazianizált-gregoriánnak” vagy gelaziáno- gregoriánnak, ha a következőket értjük alatta:

„gregoriánon” a *Hadrianumot* értjük, Aniane-i Szent Benedek Supplementumával és nem a Paduense által képviselt II. típusú gregorián könyveket.

a „gelaziano” jelző a VIII. századi frank Gelasianumokra utal és nem a Vat. Reg. 316 által képviselt Ős- gelazián szakramentáriumra

Ezek a gelaziáno-gregoriánok nem tévesztendőek össze a frank gelaziánokkal (a Flavigny szakramentárium (760-770 körül) leszármazottaival), amelyek, bizonyos értelemben gelazianizált gregoriánok, mivel a kompilálók a *Paduense*-féle II. típusú gregoriánt és a *Vat.Reg* 316 –féle Ős-gelaziánt használtak fel új, bővített és nagyon „római” misekönyvük megalkotásához. (271) Ezt a két fajta szakramentáriumot mély választóvonal különíti el egymástól:

A kapcsolatokat a következő ábra mutatja:

VIII századi frank gelaziánok = II. típusú gregorián+ Ős-gelasianum
 X. századi gelaziano-gregoriánok = *Hadrianum* + Supplementum +
 frank-gelazán szövegek

Az utóbbiak igen terjedelmesek és sokféle liturgikus anyag zsúfolódik bennük egy „kompilációs mánia” (Bourque) következtében, amely az írnokokat arra ösztönözte, hogy minél több dokumentumot gyűjtsenek össze, akár felismerhető logika vagy rendszer nélkül. Ez a mánia már a IX. században megjelent és a XII. századig tartott. (272)

A kéziratcsaládon belül az al-csoportokat legjobban úgy különböztethetjük meg, ha összevetjük őket a római kúria XIII. századi misekönyvével és végső állapotukkal, az 1570-es *Missale Romanummal*. (273) Ezek az osztályozások azonban csupán ideiglenesek, és sor kerül majd felülvizsgálatukra, mielőtt a kéziratok mélyebb elemzése és leírása elkészül.

I. KÖZVETLEN TÍPUSOK

Kéziratok, amelyek egyenesen vezetnek a IX. századi Hadrianum+ Supplementumtól a római kúria XIII. századi misekönyvéhez. Jellemző típusai:

*Arrasi Szent Vaast szakramentárium*a 2 kötetben: Cambrai, Bibliothèque municipale, *codices* 162 és 163 (*olim* Cathedral 158), Szt. Vaast, IX. század második fele. Sok benne az átvétel a frank Gelasianumból a szakramentárium utolsó része pedig új elrendezésben tartalmazza a formulákat és átveszi a Supplementum különböző részeit és Alkuin votív miséit is. (274)

A Canterbury-i Misszálé: Cambridge, Corpus Christi College, *codex* 260; X-XI. század, St. Augustine's Abbey, Canterbury. (275)

A Lateráni Misszálé: Roma, Archivio Lateranense, *codex* 65, XI-XII. század; Laterán. (276)

2. „GAZDAG” (FELDÚSÍTOTT?) TÍPUSOK:

Az elfogadott klasszifikációval összhangban a következő csoportba azok a kéziratok tartoznak, amelyek a római misszáléban nem szereplő formulákat tartalmaznak. Ezek a kódexek megtartják a „kevert” gregorián hagyományt, de lényeges kiegészítésekkel növelik meg a terjedelmet. Jellemző típusai:

Sacramentarium Rossianum: Rome, *Cod. Vat. Ross. lat.* 204; XI. század, Niederaltaich-i apátság. (277)

Noyon-i szakramentárium: Rheims, Bibliothèque municipale, *codex* 213; 870-880 körül. (278)

3. EXCENTRIKUS (RENDHAGYÓ) TÍPUSOK:

Ennek a kéziratcsaládnak nincs közvetlen kapcsolata a római misekönyvvel és nem maradtak fent egyenesági leszármazottai. Jellemző típusai:

a) *Echternachi-i szakramentárium*: Paris, Bibliothèque Nationale, *codex lat.* 9433; késő IX. század, Echternach apátság (279)

b) *Fuldai szakramentárium*: Göttingen, Universitätsbibliothek, *codex theol.* 231; 975 körül, Fulda-i apátság. (280)

c) *Szt. Eligius (Eloi)szakramentáriuma* : Paris, Bibl.Nat. *codex lat.* 12051; IX. század második fele, Corbie St.Eloi (281)

A X. század második felében, a szász Otto dinasztia uralma alatt a szakramentáriumokkal is az történt, ami a római-német pontifikáléval. A francia és német földön alkotott kevert gregoriánokat Rómába vitték és ott belőlük lett a római misekönyv. A keresztény istentisztelet történetének erre a nagyon fontos mozzanatára a következő adatokból következtethetünk:

a) 998 április 22.-én V. Gergely pápa (966-999) elrendelte, hogy a reichenau-i scriptorium másoljon le minden évben egy *codex sacramentorumot* pápai használatra. Ez a kötelezettség legalább egy évszázadon keresztül fennállt. Deusdedit bíboros (1086-1087) a pápai dekrétumot a *Missali Lateranensis palatii-ba* illesztve találta meg.

b) Az Azevedo által kiadott XI-XII századi *Vetus missale Lateranense*, a pápai kúria XIII. századi misekönyve és a Szent Péter bazilika F. 15 jelzésű XII. századi szakramentáriuma egyaránt a gelaziano-gregorián szakramentáriumok családjához tartoznak.

c) Burchard wormsi püspök *Decretuma* (1012 körül) III. 69; PL 140, 687-688, igazolta, hogy hamisak azok a decretálék, amelyek szerint a saját prefációkat csak Rómában használták, és idézett kettőt, amely csak a gelazianizált, azaz nem római szakramentáriumban van meg.

Köztudott, hogy az új szerzetesrendek, különösen a ferencesek terjesztették el a latin keresztény világban a gelaziáno-gregoriánt, amely ekkorra már a pápai házi kápolna misekönyve lett.

A gelaziáno-gregorián kódexek elterjedése nem feledtetheti el a szakramentárium fejlődésének útját; az Aniane-i Szent Benedek Supplementumával ellátott *Hadrianum* képezi a gelaziano-gregorián szakramentáriumok magvát és él tovább a római misekönyvben. A *Missale Romanum* tehát nem a Paduense vagy a frank Gelasianum egyenes leszármazottja, hanem az Aniane-i Szent Benedek által kiegészített és javított *Hadrianumé*. A nagybőjti csütörtöki misék és a hetvened vasárnap és nagyhét szerdája közti 46 miséből 45 sokkal inkább a *Hadrianumból* származik, mintsem a páduai vagy II. típusú Gregorianumból. A nagybőjti csütörtöki miséken kívül is soban különbözik a *Paduense* a *Hadrianumtól*: 26 helyen mutatkozik meg az eltérés. A *Paduense* 10 imádsága különbözik a *Hadrianum* imaszövegeitől. Ezek közül nyolc bekerült a frank Gelasianumokba, de egyik sem maradt meg a római misekönyvben. Kilenck szanktorale ünnepnek vannak a *Hadrianumban* a frank-gelaziántól eltérő formulái: karácsony nyolcada (január 1), Ágnes (január 21), Gergely (március 12), Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25), György (április 23), Gerváz és Protáz (június 19), Szent Kereszt felmagasztalása, szekréta (szeptember 14), Kelemen (november 23), Krizogonusz (november 24). Ezeknek az ünnepeknek egyetlen imája sem került be a római misekönyvbe; valamennyit a *Hadrianumból* vették át. (286)

A frank gelazánokból fennmaradt és a római misekönyvben fontos szerephez jutott szövegek, pl. a vízkeresztet követő vasárnapok, húsvét és pünkösd formulái, sem köz-

vetlenül kerültek be a misszáléba, hanem Aniane-i Szent Benedek Supplementumának közvetítésével.

G) A szakramentáriumtól a teljes misekönyvig

Bár a pontos választóvonalat nem tudjuk dátummal meghatározni, a szakramentáriumok kora a XII. század elején véget ért. Már a IX. század végén a *Liber sacramentorum* utat engedett a *Missalis plenariusnak*, egy olyan újfajta kötetnek, amely négy korábbi liturgikus könyvet foglalt magába: szakramentáriumot, episztoláriumot, evangeliáriumot és antifonáriumot. (287) A IX. század második felére a teljes misekönyvek száma már kezdte meghaladni a szakramentáriumokét. A XII. század első felében a szakramentáriumok már erősen kisebbségben voltak, a XIII. századra kivételt képeztek és a XIV. században már archaikus maradványnak számítottak. (288)

Miért lépett a teljes misszálé a szakramentárium helyébe? Nem csak azért, mert a celebránsnak könnyebb volt egy kötetet használni, amely mindent tartalmazott, amire szüksége volt, (289) és nem is csak a magánmisek megszorodása miatt. (290) A váltás inkább annak az új kötelezettségnek tulajdonítható, amely a XI. század végétől kötelezővé tette, hogy a celebráns maga is elimádkozza a mise énekelt részeit akkor is, ha azokat az illetékes ministránsok vagy a kórus elvégezték. (291)

A teljes misekönyv tehát a szentmise új szemléletének az eredménye. Az eucharisztia ünneplése megszűnik olyan *actio liturgica*, liturgikus cselekmény lenni, amelyben a celebráns, ministránsok, énekesek és a nép együttműködik és valamennyiüknek külön-külön szerep jut. Az új szemlélet eredményeképpen ekkortól a pap-celebránsnak, mint a liturgikus folyamat egyedüli szereplőjének, újfajta könyvre van szüksége.

Gyakorlati szempontból a *Missalis plenarius* két, nem egyidőben és nem mindenütt egyszerre lezajló folyamat eredménye.

1. A SZAKRAMENTÁRIUM ÚJRA RENDEZÉSE GYAKORLATI OKOKBÓL

A korábban a pontifikálásban szereplő misek bekerülnek a szakramentáriumba, általában a votív miséket tartalmazó második rész elejére. (*Missae votivae ad diversa*)

Ugyanez érvényes más szertartásokra és szentelményekre: gyertya-, hamu-, pálmaszenteles.

A különböző nagyheti ordók *in loco proprio*, a megfelelő helyre kerülnek a szakramentáriumban. (Rítusok és rubrikák egyaránt)

Másfelől a *benedictiones episcopales*, püspöki áldások és zsoltószövegek könyörgései kikerülnek innen és önálló könyvecskéket alkotnak: *Benedictionale*, *Collectarium*, *Orationale* vagy *Liber capitularis* elnevezéssel.

A *temporale* és a *sanctorale* egyesítésére irányuló korábbi próbálkozások ellenére (vö. Paduense és frank Gelasianumok) a szentek ünnepei már gondosan el vannak különítve az időszakai ciklustól (292) – ahogyan ez a *Hadrianumban* történt. Ez két mó-

don történhetett: külön *temporale* és *sanctorale* amelyeket megelőz a *Canon missae*, vagy egy *temporale*, amelyet a *canon missae* választ el a *sanctoraletól*. (293)

2. MÁS KÖNYVEK HOZZÁADÁSA A SZAKRAMENTÁRIUMHOZ

A teljes misekönyv négy könyv összeolvasztásából jött létre: szakramentárium, episztolárium, evangeliárium és antifonárium alkotja; vagy, ha úgy tetszik három könyv: szakramentárium, lekcionárium (levelek és evangéliumok), valamint antifonárium. Egy ilyen folyamat nem egycsapásra zajlott le, azaz valamennyi olvasmány és ének nem egyszerre került *in extenso* a maga helyére. Időnként, régebbi szakramentáriumokban az *initia*, vagy akár maguk a szövegek *in extenso* a margóra íródtak; ezeket helytelenül nevezik teljes misekönyvnek. Máskor csak az olvasmányok vagy az énekek kerültek a megfelelő helyre; ezek a kibővített szakramentáriumok. Előfordul, hogy lekcionáriumot vagy antifonáriumot kötöttek egybe szakramentáriummal; ez a *mesterséges* (mesterkél, hamis, ál, un?) teljes misszálé. (294)

Mindezekkel a változatokkal együtt tény, hogy a Római misekönyvben (1570-1970) a VIII. századi pápai, stációs szakramentárium, (*Hadrianum*) és Aniane-i Szent Benedek Supplementuma él tovább.

IV. 135. oldaltól

IV. A RÓMAI-FRANK/RÓMAI – NÉMET KORSZAK: NAGY SZENT GERGELYTŐL (590-604) VII. GERGELYIG (1073-1085)

A római rendtartások/ordók.

Szigorú értelemben az ordó egy liturgikus cselekedet (*actio liturgica*) leírása, útmutató, kalauz a celebráns és segítői részére, amely részletesen tárgyalja egy-egy rituális művelet elrendezését és elvégzésének módját. (1) Az egyes szertartások leírásával az ordók nélkülözhetetlen kiegészítői a szakramentáriumnak. A *Liber sacramentorum* csak azokat az imádságokat és egyéb formulákat tartalmazza, amelyekre a misézőnek a liturgia során szüksége lehet, így vagy tökéletesen híján van a ceremoniális természetű utalásoknak, vagy csupán néhány rövid, általános utasítást tartalmaz, amely az átlagos ismeretekkel rendelkező celebránsnak kevés segítséget nyújt. Sem a miséző pap sem ministránsai nem találnak a szakramentáriumban elegendő információt egy adott, különösen egy bonyolult liturgikus funkcióhoz. Ordó híján, hacsak egy tapasztalt eremóniamester előzetesen nem vezeti be őket a rituális folyamatba, nem lennének képesek az egyes szertartások elvégzésére. (2) Az ordó különösen nélkülözhetetlen volt az olyan egyházközség számára, amely egy, az istentisztelet új stílusát feltételező, a helyi papság számára szokatlan szakramentárium birtokába került. A VIII. századtól kezdve ez gyakran megesett az Alpoktól északra fekvő területeken.

1. Terminológia

Általánosabb értelemben az *ordo* elrendezést, beosztást, csoportosítást, kompozíciót vagy tervezetet jelent, és jelentésében azonos a *regula* vagy *canon* terminussal. (3) I. Ince pápa (416) levelében ez áll: *Si instituta ecclesiastica...vellent servare Dei sacerdotes, nulla diversitas...in ipsis ordinibus et consecrationibus haberetur.* (4) Az egyház intézményi berendezkedését illetően az *ordo* a *plebs* ellentéte; *ordo* a klerikusokat jelöli a *plebs* pedig a laicitást; Tertullianus így beszél: *Nonne et laici sacerdotes sumus?...Differentiam inter ordinem et plebem constituit ecclesiae auctoritas, et honor, per ordinis consensum sanctificatus.* (5) (" **Nemde mi laikusok is mindannyian papok vagyunk? A különbséget a papság és a nép között az egyház tekintélye adja és.....**)
Ugyanezzel a szemantikai háttérrel az *ordo* és az *ordines* a felszentelt egyházi rendek tagjait is jelölni kezdte illetve magukat a fokozatokat az egyházi *cursus honorum* betöltésében. (6)

A liturgia területére leszűkítve, az *ordo* néha az eucharisztikus istentisztelet rendjét jelenti; így a Braga-i zsinat (563) kimondja: *Placuit ut eodem ordine missae celebrantur ab omnibus, quem Profuturus, quondam huius metropolitanae Ecclesiae episcopus, ab ipsa apostolica Sedis auctoritate accepit scriptum.* (7)

A szigorú értelmezés szerint, az *ordo* szó használata a szertartások leírására valamikor Nagy Szent Gergely (†604) uralkodása után kezdődik, azaz a liturgikus improvizáció korának lezárultával. A VIII. század előtt ritkán használták. Az Ó- Gelasianum (Vat.Reg 316, másolták Chelles-ben Galliában 750 körül) különböző helyein előfordul: pl. I. XX (Wilson, p.22; Mohlberg, p. 24): *Ordo qualiter...presbyteri, diaconi, vel subdiaconi eligendi sunt;* (presbiterek, diákonusok és szubdiákonusok megválasztásának rendje) I. XXXVIII ((Wilson, p.64; Mohlberg, p. 56): *Ordo agentibus publicam paenitentiam.* (nyilvános vezeklés rendje) Az *ordines* gyűjteményekben az *ordo* terminus már kicsit korábban megjelenik, ha az elnevezés az eredeti dokumentum hiteles részét képezte. Így az OR XI-ben (összeállították Rómában 650, és Galliában 750 körül): *Incipit ordo scrutinii ad electos qualiter debeant baptisari* (a skutiniumok rendje a keresztrejelésre kiválasztottak körében) (a Montpellier MS, Biblio.Fac.Médecine, *codex* 412, korai IX. század); OR I (összeállították Rómában, legkorábban 687/701 között, Galliában jelen volt 750 körül): *Incipit ordo ecclesiastici ministerii romanae ecclesiae vel qualiter missa celebratur* (a szentmise rendje a római egyházban) ugyanaz a Montpellier MS, mint a OR XI. Metz-i Amalarius-al kezdve, a liturgikusok az *ordo* terminust a szigorú értelemben használják: Amalarius (†850 körül). *De ordine antiphonarum: Ut ex scriptis discimus quae continent per diversos libellos ordinem romanum* (PL 105, 1295; szerk. Hanssens, III, 83. (8)

A XII. században a rendtartások liturgián kívüli elemekkel (történelmi és politikai jegyzetek, stb) egészültek ki: így Mabillon 11. ordója, avagy *Liber politicus* (1143 körül) és Mabillon 12. ordója, avagy *Caeremoniale Romanum* (X. Gergely uralkodása alatt, 1274 körül); Mabillon 14. ordója, avagy *Ordinarium Sanctae Romanae Ecclesiae*, vagy G. Gaetani Stefaneschi bíboros ordója (1304-1328 körül). Mabillon 15. ordója, avagy *Liber de caeremoniis ecclesiae romanae*, vagy amiel-i Péter *Ceremonialéja* (†1398). Egy *Liber caeremoniarum* S.R.E. található Gattico: *Acta selecta caeremon. S.R.E.*, 1 (Roma 1753) 9. gyűjteményében.

Általában a liturgiátörténeteket és középkorkutatókat jobban érdeklik a rendtartások mint a szakramentáriumok, mivel az előbbiekből rekonstruálható az istentiszteletnek egy adott korszakban és adott földrajzi tájon végzett tényleges módja. Ezt a munkát csupán a

szakramentáriumok alapján lehetetlen volna elvégezni.

Az ordókat, mint liturgikus dokumentumokat három szempontból tanulmányozhatjuk:

- a) Megismerhetjük belőlük a liturgiát, ahogyan azt a *codex* keletkezésének idején és használata során végezték. Mivel a szó szoros értelmében vett liturgikus dokumentummal van dolgunk (és nem tudományos illetve oktató jellegű művel), állíthatjuk, hogy a rendtartásokat tartalmazó kódexeket nem másolták volna újra és újra, ha nem szánták volna őket gyakorlati használatra. Másfelől azért tudni kell, hogy egyes szkriptóriumok archaizáló hajlama és a mindent gyűjteni akarás szenvedélye miatt, egyes kéziratok idejétmúlt ordókat is tartalmaznak az aktuális rendtartások mellett. Ezeket viszonylag könnyű megkülönböztetni egymástól.
- b) Arra ösztönöznek, hogy az éppen kéznél levő példány mögött találjunk rá egy-egy ordó vagy ordócsalád archetípusára vagy közös ősére. Ezzel az eljárással megtalálhatjuk az egyes rítusok megjelenési idejét, és azt is, hogy mennyi ideig maradtak használatban, tehát eljuthatunk az őstípus keletkezésétől a legfrissebb példány másolásáig.
- c) Mivel paleográfaiilag a rendtartások frank készítmények, és legtöbbjük vegyes vagy keverék jellegű (római-frank/római-német), gondosan el kell különítenünk a kezdetleges vagy eredeti formáját az ordónak azoktól a toldalékoktól, amelyek az átírások során kerültek bele, és ha lehet, meg kell találnunk mind a primitív redakció dátumát, mind azt az időpontot, amikor Galliába érkezett, vagy Németországba (a római ordók esetében). Az ordó római változata tanúskodik a pápák Városában, illetve a Rómát körülvevő egyházmegyékben, egy adott történelmi pillanatban végzett istentiszteletek stílusáról; a frank kiadásokból pedig láthatóvá válik, hogy milyen változás történt ezekben a rítusokban az Alpokon túl. Mivel abban az időben természetes volt a rítusok sokfélesége, egy liturgikus cselekedetnek egy időben és egy helyen többféle rituális leírása is élhetett párhuzamosan, akkor is, ha kulturális és kultikus hátterük különbözött. Csak kivételesen fordult elő a liturgikus könyvek korszerűsítése valamely centrális hatalom közvetlen intervenciójára: ilyen volt a frank monarchia romanizáló politikája. Általában a liturgikus anyagok frissítése fokozatosan ment végbe, amikor a kéziratokat további használatra lemásolták. Ennek következtében a javítási folyamat teljes mértékben a püspökök és apátok, sőt a civil hatóságok helyi kezdeményezésétől függött (pl. Nagy Károly kiküldöttjeinek joguk volt liturgikus ügyekben éppen úgy, mint politikai és katonai kérdésekben interveniálni), és attól, hogy volt-e a helyszínen liturgikus kódexek készítésére kellően felszerelt *scriptorium*.⁽¹⁰⁾

Mint a nyilvános istentisztelet segítésére hivatott dokumentumok, a rendtartások természetüknél fogva a ceremóniamesterek, a szolgálatot végző papi személyek és ministránsaik számára voltak fenntartva. Ilyen tekintetben hasonlítanak a penitenciás könyvekhez (*libri penitentiales*).⁽¹¹⁾ Másrészt nem voltak valamiféle titkos irodalom, szükségtelen tehát velük kapcsolatban a titoktartási fegyelemre (*disciplina arcani*) hivatkozni. Funkcionális, gyakorlati útmutatók voltak, legalábbis a középkor korai szakaszában, és azok is maradtak mindaddig, amíg a bennük leírt rítusok mindenki számára hozzáférhetőek maradtak.⁽¹²⁾ Csak később próbálták meg a ceremóniamesterek megtiltani a terjesztésüket sőt kiadásukat is, amikor a rítusok többsége már értelmetlenné vált a hívek és gyakran a celebránsok számára is.⁽¹³⁾ Ebben az összefüg-

gésben releváns Paris de Grassis ceremonárius levelének a felfedezése, amelyben tiltakozik a Cristoforo Marcello korfui püspök kiadásában Velencében 1516-ban *Rituum ecclesiasticorum sive sacrarum caeremoniarum sanctae Ecclesiae libri tres* cím alatt, a VIII. Ince pápa által 1485-ben megrendelt pápai szertartás gyűjteménnyel összhangban megjelent ceremóniái kiadása ellen. X. Leo pápához 1515. március 11.-én írott levelében Paris de Grassis aggodalmát fejezi ki, hogy az egyház gyakran érthetetlen rítusainak nyilvánosságra hozatala alkalmat ad a keresztény istentisztelet kigúnyolására, és alkalmas a püspökök tekintélyének aláásására: *(quos) non tamquam mortales homines, sed tamquam deos in terris existimant et credunt.*(14)

Mielőtt gyűjteményekbe került volna, minden egyes *ordo*, amely egyetlen liturgikus cselekedetet vagy annak egy részletét írta le, teljesen önállóan létezett. A különböző római ordók az Alpokon át külön-külön, egymástól függetlenül érkeztek északra és csak Galliában gyűjtötték őket össze. (15) Ahogyan kezdetben különálló libellusok léteztek szentmiséhez, megvoltak az ordók is minden egyes liturgikus funkcióhoz.

Az ordók terjedelme egyetlen laptól egy egész könyvig terjedhet. A rituális utasításokhoz tartozó imádságokat illetően az *ordo* a szakramentáriumra hivatkozik *(ut in sacramentario continetur)*, néha közli az imák vagy egyéb formulák *incipit*-jét, helyenként a teljes imát is *(in extenso)* Az utóbbi esetben vagy a pontifikále (nem-eucharisztikus ordók + a megfelelő imák), vagy a misszále (a mise rendje + a szükséges imádságok) elődjével van dolgunk.

Bár biztosak vagyunk benne, hogy a római rendtartások egymástól függetlenül érkeztek a frank királyságba, azt is tudjuk, hogy nagyon korán összeszedték őket gyűjteményekbe, és hogy ez tette lehetővé könnyű elterjedésüket Észak-Európában. Az ordók csak gyűjteményekben maradtak fenn, egyetlen egynek sincs saját kéziratosa hagyománya.

Az ordógyűjtemények vagy szigorúan liturgikusak (gyakorlati liturgikus használatra készültek), vagy didaktikusak (klerikusok oktatását szolgáló ordók és kommentárok együtt), vagy kánonjogi-liturgikusak (vegyítve adminisztratív és jogi szövegeket a rendtartásokkal). Mi most csak azokkal foglalkozunk, amelyek szigorúan liturgikus természetűek. (16)

A legrégebbi szakramentáriumokhoz hasonlóan az ordók is mind frank vagy germán kivitelezésűek. Ez akkor is így van, ha hitelesen római ordóval van dolgunk, ami csak északi kéziratban maradt ránk; és akkor is, amikor kevert vagy vegyes római-frank vagy római-német kompozíciókban hazai vagy helyi úzusok, a szóban forgó rítustól függően kisebb vagy nagyobb mértékben, ráakódnak a római alapokra.

A pontifikálék X. század közepi megjelenéséig a rendtartások nagyon fontosak a liturgia történetében. Valamikor 950 körül egy ma X. századi Német-római pontifikálénak (PRG) nevezett gyűjtemény lépett a régebbi rendtartások helyébe, és egyetlen könyvbe olvasztotta be őket. Ez az új és kiváló alkotás hamarosan elterjedt az egész latin keresztény világban, Rómát és a körülötte lévő egyházmegyéket is beleértve.

(17) Az 1000. évet követően ezt a pontifikálét és leszármazottait kell tanulmányoznunk ahhoz, hogy megismerjük a középkori istentisztelet ceremóniális részleteit.

- 2. Bibliográfia 139. oldal kihagytam folytatás 144 oldalon

A. ORDÓGYŰJTEMÉNYEK

Ahogyan a *libelli missarum* libellusai a szakramentáriumok megjelenése előtt önállóan léteztek, ugyanúgy léteztek önálló ordók mielőtt gyűjteményekbe kerültek volna. (18) Minden egyes ordó útmutatásokat és utasításokat tartalmazott egy bizonyos liturgikus funkció elvégzéséhez. Az Alpokon minden római ordó egymástól függetlenül, önálló könyvecske formájában jutott át. (19)

Eredetüktől függetlenül a régebbi ordók csak gyűjteményekben élnek tovább és ezek mind méretben mind funkciójukban különböznek. Ilyen gyűjteményekben és ilyen gyűjtemények közvetítésével sikerült az istentiszteletre vonatkozó útmutatóknak eljutniuk az északi egyházak megyék templomaiba és befolyásolni liturgikus magatartásukat. (20) A szakramentáriumokhoz hasonlóan a legrégebbi ordógyűjtemények, még a tisztán római eredetűek is, frank és germán alkotások.

I. Az ordók római gyűjteménye avagy az A Gyűjtemény (Andrieu)

Ez a gyűjtemény a IX. században jelent meg, fő kéziratai a következők:

Montpellier, Bibl.Fac-de Médecine, *codex* 412 (IX. század eleje; Tours)

Koppenhága, Királyi Könyvtár, *codex* Gl. Kgl. S. 3443 (IX. század eleje; Franciaország)

London, British Library *codex addit.* 15222 (XI. század eleje; E. Franciaország, Besançon?)

Róma, *Vat.Palat.lat.* 487 (IX. század; Corbie)

Róma, *Vat. Ottobon.* 312 (az *ordines* rész a késő IX. századból, Aquitaine)

Párizs, Bibl. Nat., *codex lat.* 2399 (XI. század, valószínűleg egy IX. századi gyűjtemény reprodukciója; frank monasztikus szkriptorium)

Szentpétervár, Publicsnaja Biblioteka im. M.E. Saltikova-Shchedrina, *codex* Q. v. II, No.5 (IX-X. század, része a régi *Corbiense* 230-nak; Corbie?)

a) Az A Gyűjtemény alkotó elemei.

Az A gyűjteményt alkotó ordók meglehetősen koherens egészet képeznek, lehetővé téve a liturgiát végzőnek, hogy a római rítus szerint celebráljon. A következő elrendezés a Montpellier 412-ből van:

OR I. – ünnepélyes pápai mise

OR XI. –keresztelési ordó

OR XXVII. - a nagyhét rendje

OR XLII – ereklyék elhelyezése új templomban

OR XXXIV – római stílusú papszentelések az akolitustól a püspökig

OR XIII - olvasmányok jegyzéke a liturgikus évre (éjszakai zsoltosma)

A Montpellier MS elején áll a *Capitulare ecclesiastici ordinis* (XV. ordó) (a liturgikus év megünnepléséhez szolgáló római ceremóniáé), amely nem része az A gyűjteménynek; akkor kerülhetett bele, amikor a Montpellier 312-t vagy valamelyik közvetlen elődjét másolták.

b) Az A gyűjtemény mint kollekció datálása.

A terminus post quem non a legrégebbi fennmaradt MS másolásának az időpontja (IX. század eleje) A gyűjtemény maga azonban ennél sokkal idősebb.

A különböző kéziratokban fennmaradt szövegek összehasonlításakor kiderül, hogy nem lehetséges rekonstruálni a fennmaradt tanúk családfáját az eredetig. Bár valamennyi kézirat ugyanazokat az ordókat reprodukálja, irodalmi függőségnek nem látjuk nyomát. Ez azt sugallja, hogy a fennmaradt kéziratokat a közös őstől nagyon sok átírás választja el, következésképpen az őstípusnak már jóval az általunk ismert első másolat (800 körül) előtt léteznie kellett. Nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy az A gyűjtemény 750 körül, vagy még inkább 700-750 között már létezett. Mindenesetre bizonyára megelőzte Kis Pipin szervezett romanizáló politikáját.

Az A gyűjtemény egy olyan magánszemély munkája, aki csodálta a római liturgiát és terjesztetni akarta azokon a területeken ahol még a gallikán liturgia virágzott.

c) Hely és keletkezés

Az egyes ordókat tanulmányozva be fogjuk bizonyítani, hogy az A gyűjtemény valamennyi rendtartása római eredetű. Egymástól függetlenül kerültek ki Rómából, egy szerzetes vagy zarándok, aki beleszeretett a Tiberis partján megtapasztalt liturgiába, vitte őket magával és kezdetben önálló tételekként terjedtek Galliában. Az A Gyűjtemény ordóit nem gyűjthették egybe Rómában, hiszen az OR XXVII. például, bár eredete tisztán római, a frank módosításoknak félreérthetetlen jegeit mutatja. (21) Jelenléte az A gyűjteményben azt jelzi, hogy ezeknek a dokumentumoknak az összegyűjtése Galliában vagy Germániában történt.

Számos fenn maradt kódex feltalálásának eredeti helye nem egyszerűen csak

Gallia, hanem annak is jól, Tours, Corbie és Besançon által körülhatárolható területe.

Valószínűleg 750 körül, amikor az istentisztelet romanizációja hivatalosan is megkezdődött, támadt egy frank szerzetesnek az az ötlete, hogy összegyűjti egy kötetbe (a mi A gyűjteményünkbe) azokat a rendtartásokat, amelyek körülbelül 700 óta jutottak el a világnak ebbe a részébe.⁽²²⁾ A már forgalomban lévő római szakramentáriumokhoz hasonlóan az A gyűjteménynek is nagy szerepe lett a római úzusok galliai elterjedésében.⁽²³⁾

d) A romanizációs folyamat állomásai

A témáról bibliográfia található T. Klauser: *A Short History of the Western Liturgy*, M. Andrieu: *Les Ordines romani*, és C. Vogel szintézise: „*Les échanges liturgiques entre Rome et les pays francs jusqu'à l'époque de Charlemagne*” *Settimane di studio del Centro ital. di studi sull'alto medioevo* 7 (Spoleto 1960) 185-285

III. Pipin uralmának évei (751-768) egyértelműen elválasztják a romanizáló hatás korai és késői szakaszát. Az ő uralkodása előtt a római úzus megjelenése Galliában csupán zárándokok, szerzetesek, papok és püspökök minden összehangoltságtól mentes magánkezdeményezéseinek az eredménye. Pipin uralkodása alatt a frank királyság nyíltan támogatta a romanizációs folyamatot és hivatalosan is erőltette, bár a siker csak fiának, Nagy Károlynak idejére érett be.

A folyamat leghitelesebb tanúi maguk a liturgikus könyvek (szakramentáriumok, rendtartások és végül a X. századi *Német-római pontifikále*), amelyekben római, frank és német hatások keverednek. A háttér, amelyből ezek a liturgikus könyvek felbukkanak mindig vegyes vagy kevert. A „római” szakramentáriumok tele vannak gallikán betoldásokkal, és a gallikán szakramentáriumok különböző mértékben romanizáltak; paleográfiai szempontból az ordógyűjtemények frank eredetűek, és köztük a gallikanizált rendtartások a legszámosabbak. Ebben a munkában az a célunk, hogy ezeket a dokumentumokat tanulmányozzuk.

1. A VIII. század közepe előtt

III. Pipin előtt kevés információ áll rendelkezésünkre a római liturgia galliai behatolásáról, a tény azonban bizonyos.

Clovis megtérését (496) követően frank zárándokok sokasága látogatott Rómába, s kereste föl a vértanúk, különösen a szent apostolok, Szent Péter és Pál nagyhírű síremlékét. Hazatérve ereklyéket (*patrocinia*) vittek magukkal, ereklyetartókat és ereklyetartókat (*brandea, encolpia*), valamint kódexeket; I. Gergely pápa levele Brunhilda királynőnek, A.D. 597 (Jaffé-Wattenbach, 1491); Gertrude, Nivelles-i apátnő (626-659) Rómába küldött könyvekért (MGH, *Scriptores rerum merovingicarum* 2, 457); Godo Szt. Wandregisilisnek, (Wandrille), Fontenelle apátjának vitt egy kódexet, *codicum sacrorum copiam non minimam*, 657 és 672 között (*Acta Sanctorum* Jul.V, július 22, 276); Szt. Amandus, a flandriai Maastricht püs-

pöke, miután meglátogatta Rómában I. Márton pápát (649-653), különböző kódexeket és vallási tárgyú tanulmányokat (*codices et tractatus*) vitt haza magával (*Acta Sanctorum* I. Febr.6, 860; ugyanezt tette Gergely, utrechti apát II. Bonifác pápa idejében (530-532) (MGH *Scriptores* 15, 73; Benedek püspök (†690), a northumbriai Wearmouth-Jarrow monostor alapítója, többször is ellátogatott Rómába, s onnan szent képeket, ereklyéket, könyveket, kőfaragókat, üvegezőket vitt magával. sőt a Szent Péter bazilika főkántorát is *quatenus in monasterio suo cursum canendi annuum, sicut ad sanctum Romae agebatur, edoceret... Non solum autem idem Johannes ipsius monasterii fratres docebat, verum de omnibus pene eiusdem monasteriis ad audiendum eum, qui cantandi erant periti, conflueban* (hogyan megtanítsa a Rómában szokásos éneklés módját...nem csupán az ottani szerzeteseknek, hanem csaknem minden kolostorból oda gyűltek hallani őt mindazok, akik az éneklésben jártasak voltak.) Bede: *Historia ecclesiastica gentis anglorum* IV. 18. kiadás, C.Plummer szerk. I. 240-241; vö. ugyancsak tőle: *Vita beatorum abbatum* I. 4.5,11, Plummer szerk. I, 367, 369, 375)

Ugyanakkor a pápák nem próbálták terjeszteni a római liturgiát a Városon és az azt körülvevő egyházmegyéken kívül. Néhány általános szabály eljutott Galliába kánonjogi gyűjtemények közvetítésével (I.Ince pápa 25. levele Decentiuszhoz, Gubbio, 404. február 15.-én; PL 20, 551-552 és Victriciuszhoz, Rouenba 416. március 19.-én, PL 56, 519-527) de kevés volt a konkrét utasítás. (Vigilius pápa a bragi Profuturusnak, 538. június 29.-én, PL 69, 15-19; III.János Edaldushoz, Bécsbe, 560-573 között (kétes hitelességű) Mansi, *Concilia*, 9, 760; II. Gergely Martinianusnak Bavoriába, 716.május 15.-én, PL 89, 531-532; I. Zakariás Bonifác, 751. november 4.-én, PL 89, 951-952).

E korai korszak zsinatai és szinódusi nem foglalkoztak a liturgia egységességével, még kevésbé a liturgia esetleges romanizálásával; kevés kivétel néhány szinódus néhány bátortalan törvénycikke a regionális vallásgyakorlatot illetően: Vannes 465 körül, 15. cikkely (CC 148,155) Agde, 506, 30.cikkely (CC 148, 201) Epaone, 517, 27. cikkely (CC 148 A,30), Vaison, 529 3. cikkely (CC 148 A, 79) és Arles, 554, 1.cikkely (CC 148A, 171)

Még Szent Bonifác, *missus sancti Petri*, Germánia apostola és a frank egyház reformátora sem akarta mindenképpen kikényszeríteni a római liturgiát az Alpoktól északra, bár ragaszkodott a Szentszékhez való teljes hűséghez. (vö. Vogel: „*Les échanges liturgiques*”, pp. 194-196)

Carloman herceg kapituláréja törvényerőre emeli a 742. április 21.-i szinódus, a *Concilium Germanicum* határozatait és előírja, hogy minden pap köteles beszámolni püspökének szolgálatának rendjéről (*ratio and ordi ministerii*), de nem kívánja meg, hogy a papok római módon misézzenek. (vö. Vogel, id.mű, 195-196)

Így 750-ig a római liturgia elterjedése a frank területeken eléggé szórványos, esetleges és csupán magánkezdeményezések gyümölcse volt.

2. Kis Pipin (751-768) és utódai

Általános az egyetértés, hogy III. Pipin volt az első uralkodó, aki a liturgia romanizálását megteremtette. Nagy Károly csak kiterjesztette és megszilárdította a művet, amelyet atyja elkezdett.

Nagy Károly, *Admonitio generalis* (789. március 23), 80. fejezet: *Ut cantum romanum* (= szöveg ünnepélyes recitálása) ...*secundum quod...genitor noster Pippinus rex deceravit ut fieret, quando Gallicanum tulit ob unanimitatem apostoloeae sedis*) (MGH, *Capitularia* 1,61.)

Nagy Károly, *Epistola generalis* (786-800): *Accensi praeterea...Pippini genitoris nostri exemplis, qui totas Galliarum ecclesias Romanae traditionis suo studio cantibus decoravit, nos etc* (MGH, *Capitularia* 1, 80).

Nagy Károly: *Capitulare de imaginibus (Libri Carolini)* 1,6: *Que* (a frank egyház)dum a primis fidei temporibus cum ea (a római egyház)perstaret in sacra religionis unione et ab ea paulo distaret...in officiorum celebratione,...genitoris nostri....Pippini regis cura ex industria sive adventu in Gallias...Stephani romanae antistitis (II.István) est ei etiam in psallendi ordine copulata(MGH, *Concilia* 2. Suppl. 21).

Walafrid Strabo (†849), *Liber de exordiis et incrementis*, 26. fejezet: *Stephanus papa cum ad Pippinum patrem Karoli Magni imperatoris in Francia pro iustitia sancti Petri a Longobardis expetenda venisset, per suos clericos (cantilenae perfectiorem scientiam) petente eodem Pippino invexit indeque usus eius longe lateque convaluit* (MGH, *Capit.* 2,508

Kopasz Károly (III.Károly???nem II?) *Epistola ad clerum Ravennati*: *Nam et usque ad tempora abavi nostri Pippini Gallicanae et Hispanae ecclesiae aliter quam Romana vel Mediolanensis ecclesiae divina officia celebrabant* (Mansi, *Concilia* 18 B, 730).

Ezek közül a dokumentumok közül kettőből (*Capit.de imaginibus* és Walafrid Strabo) úgy látszik, hogy Pipin reformjai egybeestek István pápa frankföldi tartózkodásával. István 753 október 14.-én hagyta el Rómát, Pipinnel 754 elején Ponthionban találkozott, St. Denis-ben, 754 július 23.-án kente fel őt királynak (korábban, még 751-ben Szt.Bonifác is felkente Pipint) és csak 755-ben tért vissza Rómába, miután csaknem két évet töltött Galliában. Mivel a pápát római egyházi személyek sokasága kísérte útjára, a frank papságnak bőségesen nyílt alkalma a liturgia római és pápai stílusának megismerésére.

Máig sem egészen világos, hogy miért került sor a liturgia romanizálására.

- a) Elméletileg a frank királyságban megvalósulhatott volna az istentisztelet egységesítése és reformja a Galliában őshonos, tipikusan nyugati, nem - római, u.n. gallikán liturgia használatával (ld. fent pp.107-8 és majd pp 275-7)

Ténylegesen viszont, még ha lett is volna ilyen irányú kísérlet, aligha lett volna sikeres. A VIII. század második felére a régi gallikán imakönyveknek csak rongyos, szakadozott maradványai léteznek; vö. Hilduin, St. Denis apátja (835 körül) levele Jámbor Lajoshoz, 5-6: *Antiquissimi et nimia pene vetustate consumpti missales libri, continentes missae ordinem more gallico, qui ab initio receptae fidei usu in hoc occidentali plaga est habitus, usque quo tenorem quo nunc utitur romanum suscepit* (a régi elhasználdott misekönyvek helyébe, amelyek a nyugati tájon használatos gall ritus szerinti miséket tartalmazták, mindenütt a római úzust követőek léptek.???) (MGH, *Epistolae aevi Karolini* 3, 330)

- b) A romanizációs folyamat jóval III.Pipin hivatalos erőfeszítéseit megelőzően elkezdődött, frank klerikusok és a római liturgiát lelkesen megtapasztaló zárandokok kez-

deményezésére. Ehhez a kérdéshez lásd Zettinger, Kötting, Schneider és Pfeil tanulmányait a frankoknak a pápai Róma iránti tiszteletéről és zarándokútjaikról ld. Vogel: „Les échanges liturgiques” pp. 234-235; továbbá J.M.Wallace-Hadrill: *Early Medieval History* (Oxford/New York 1975) 138-154.

- c) A romanizáció mellett, Kis Pipin és Nagy Károly minden római eredetű dolog iránt táplált őszi hódolatán túl, komoly politikai okok is szóltak. A liturgia egységessége támogatja a frank birodalmon belüli egységet, és segít megerősíteni a szövetséget a Szentszék és a frank monarchia, a *iustitia sancti Petri* védelmezője között. vö. Baumstark: *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie* (Freiburg/Br. 1923) 61-64.
- d) 780-ig a képrombolás is, legalább közvetve, hozzájárulhatott a romanizációs folyamathoz. A római rítus átvétele hathatós eszköz volt, hogy kivédje a bizánci liturgiának a gallikán rítus fennmaradását támogató mindenfajta befolyását; erről dokumentumokat ld. G. Haendler, *Epochen karolingischer Theologie. Eine Untersuchung über die karol. Gutachten zum byz. Bilderstreit*. (Berlin 1958) 17-22, 30; Vogel, „Les échanges liturgiques”

Nagy Károly liturgikus reformjairól – a liturgikus könyveken kívül, amelyek legjobb tanúi mindannak ami végbement – lásd még F. Cabrol: „Charlemagne et la liturgie” *DACL.* 3, 807-823 (szövegek és dátumok javítandók); E. Bishop, „The Liturgical Reform of Charlemagne” *Downside Review* 38 (1919)1-16; E. Bishop-A.Wilmart: „La réforme liturgique de Charlemagne”, *EL* 45 (1931) 186-207. Nagy Károlyról és Alkuinról ld. R. Wahl: *Karl der Große* (Frankfurt/Main 1954) és G. Ellard: *Master Alcuin, Liturgist* (Chicago 1956). A fentiek mind javításra szorulnak Duchesse hipotézisének fényében, **fent pp 79-89.**

2. Az ordók gallikanizált gyűjteménye; (B Gyűjtemény (Andrien)

III. Pipin korában az A gyűjteményt alkotó római ordókon kívül más rendtartások is forgalomban voltak Galliában. Ezek vegyes, hibrid tételek, a római ordóknak a gallikán úzushoz történt kisebb vagy nagyobb mértékű adaptálásának az eredményei. Szükség volt az ilyen adaptációkra, mivel az A gyűjtemény még túlzottan közel állt eredetéhez topográfiai (bizonyos római bazilikákhoz kapcsolódott) és liturgikusan is (Róma püspöke volt a pápa, és a pápai liturgiát nem használhatta más város püspöke, még kevésbé az egyszerű papok). Fontos szempont volt az is, hogy ne sértsék szükségtelenül a helyi úzusokat és a gallikán szíveknek kedves szokásokat.

Ebben az esetben ugyanaz a folyamat játszódott le, mint a szakramentáriumoknál. Valamennyi Galliában forgalomban lévő római szakramentárium bizonyos mértékig gallikanizálódott, és minden gallikán szakramentárium romanizálódott. Maga Aniane-i Szent Benedek is sok gallikán, sőt vizigót úzusból merít, amikor ellátja a *Hadrianumot* a nélkülözhetetlen Supplementummal.

A B Gyűjtemény a római rendtartások gallikanizációjának példája. A folyamat legjobb két reprezentánsa a Verona MS, Bibl.capit., *codex* 92 (Jámbor Lajos alatt, 815-817; 820 előtt) és a Kölni MS, Dombibliothek, *codex* 138 (korai IX. század) (24)

a) A B Gyűjtemény alkotó elemei

A B Gyűjtemény bizonyos számú az A Gyűjteményből már ismert ordót tartalmaz, de ezek ebben az esetben komoly frank átdolgozáson mentek keresztül; és van a gyűjteményben saját tétel is. A B Gyűjtemény elrendezése a *Veronense* 92-ben a következő:

OR XIII B- zsolozsma olvasmányok az egész évre (a XIII A bővített változata)

OR I – ünnepélyes pápai mise nagyon kevés gallikán toldalékkal. (25)

OR XI – kereszteleési ordó átalakítva önálló, szakramentáriumra való hivatkozás nélküli használatra.

OR XXVIII – nagyheti rendtartás, az A gyűjtemény XXVII ordója helyébe

OR XLI – templomszentelések, a B Gyűjtemény saját ordója, Pipin és Nagy Károly romanizáló reformjának eredményeképpen.

OR XLII – ereklyék elhelyezése új templomban, átvétel az A gyűjteményből

OR XXXVII A – Kántorbőjt napok a gallikán elrendezés szerint. Papszentelések gallikán szokás szerint, pszalmistától püpökig. (26)

b) A B Gyűjtemény mint összeállítás datálása és keletkezési helye

Az új gyűjtemény, mint az A gyűjteménynek a frank egyház szükségleteihez történt igazítása, a frank Gelasianum (760-770) összeállítása után keletkezett A *terminus postquam non* dátumát a *Veronense* 92 szolgáltatja, amely magában Veronában készült I. Lothar királyságában, 814-817 (Lajos császársága idején) és 820 között (ebben az évben vette feleségül Lothar alsace-i Hermingardot. (27) A B gyűjtemény összeállítása pedig Jámbor Lajos (814-818) uralkodásának első éveiben kellett, hogy történjen.

A B gyűjtemény nem csak jobban alkalmazkodott a frank viszonyokhoz, mint az A gyűjtemény, hanem tudatosan általános püspöki használatra készült, és így egy valódi pontifikále egyik első példányának tekinthető – a X. századi nagy Mainzi Pontifikále elődjének.

3. Gallikanizált gyűjtemények: A Saint Amand gyűjtemény.

Ezt a rendtartásgyűjteményt egyetlen kézirat őrzi Párizsban, Bibliothèque Nationale, *codex latinus* 97 4 (IX. század), amely az ősi, észak-franciaországi St-Amand-les-Eaux apátságból származik, ahol a kéziratot a XV. században fedezték fel. Nevét első kiadójától, Louis Duchesse-től nyerte. (28)

a) A St.Amand gyűjtemény alkotó elemei.

OR IV – az ünnepélyes pápai mise második változata; az OR I. és két kiegészítésének átdolgozása: OR II (római) és OR III (frank)

OR XXX B – Nagyhét és húsvét hete az OR XI, XXVII, XII és XXX A rendtartások felhasználásával

OR XXI – április 25.-i „nagyobb litániák”

OR XXXIX – dékánok és presbiterek felszentelése

OR XLIII – ereklyék elhelyezése az OR XLI és OR XLII felhasználásával

OR XX – Mária tisztulása, Gyertyaszentelő

b) Eredet és dátum

A *Parisinus* 974 másolása a IX században történt, de csupán közepes minőségű és hibás átirata egy korábbi eredetinek (a másoló nem tudta elolvasni az eredeti ligatúráit). Ennek az eredetinek vulgáris latinsága azt bizonyítja, hogy a karoling reneszánsznál (800 körül) régebbi, de későbbi, mint az A gyűjtemény (750 körül, mint kollektív), amelynek számos tételét felhasználta a St. Amand gyűjtemény kompilátora (OR I, XI, XXVII, XLII). Ebből arra következtethetünk, hogy ezt a gyűjteményt Pipin uralkodásának vége felé, vagy Nagy Károly uralmának elején hozták létre.

Bár széles körben nem terjedt el, a St. Amand gyűjtemény értékes tanúja az észak-franciaországi liturgia végzésének.

4. *A gallikanizált gyűjtemények: a Capitulare ecclesiastici ordinis vagy Sankt Gallen Gyűjtemény*

A Szt. Gallen MS, Stiftsbibliothek, *codex* 349 (késő VIII. század) (29) a római szertartások gallikanizált gyűjteményeinek legteljesebb formáját őrzi és gyakran névadójuk is.

a) Tartalom.

OR XIV – éjszakai zsoltosma olvasmányai a szent Péter bazilikából

OR XVI – *Instructio aeclesiastici ordinis*: monasztikus szertartásrend a liturgikus évrre

OR XV – *Capitulare ecclesiastici ordinis*: római szertartásrend az egyházi évrre

OR XVIII – *De cursu divino*: szerzetesi zsoltosma

OR XIX – *De convivio....monachorum*: szertartásrend a szerzetesek étkezéséhez. Ez a *Capitulare* tehát a monostorok szokásgyűjteménye.

b) Eredet és dátum

A XV, XVI, XVIII és XIX. ordónak azonos a szerzője és keletkezésüktől fogva egyetlen gyűjteményt képeznek; ez a négy alkotja a tulajdonképpeni Szankt Gallen gyűjteményt. Az OR XIV-t bár korán, de utólag iktatták be a fenti anyag elé, a gyűjteményben azonban idegen elem maradt. A tételek csoportosítását nem a *Sangallensis* 349 másolója végezte el, hanem az a liturgista, aki eredetileg állította össze ezeket a szertartásokat; erre bizonyítékul szolgálnak olyan kéziratok, amelyek korábbiak, mint a Szt. Gallen 349, és függetlenek tőle. Pl. a *Parisinus* 3836 (korai VIII. század) és a *Metensis* 134 (korai VIII. század). A *Capitulare* négy szertartásrendje kis propagandakiadvány, hogy megkönnyítse a gallikán liturgia szülőföldjén az istentisztelet romanizációját, és támogassa a liturgikus egységesülést a ró-

mai úzusok átvétele által.

A névtelen szerző egy olyan frank szerzetes, akinek, bár hódolója volt a római liturgiának, nem volt sok tapasztalata a Városról és annak liturgikus sajátosságairól. Austrasiában vagy Burgundiában működött kevéssel 787 előtt. Ezt abból állapíthatjuk meg, hogy a) az OR I 750 körülről származó gallikanizált változatát használta, és b) az OR XIX 44-45-ben világos utalás van az első hat egyetemes zsinatra, amelyeket a római egyházat támadó „keleti” eretnekségek ellen tartottak (a hatodik Konstantinápolyban zárult le 681. szeptember 16.-án), és egy hetedik eretnekségre, amely az idők végét hirdette. Ilyen jóslatnak a II.Niceai zsinat megnyitásának 787. szeptember 24.-i dátumát megelőzően kellett történnie. (30) Gyűjteményünk eredeti összeállításának tehát 750 és 787, vagy még pontosabban 775-780 között kellett bekövetkeznie, mivel a század végére már számos példányát találjuk.

A *Capitulare* szülőhelye olyan nyugati tartomány volt, ahol tisztelték Hilarius, Márton, Germanus és Ambrus püspökök emlékét (OR XIX, 39), azaz olyan terület, amely magában foglalja Észak-Itáliát és Galliát, a gallikán liturgia otthonát (Párizs, Poitiers, Tours, Milánó). A kéziratok földrajzi elterjedése figyelmünket Burgundiára és az ősi germán határvidékekre irányítja, Elzászra és a Vogézekre Luxeuil határterületén. A névtelen szerzetes tehát bizonyára burgundiai vagy austrasiai szerzetes volt.

El kell vetnünk azt a régi hipotézist, amely szerint a *Capitulare* Jánosnak, a Szent Péter bazilika főkántorának a műve lett volna 678-681-ből.

A szertartásrendek két kisebb gyűjteményét kell hozzá adnunk a fenti négy nagyobbhoz:

5. Brüsszeli kéziratok gyűjtemény, Bibliothèque royale, *codex latinus* 10127-10144 (Liège környéke késő VIII. század) (32)

Ez egyfajta kézikönyv a vidéki papság számára – a Rituále felé tett első lépés, amely a leggyakoribb istentiszteleti helyzetekhez tartalmaz útmutatásokat. Csak az OR XIII jelent meg más gyűjteményekben.

OR XIII – *Ordo librorum catholicorum* – az éjszakai zsolozsma olvasmányai

OR XXVI – éjszakai zsolozsma (Tenebrae) rendje nagycsütörtöktől húsvétig

OR III – az OR I második frank kiegészítése

OR XXIV – szertartások rendje nagycsütörtöktől nagyszombatig

OR XXX A – nagyheti szertartások

- 6) Sankt-galleni kéziratok gyűjteménye Stiftsbibliothek, *codex latinus* 614 (IX. század második fele)

Érdekes gyűjtemény, mivel a kompiláló az A és B gyűjteménynél régebbi forrásokat használt egyes ordókhoz (például az OR I-hez) és azért is, mert olyan dokumentumokat tartalmaz, amelyek első ízben itt jelennek meg (*ordines* II, XXII, XII, XXXVI, VIII, IX)

A *Sangallensis* 614 fontos szerephez jutott az ordók irodalmának történetében. Innen származik a *Sangallensis* 140 szövegeinek a többsége (Sankt-Gallen, Stiftsbibliothek, *codex latinus* 140; X. század) (34) és a *Sangallensis* 140-et használták fel a mainzi Szt. Albán apátság

szerzetesei, amikor a X., század közepén összerakták a római-német pontifikálét. Következésképpen a *Sangallensis* 140 a szertartásrendek fontos csoportjának fennmaradását segítette.

A didaktikus és kánonjogi-liturgikus gyűjtemények sajátosságairól itt nem lesz szó, mivel ezek szigorú értelemben véve nem liturgikus, (tehát a celebráns használatára szánt) dokumentumok. Inkább Carlomann, III. Pipin és Nagy Károly az egyház megújítását és reformjait célzó programjával vannak összhangban. (35) A reform zsinatoknak és annak a központi tekintélynek az előírásait tükrözik, amelyek a papság számára lehetővé tették, hogy vallási és istentiszteleti kérdésekben tájékozódjon: Ilyenek a *Capitulare of Carlomann* (742) (36), az *Admonitio generalis* Nagy Károlytól (789. március 23.), a Frankfurteri Szinódus (794) (38), az *Interrogationes examinationis* Bajoriából (803) (39), és a *Statuta synodalia* rheimsi Hincmartól. (852) (40)

Ezek a gyűjtemények nagyon érdekesek azoknak, akik a papság és a nép dolgainak alakulását tanulmányozzák a karoling korszakban, de kívül esnek jelen tanulmány határain.

B. EGYES ORDÓK AZ 1000. ÉV ELŐTT

Be kellett mutatnunk a szertartásrendek gyűjteményeit, mielőtt az egyes ordók részletes elemzésére vállalkozunk. Bár igaz, hogy eredetileg minden egyes szertartás önálló, a liturgiát végzőnek sajátos liturgikus funkciójához ceremoniális útmutatást nyújtó könyvecske formájában létezett, az ilyen ordók csak a megállapodott gyűjteményekben maradtak fenn. És a gyűjteményeknek köszönhetik szélesebb körű elterjedésüket is.

Mivel Michel Andrieu kiadásait fogjuk használni, az ő nomenklatúráját és számozási rendjét (Ordo I-L) is átvesszük.

ORDO I INCIPIT ORDO ECCLESIASTICI MINISTERII

ROMANAE ECCLESIAE VEL QUALITER

MISSA CAELEBRATUR. (41)

Mabillon *Ordo romanus primus*-nak nevezte, nem összetévesztendő Hittorp *Ordo romanus antiquus-ával*. (Ordo L. Andrieunél)

Ez az ünnepélyes pápai mise első fennmaradt ordója. Nem csupán a pápai mise szertartását írja le részletesen (24-126) hanem a római egyház felépítését és belső szervezetét, megtaláljuk benne a Város hét egyházi körzetét, a titulusokat, a lelkészségeket, a lateráni püspökséget vagy patriarchatust, (*episcopium* vagy *patriarchium Lateranense*) a stációs liturgiákat, a különböző tisztségek hierarchiáját és a pápai lovasfelvonulás leírását. (42) Rendkívül fontos dokumentum, mivel ez az első teljes leírása a római eucharisztikus istentiszteletnek. A középkori ünnepélyes nagymise, akár püspöki akár plébániai, ennek a pápai liturgiának volt az egyenes leszármazottja és az u.n. magánmise is csak ennek egyszerűbb változata.

EXCURSUS: MAGÁNMISE (43) [A fordítók által átdolgozva]

A magánmise az ünnepi nagymise egyszerűsített változata, amely számos, más időben és más helyen megjelent tényező eredménye, és amely alkalmasint csaknem általánossá vált a nyugati

egyházban. A főbb tényezők közül néhány:

1. Kísérlet arra, hogy a római bazilikák és szentélyek változatos eucharisztikus istentiszteleti liturgiáját megismételjék egy-egy püspöki város vagy monostor helyi templom(a)iban; (44)
2. A napi misézés intézményesítése székesegyházakban és rendházakban, a számos napi monostori és nem-monostori mise, köztük a *missa matutinalis*, *missa maior* és mások, valamint az egyre több szerzetes-pap képzésére irányuló szükséglet; (45)
3. a szentmise mint *opus bonum*, amelynek gyakori végzése felajánlandó közbenjárásként vagy szubjektív jámbor cselekedetként
4. a *redemptiones paenitentiales*, amelyek nagyszámú mise elmondását írták elő vezeklésül, és amit csak úgy lehetett teljesíteni, ha ettől kezdve elegendő számban szenteltek föl szerzeteseket és kanonokokat; (47)
5. a növekvő tisztelet a Boldogságos Szűz és a meghalt hívek iránt a közösségekben egyre gyakoribbá tett legalább napi egy misét a Boldogságos Szűzről (*de Beata*) és a holtakról (*de requie*); (48)
6. egyre több gyázmise alapítvány jön létre a székesegyházakban és rendházakban (jóval később a plébániákon is) és így több papra lesz szükség; (49)
6. az illetményrendszer maga, amely a hanyag papokat is arra ösztönözte, hogy bemutassák a misét az adományért. (50)

A jelenség magyarázatára több elgondolás is létezik. Otto Nussbaum és Cyrille Vogel kiemelték néhányat a fent felsorolt tényezők közül az u.n. magánmise megjelenésének magyarázatára. (51)

Ezek a tudósok úgy vélik, hogy a *missa privata*, *missa lecta* és *missa solitaria* ugyanazt jelenti, azaz olyan szentmisét, amelyben egyetlen pap tölti be azokat a liturgikus szerepeket is, amelyeket normál körülmények között a ministráns (felolvasás), kórus (ének) gyülekezet (válaszok, etc.) lát el. (52) Különösen Vogel véli úgy, hogy a teljes misének ez a „sacerdotizálása” a vallásos és liturgikus pszichológiában bekövetkezett alapvető szemléletváltásból fakad, amely egészen más lett, mint a korai egyházban volt. **A mise olyan jó cselekedetté vált, „amely egyike az olyan aszkétikus gyakorlatoknak, amelyek a vallásos emberek megtisztulását szolgálják.” (53) A misét most személyes odaadásból, mint a megváltást biztosító eszközt mutatják be. (54)**

- A. Häussling más megközelítéssel él. (55) Következtetéseit ugyanazokra a történeti adatokra alapozza, de más perspektívából látja őket. Először is, szerinte Nussbaum a „privát” kifejezést „egyedüli” értelemben használja, amely egy Trident utáni értelmezése a terminusnak. A középkorban a „privát” nem valami egyedül, magányosan végzett cselekedetre utalt, hanem nagyon valószínű, hogy olyasvalamire, ami meg volt fosztva a különlegességtől, kimunkáltságtól.

A *missa privata* (56) olyan mise, amelyet nem a teljes közösség körében végeznek az összes szolgálattevővel, mint vasárnap, vagy más „liturgikus”, azaz ünnepi alkalommal, hanem köznapokon, akár naponta, kis csoporttal. *Privata* úgy áll szemben a *publica* kifejezéssel, ahogyan a „másodlagos” vagy „alárendelt” áll szemben az „elsődleges”, „ünnepélyes” és „hivatalos” kifejezésekkel. *Missae privatae* voltak ebben az értelemben azok a szentmisék,

amelyeket a római szentélyekben, bazilikákban mutattak be nem vasárnapokon vagy ünnepnapokon, amikor ott a teljes közösség az istentiszteleteit tartotta, hanem bármikor, amikor szükséglet mutatkozott rá, pl. elegendő zárándok volt jelent. (57)

Ezeket a miséket eredetileg nem egyetlen pap celebrálta, mégis alárendeltek voltak az olyan teljes közösségi liturgiákhoz képest, amilyenek a stációs liturgiák voltak vasárnapokon és ünnepnapokon.

A szentélyeknél köznapokon összegyülekezett kisebb csoportok nem csak a szentek és mártírok tiszteletére végezték az eucharisztia ünneplését, de felhasználták az alkalmat, hogy felerősítsék a miseáldozat közvetítő jellegét: köszönetet mondtak és hálát adtak gyógyulásért, kérték a biztonságos szülést, imádkoztak a holtakért stb., és mindez hatékonyabb volt annál a szentélynél, ahol a vértanú patrónus „lakozott”, mintegy garanciája volt annak, hogy Isten hallja és meghallgatja az egyén és a közösség könyörgéseit. (58)

Természetesen a stációs rendszerben is léteztek a vértanú patrónusok ünnepei, amikor a közösség együtt ünnepelt a szentélynél, és a közösségnek vagy egyes tagjainak fogadalmi felajánlásait (vota), ugyancsak bele foglalták az eucharisztia ünneplésébe. Ezek voltak az első „*votív misék*”, amelyek bekerültek a legkorábbi libellusokba és szakramentáriumokba. (59)

Amint már bemutattuk, a ró mavárosi liturgia terjedése az Alpoktól északra nagyon korán és rendszertelenül már a VIII. század előtt is elkezdődött. Ahhoz, hogy használni tudják a római misekönyveket, a frankoknak változtatniuk kellett saját városaikon és rendházaikon, ha úgy akarták végezni a stációs és nem-stációs liturgiát, ahogyan Rómában megismerték, vagy ahogyan a különböző könyvekben leírva találták. Ezzel nem azt mondjuk, hogy a stációs liturgiák kizárólag római eredetűek (60), de bőséges bizonyíték van arra, hogy a késői VIII. században a frankok tudatosan akarták legjobb tudásuk szerint és saját körülményeik közé átültetni a római liturgiákat. (61)

Tagadhatatlanul van különbség az egyház, a szerzetesrendek és az Eucharisztia teológiájában a korai egyház és a középkori egyház között. Häussling azt állítja, hogy a kora középkort illetően, amikor a miseáldozat gyakorisága drámaian megnövekedett, nincsen törés – fokozatos a hangsúlyok eltolódása addig, amíg a közvetítő jelleg elhomályosítja a közösségépítő vonásokat. (62)

Az eucharisziáról való gondolkodás ilyen változása nélkül elképzelhetetlen volna a középkor tényleges gyakorlata – a misék halmozása és az „áldozat felajánlása” különböző célokra. Azonban a tényleges formulák és maga a rítus nem változik meg olyan drasztikusan, hogy ne maradjon semmi az ősegyház gyakorlatából. Igazából a késő antikvitás és koraközépkor folyamán kialakult formák és formulák a liturgia féltve őrzött örökségévé váltak, amelyet az apostolok városa az apostolok örökségeként őrzött.

Bár már a VI. századtól (63) megvolt a lehetősége annak, hogy a pap egy mellékoltárnál, vagy kápolnában mutassa be a misét, és a frank monostorokban a IX. századra (64) ez szokássá is vált, ezeket a szentmiséket a nagy egész részének kell tekinteni, nem pedig magánügynek, amely egyéni választásból vagy jámborságból ered. (65) Valójában az, ami a Trident utáni egyházban valódi „magánmise” lett, változatlanul megőrizte az ünnepi mise valamennyi szerkezeti jellemzőjét néhány kiegészítéssel:

Különböző előkészületi és áhitati imák kerültek bele (a mise elején, felajánlásra, áldozás előtt és után), talán ősi gallikán úzusok hatására. Ezek az imádságok nagyon különböző-

ek és változnak kéziratról kézira. A misének ezeket a különböző, beillesztett ordináriumait fokozatosan visszaolvasztotta magába a római szerkezet, a római kúria XIII. századi misszáléjában rögzültek és innen bekerültek a *Missale Romanum* 1474 (66)-ben kiadott *editio princeps*-ébe. A misének a római rítusa csak 1570-ben, a *Missale pianum* (V.Piusz) kiadásával vált kötelezővé a nyugati egyházban. (67)

A *Hadrianum*, amelyet a pápa küldött Nagy Károlynak a késő VIII. században, egy rövid ordót tartalmazott úgy ünnepi, mint magánmisékhez:

QUALITER MISSA ROMANA CELEBRATUR. Hoc est in primis *introitum* qualis fuerit statutis temporibus sive diebus festis seu cottidianis, deinde *kyrie eleison*. Item dicitur *gloria in excelsis deo*, si episcopus fuerit, tantummodo die dominico, sive diebus festis; a praebiteris autem minime dicitur nisi solo in pascha. Quando vero laetania agitur, neque *gloria in excelsis deo* neque *alleluia* canitur. Postmodum dicitur *oratio*, deinde sequitur *apostolum*. Item *gradalem* seu *alleluia*. Postmodum legitur *evangelium*, deinde *offertorium et oblationem super oblatam*. qua completa dicit sacerdos ecelsa voce: *Per omnia saecula saeculorum. Amen. Dominus vobiscum*, etc. Azután következik a kánon, bevezető párbeszéd, *praefatio*, *sanctus*, *Te igitur*, *Pater noster* és embolizmusa, *pax* és *Agnus dei*; a *Hadrianum* itt további jelzések nélkül véget ér. (68)

A római mise szerkezetéről a legjobb kommentárok B. Botte-C. Mohrmann: *L'Ordinaire de la messe. Texte critique, traduction et études. Études liturgiques* 2 (Louvain/Paris 1953); B.Botte, *Le canon de la messe romaine. Textes et études liturgiques* 2 (Louvain 1935); L. Eizenhöfer, *Canon missae romanae, RED, Series minor 1: Traditio textus* (Roma 1954) és 7> *Textus propinqui* (Roma 1966 és a klasszikus mű J.A. Jungmann, *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen messe*, 2 kötetben, 6. kiadás, Wien 1966; ET F.A. Brunner: *The Mass of the Roman Rite*, 2 kötetben 8New York 1951-1955, a 2. német kiadásból; 1949) – a mise terminusról ld. C. Mohrmann: „Missa”, *Vigiliae Christianae* 12 (1958) 67-92 (legjobb kritikai szintézis és bibliográfia); ld. még C. Callewaert: „Histoire positive du canon romain” *SE* 2 (1949) 102-110 és A Coppo: „Una nuova ipotesi sull'origine di missa”, *EL* 71 (1951) 225-267. Nagy Szent Gergely korában a mise 2-3 órán át tartott, I. Gergely, *Registum* 10, 14; *MGH, Epistolarum* 2, 248. (69)

OR I. két kiadásban létezik, van egy hosszú és egy rövid szöveg, ami a legrégebbi formáját képviseli (csak a Sangallensis 614-ben) Mindkét változata római eredetű.(70)

1. Galliába kerülésének ideje

Az OR I. 700 és 750 között jutott el Rómából Galliába.

- a) Már a IX. század elejéről vannak az Alpokon túli létezéséről kéziratok adataink. Paris, *Biblio.Nat.*, codex latinus 2399 (A IX. századi minta XI. századi másolata), Sankt Gallen, *Stiftsbibliothek* codex 614 (IX. század második fele); Montpellier, *Bibl.Fac.Méd.* codex 412 (A Gyűjtemény korai IX. század); Verona, *Biblio.capit.* codex 92 (Kora IX. század); és Köln, *Biblio.capi.* codex 138 8kora IX. század; az utóbbi két kézirat a B gyűjteményé.
- b) A VIII. század vége előtt az OR IV (*Ordo S.Amandi*) kompilálója használta az OR I-t második frank kiegészítésével, az OR III-vel, és így az A Gyűjteményt, amelynek az OR I.Ordo is részét képezte.

- c) Az OR I biztosan 787 előtt érkezett (770-780 között) mert már használta, frank módosításaival együtt, az az austrasiai vagy burgundiai szerzetes, aki megalkotta a *Capitulare ecclesiastici ordinis*-t (vö. OR XVI).
- d) Végül az OR I nélkülözhetetlen útmutató volt a frank klérus számára a páduai típusú gregorián szakramentárium (*Paduense D. 47*) használatához, és ilyen szakramentáriumok már a VIII. század eleje óta forgalomban voltak Galliában.

2. Összeállításának római dátuma

Belső tényezők segítenek a kekezés megállapításában. Ordo I *diaconia* területén celebrált stációs misékre utal, ilyen pedig aligha lehetett II. Gergely (715-731) előtt. (71) A Laterán palota neve *patriarchium*, ezt az elnevezést csak I. Szergiusz (687-701) uralkodása alatt kezdték használni. A szövegünk fejlett, hierarchikusan szervezett pápai udvart tételez fel, *nicedominus, vesterarius, nomenclator, sacellarius, et. al.*, ezek mind a VII. század vége felé jelennek csak meg. (73) Végül a hosszabb és rövidebb változat is említi az *Agnus dei*-t, amelyet I. Szergiusz (687-701) vezetett be az eucharisztia ünneplésébe. (74) Így minden valószínűség szerint az OR.I. kiadása I. Szergiusz pontifikátusa után történt, de nem sokkal később, mert 750-ben az ordót már Galliában találjuk.

ORDO. II (cím nélkül) *Si autem contigerit summum pontificem...*(75)

Ez az OR.I. első római kiegészítése, ez szabályozza az eucharisztia ünneplését arra az esetre, amikor püspök vagy presbiter helyettesíti a pápát a stációs liturgiában.

Római eredete bizonyos, mivel egyes sajátosságai csak a pápai városra értelmezhetők. Szerkesztője ugyanaz a személy lehetett, aki az OR I. 24-126 pontjait írta.

Kronológiai problémái ugyanazok mint az OR.I.-nak, az OR. IV. már használja a OR.II-t.

ORDO III (cím nélkül) *In diebus festis, id est pascha, pentecosten.....*(76)

Ez a második kiegészítése az OR.I. -nak, ezúttal frank, vagy inkább romai-frank.

Irodalmi szempontból hat részre osztható, amelyeket különböző időben raktak össze különösebb rendszer nélkül.

A részletek tárgyalják (1) presbiter bíborosok koncelebrációját karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor és Szent Péter és Pál (június 29) ünnepén, (2) az áldozás megváltozott rendjét, (3) egyszerűsített *commixtio* rítust, (4) egyszerű püspöki misében a *fractio* leírását, (5) néhány új rubrikát az öltözékekről, (6) azt az esetet, amikor püspöki misében áldozópap helyettesíti a diakonust.

Az 1-2 számú részek római eredetűek, a 3-6 –ig terjedők frankok. A III. Ordo 750-780 között kezdett terjedni az Alpoktól északra. A római részek őstípusa egyidős az I. Ordóval, (700 körül); a 3-6 részek pedig 750-780 közöttől származnak.

ORDO IV. IN NOMINE DOMINI NOSTRI IESU CHRISTI INCIPIT ORDO

QUALITER IN SANCTA ATQUE APOSTOLICA ECCLESIA ROMANA MISSA
CAELEBRATUR QUAM NOS CUM SUMMO STUDIO ATQUE CUM DILIGENTIA
MAXIMA CURAVIMUS, NON GRAMMATICO SERMONE, SED APERTE
LOQUENDO VERITATEM INDICARE, ID EST QUALITER PONRIFEX
PROCEDIT IN DIE SOLEMNI CUM HONORE MAGNÓ SICUT INVESTIGATUM
EST A SANCTIS PATRIBUS. (77)

Ez a második teljes pápai mise *ordo*; római-frank elemek keveréke.

Az OR.IV. nem közvetlen megfigyelésből származik és nem is egy Galliában akkoriban szokásos eucharisztikus rítus leírása. Inkább irodalmi mű, az OR I. -ra és annak az OR III-ban leírt kiegészítéseire támaszkodik. A kompiláló a fő forrását adó római elemekhez számos frank úzusra és körülményre utaló változtatást fűz: a szolgálattevőket átcsoportosítja a frank templomokra jellemző tájolás szerint, a mise kánonjának utolsó doxológiáját átalakítja és a konszekrált elemek bemutatásának egyszerű rítusával helyettesíti, egyszerűsíti az *immixtio* rendjét, kihagyja a *fermentum* rítust, és négy új ünnepet ad a III. Ordóhoz.

Az OR.IV. nem római dokumentum, hanem az OR I. megfontolt átigazítása frank viszonyokra. A szerző úgy próbálta meghonosítani a római rítust Galliában, hogy kompromisszumra törekedett a fennálló frank szokásokkal. Ezzel tipikus példája a szertartások hibridizációjának 780-790 körül. Kronológiája azonos a *Szt. Amand gyűjteményével*, amelynek részét alkotja. (vö. p. 152,fent)

ORDO V. ORDO PROCESSIONIS AD ECCLESIAM SIVE AD MISSAM SECUNDUM ROMANOS. (78)

Ez a pápai misék harmadik szertartásrendje, egy újabb hibrid, az ünnepélyes pápai mise római-német ordója. Paleográfiai szempontból az OR V. a *római-német pontifikáléban* jelenik meg. A mainzi Szt. Alban apátság szerzetesei illesztették be saját terjedelmes alkotásukba és mivel az 950-962 körülről származik, az OR V. bizonyára korábban jött létre. Felhasználja az OR I.-t (750 körül frankföldön), metzi Amalarius *Liber officialis-át* (823) (79) és az *Eclogae de ordine romano-t*. (80) Másrészt nem biztos, hogy az *Expositio totius missae ex concordia divinarum scripturarum* vagy *Missa pro multis causis celebratur...* egyike az OR V. forrásainak, sőt, inkább az ellenkezője valószínű. (81) Miel mindkét mű ugyanabból a korszakból származik, az irodalmi jellegű probléma amúgysem igazán érdekes.

Az OR V. keletkezési ideje 850-900 körülre tehető, de inkább az utóbbi dátumhoz közel.

Római-német ünnepi mise *ordo*, a rajnavidéken szerkesztették, egy apátságban vagy püspöki városban. A változtatások és kiegészítések erősen megkülönböztetik az OR I.-tól. Bár hosszú ideig tisztán római dokumentumnak tekintették, nyilvánvaló, hogy a német klérus számára készült útmutató a helyi úzusok figyelembe vételével. (82)

ORDO VI. IN NOMINE DOMINI INCIPIT LIBER DE ROMANO ORDINE
QUALITER CELEBRANDUM SIT OFFICIUM MISSAE (83)

Az OR VI. csak G. Cassander (84) kiadásából ismert, eredeti keletkezési idejét nehéz megállapítani. Régebbi Metzi Amalarius-nál (†850), akinek munkáját felhasználja, és *diacones stationarii* – t említ (3.pont), ami a metzi klérusra utal.

Dokumentációs értéke csekély, miközben rövidíti az OR I.-t, helyenként félreértelmezi és semmi érdemlegeset nem ad hozzá a szöveghez.

ORDO VII. QUALITER QUEDAM ORATIONES ET CRUCES IN TE IGITUR AGENDAE SUNT. (85)

Útmutató a celebránsnak, hol kell a misekánon közben keresztet vetni a felajánlott adományok (*oblata*) fölött.

Ez egy Paduense típusú szakramentárium töredéke (bár nem azonos a Paduensis D. 47-el), amelyet a metzi vagy besançoni egyházmegyében adtak ki az OR.I Galliába érkezése után (750 körül), és még a mise kánonját tartalmazó szakramentárium, a *Sangallensis* 150 (késő IX. század) másolata előtt.

Rövid és hosszabb változata is létezik, az utóbbi a karoling korból származó kezdetleges formát képviseli; a rövidített változat feltehetőleg a rövidebb szöveget tartalmazó római-német pontifikále (950 körül) összeállítóinak köszönhető.

A szerzője egy, a liturgia romanizációjával rokonszenvező frank író. Az OR VII. nem tekinthető Zakariás pápa (741-752) egy Szt Bonifáchoz 752-ben írt levelében említett munkájának (86)

Az OR VII. az eucharisztikus istentisztelet ősi szertartásait tartalmazó sorozatnak a befejező része. Ha részletesebb képet szeretnénk nyerni a középkori szentmiséről, figyelembe kell vennünk az *Expositiones missae* (87) és a többi, a klérus oktatását szolgáló kézikönyv didaktikus anyagát. (88)

A következő dokumentumok is segíthetnek:

1. A Missa Illyrica

Mathias Flacius Illyricus (Flach vagy Flacich Francowitz, 1520-1575) adta ki ezt a dokumentumot, *Missa Latina quae olim ante Romanam ca. 700 A.D. in usu fuit* (Argentinae=Strasbourg 1557) = Martène: *De antiquis Ecclesiae ritibus* I, 4, Ordo XII(Antwerpen 1736) pp. 490-518=PL 138, 1305-1336.

Ez se nem gall típusú mise a romanizációt megelőző időkből, sem római-frank típusú, amely a karoling korra jellemző(89), hanem a westfáliai Minden székesegyháza számára 1030 körül összeállított főpapi mise (90), tele apológikus típusú, szubjektív devocionális imádságokkal. (91)

2. Miseparódiák

- a) *Incipit officium lusorum*, Carmina Burana, J.A. Schmeller szerk. (3.kiadás Breslau 1894) 248-250
- b) *Missa de potatoribus* T.Wright-J.O. Haliwell szerk. *Reliquiae antiquae* 2 (London 1843) 208-210
- c) *Missa potatorum et lusorum or missa in honorem Bachi* A. Franz szerk. Die Messe, 755-758
- d) *Introitus patronorum Bohemiae* (vitairat a husziták ellen) Franz szerk. 758-761

3. Népi babonák

Ebbe a kategóriába tartozik a *missa nautica*, (tengeren lévőkért) *missa venatoria* (jó vadászatért), *missa sicca* (szárazmise (nincs felajánlás, kánon és kommúnió), *missa bistris*, vagy *quadrifaciata* (több miseformula de csak egy kánon és kommúnió) (92)

Ugyancsak ebbe a mise népszerű torzításait tartalmazó kategóriába tartoznak az igen kedvelt votiv misék, amelyek jól illusztrálják a középkori áhitat konkrét formáit: *missa de XIV sanctis auxiliatoribus* (1348 körül), *missa de XXIV senioribus* (XIV-XV. század), *missa S. Sebastiani contra pestilentiam*, *missa S. Rochi contra pestem et languorem epidemiae*, *missa recordare contra pestem* (1342/1352 után), *missa S. Liborii contra calculum* (epekő ellen, XIII század), *missa B. Iob contra morbum gallicum* (bujakór, késő középkor), *missa Sigismundi pro febricitante* (hideglelés ellen VII század) *missa contra episcopos male agentes* (átokformula), *missa contra Hussitas, contra turcos*, *missa pro furto*, megpróbáltatások idején, *missa adversus sagas, venficas et maleficas, omnes daemonum praestigias*, *missa pro iter acturis* (Háromkirályok miséje) *missa S. Ioseph contra infamiam malorum hominum*, *missae pro defuncto de cuis anima dubitatur vel desperatur* (kárhozottakért) Figyelmet érdemelnek még a 3,5,7,9,13,30,43,44 és 48-as sorozatok a megholt hívekért és más szándékokra.

ORDO VIII. DE VESTIMENTIS PONTIFICIS (93)

A püspöki öltözetek: *camicia* (tunika) *cingulum* (öv) *linea cum costis sirica* (alba) *anagologium* (vállkendő), *dalmatika*, *orarium* (stóla), *planeta* (miseruha), *pallium* (vállon átvett gyapjú stóla fekete keresztekkel), *sestace* (manipulus) *odhones*, *odones* vagy *udones* (fehér harisnya) *campagi* (saru); ezek közül néhány frank eredetű. (94)

A OR VIII Galliában állították össze 850-900 között az OR Ordó alapján, kiegészítései néhol jobban tükrözik a szerző fantáziáját mint a tényleges úzust.

ORDO IX (cím nélkül) *In primis etenim vestietur episcopus...*(95)

A püspöki mise első ceremoniális leírása.

Olyan általános püspöki misét ír le, amelyben a püspök nem a pápa. A szerkesztő ismerte az OR I. és OR V. pápai miséit és ezeket egyszerűsítette.

A frank királyságból származik, annak is valószínűleg német területéről (szókincsbeli sajátosságok utalnak erre).

A IX. század vége előtt állították össze, (ez a Sangallense 614-nek az OR IX-t tartalmazó részletének a keletkezési ideje), de nem sokkal korábban, mivel forrásainak egyike, az OR V, a IX század végéről származik. A OR IX tehát 880-900 között keletkezett.

ORDO X. ORDO PROCESSIONIS SI QUANDO EPISCOPUS FESTIVIS DIEBUS MISSAM CELEBRARE VOLUERIT, ITA UT AB ANTIQUIS PATRIBUS OCCIDENTALIUM INSTITUTIONE EST CONSTITUTUM, HIC ADESSE CERNITUR SCRIPTUS.

Ez magának a püspöki misének második leírása, ahogyan azt székesegyházakban szolgálatot teljesítő reguláris kanonokok celebrálták.

Forrásai az OR V és az OR IX, de nem közvetlenül az OR I.

Az OR X-t a mainzi pontifikále összeállítói használták (950 körül). Mivel a IX század végéről származó V. és IX. Ordót felhasználták hozzá, a X. Ordó keletkezése 900 és 950 közé tehető.

Szerkesztője frank volt (gallikán sajátosságok utalnak rá) és talán magában Mainzban működött.

ORDO XI. INCIPIT ORDO VEL DENUNTIATIO SCRUTINII AD ELECTOS QUOD TERTIA HEBDOMADA IN QUADRAGESIMA, SECUNDA FERIA, INITIATUR. (97)

Útmutató a keresztelési liturgiához.

Részletes leírását adja a nagyböjti scrutiniumoknak, a nagyböjt harmadik hetének szerdájától nagyszombat reggeléig (ezek a scrutiniumok az ősi katekumenátus mardványai, amelynek didaktikus elemeit nagyjából felszámolták de a rituális elemek megmaradtak), és a teljes keresztelési rítusnak, amelyet húsvét vigiliáján tartottak (együtt a bérnállással és első áldozással) (98)

A IX Ordó kétségtelenül római dokumentum, egyrészt mivel benne van az A Gyűjteményben másrészt helyi sajátosságai miatt; római titulusok és keresztelési joggal rendelkező székesegyházak papjai használták, rokonságban áll az Ó-Gelasianum keresztelési ordójával. (*Vat.Reg. 316*)

A XI Ordó és a Gelasianum közti kapcsolatot elvileg kétféleképpen szemlélhetjük:

- a) a XI Ordó a gelazián szakramentárium keresztelési ordójának a forrása (Andrieu) vagy
- b) a XI Ordó származik a gelazián keresztelési szertartásból (Chavassee hipotézise), s ez tűnik valószínűbbnek. (99)

A XI.Ordót később állították össze Rómában mint amikor a *Vat.Reg. 316* keresztelési ordója létrejött 650 körül. A XI Ordó 650-700 között jelent meg és így egyike a legősibb fennmaradt szertartásoknak.

Az Ó-Gelasianumban (*Vat.Reg 316*) számos keresztelési rítus leírása található.

1. szokásos rövid római szertartás, régebbi a XI ordónál, de már számos scrutiniumot tartalmaz:

I, XXIX: Denuntiatio pro scrutinio quod tertia hebdomada in Quadragesima, secunda feria, initium (Wilson, 45; Mohlberg, 42)

I, XXX: *Orationes super electos ad caticumenum faciendum* (Wilson, 46-47; Mohlberg, 42-43)

I, XXXI: *Benedictio salis dandum caticumenis* (Wilson, 47-48; Mohlberg 43)

I, XXXII: *Benedictio post datum sale* (Wilson, 47; Mohlberg, 44)

I, XXXIII. *Item exorcismi super electos* (Wilson, 48-49; Mohlberg, 44-46)

I, XXXIV: *Incipit exposition evangeliorum in aurium apertione ad electos* (Wilson 50-52; Mohlberg, 46-48)

I, XXXV: *incipit praefatio symboli ad electos* (Wilson, 53-556; Mohlberg, 48-51)

I, XXXVI: *Item praefatio orationis dominicae* (Wilson, 57-59); Mohlberg, 51-53)

I, XLII: *Sabbatorum die* (Nagyszombat) *Sequitur ordo qualiter sabbato sancto ad vigiliam ingredientur* (Wilson, 78-81; Mohlberg, 67-70)

I, XLIV: *Inde discendis cum laetania ad fonte. Benedictio fontis* (keresztelés as bérálás); Wilson, 84-87; Mohlberg, 72-74) (100)

2. Az Ó-Gelasianum más, rendkívüli esetekre is tartalmaz keresztségi szertartásokat, pl. betegek, megtért pogányok keresztelésére (pünkösöd vigíliája)

I, LXVI-LXX: *Egrotanti caticumino imposition manuum* (EWilson, 110-113; Mohlberg, 91-93)

I, LXXI: *Item ad caticumino ex pagano faciendum* (Wilson, 113-114; Mohlberg, 93-94)

I, LXXII-LXXVI *Item ad succurrendum infirmum catechuminum* (Wilson, 114-117; Mohlberg, 94-97) (101)

3. A Hadrianum Supplementumában is van keresztségi rítus: *Oratio ad caticumenum faciendum...In sabbato sancto oratio ad catechizandum infantem* (Wilson, 159-163; Dechusses, 1064-1089, pp. 371-379) Ez az első olyan keresztelési szertartás, amely nem betegek, vagy haldoklók számára készült, mégis a régebbi rítusok összes külön scrutiniuma lecsökken benne egyre. Lényegében a *Supplementum Anianense* keresztelési ordója azonos a tridenti felnőtt keresztségi ordóval (*ordo baptismi adultorum*) és így annak rövidített változatával, a kicsinyek keresztségével (*ordo baptismi parvulorum*). Bár a kisgyermekek keresztelese általánossá vált, a középkori egyház nem alkotott külön rítust erre az alkalomra. A korai időkben a XI. ordót és annak változatait használta a gyerekeknél is, később pedig a *Supplementum* fenti rítusát és egy másik, a betegek keresztelésére rövidített szertartást (*ordo baptismi infirmum*) használt életveszély esetén is. (szükségkereszttség). (102) A keresztelésnek egy új ordója az egyre redukált *scrutinia*-val jelent meg a római-német pontifikáléban (950 körül) (103)

4. Észak-Itáliából (Gradoból?) van egy keresztelési szertartásunk (*Ordo scrutinorum*) a Milánói kéziratban (Bibl.Ambrosiana, *codex* T. 27 Sup (XI. század) szerk. C. Lambot, *Northern Italian Services of the Eleventh Century* HBS 67 (London 1931) (104) Az a keresztelési ordó, amelyet Vigilius pápa küldött *e scrinio nostro* Profuturus püspöknek Braga-ba 538 június 29.-én, nem maradt fenn. (PL. 69, 18)

ORDO XII. ORDO ANTIPHONARUM (105)

Nem teljes útmutató a zsolozsma antifónáihoz és responsoriumaihoz. (106)

Feltételezi egy *Capitulare*= *Liber antiphonarum* vagy *Liber responsalis*, *Responsoriale* meglétét és csak az egyes sajátosságokat vagy változtatásokat emeli ki.

A szerkesztő egy frank szerzetes, aki jól ismerte a római úzusokat és talán I. Adorján pápa (772-795) kortársa volt; (Ordo XII, 25: *Passiones sanctorum vel gesta ipsorum usque ad Adriani tempora*), vagy kevéssel az ő pontifikátusa után működött. A XII. Ordó bizonyára régebbi 850-nél, legkorábbi nyoma *Sangallensis* 614.

ORDO XIII A. INCIPIT ORDO LIBRORUM CATHOLICORUM QUI
PONUNTUR IN ANNO CIRCULO IN ECCLESIA ROMANA (107)

Azoknak a bibliai könyveknek a jegyzéke, amelyből a hetevendvasárnapkal kezdődő teljes liturgikus év éjszakai zsoltosmájának az olvasmányait veszik a Hephateuch (valószínűleg a Szentírás első hét könyve, a mózesi 5 könyv, Jozsué, Bírák és Ruth) könyveivel kezdődően. Ez az ordó túl tömör ahhoz, hogy belőle tanulmányozhassuk az éjszakai zsoltosmát.

A 3-5 szakaszt leszámítva az ordó római eredete világos, a szerkesztője valószínűleg a pápai rezidencia, a Laterán palota szertartásmestere volt. Mivel a dokumentum az A gyűjtemény része, keletkezési idejét 700-750 közé kell tennünk.

ORDO XIII B. INCIPIT ORDO LIBRORUM CATHOLICORUM QUI IN
ECCLESIA ROMANA PONUNTUR AD LEGENDUM. (108)

A XIII A ordó új, bővített és némileg módosított kiadása amely a gallikán betoldásokat tartalmazza (XIII. A, 3-5 szakasz)

Frank eredete biztosra vehető. a XIII Ordo B a IX. század elejéről származó gallikanizált B Gyűjteményhez tartozik, ezért valószínűleg 770-780 közé datálható.

ORDO XIII C. QUANDO ET QUO TEMPORE LIBRI VETERIS ET NOVI
TESTAMENTI LEGENDI SUNT. (109)

A XIII A és B ordók kombinációja, főleg az első anyagaival.

Része Wormsi Burchard *Decretumának* (Decretum III, 222; PL 140, 720-721) és feltehetőleg magának Burchardnak (†1025) a műve; a *Vindobonensis* 701 másolója írta le a *Decretumból* 1120 körül és ennek köszönhetjük fennmaradását.

ORDO XIII D. INCIPIT ORDINATIM BREVIATUM QUALITER LIBRI CUM
RESPONSORIIS SIBI CONVENIENTIBUS PER ANNI CIRCULUM AD
LEGENDUM PONUNTUR. (101)

Az olvasmányok rendjének ez a kiadása az előzők kombinációja; az I. rész (1-21) a XIII A és B elrendezését követi, a II. rész (22-34) a XIII a ordót veszi alapul.

A XIII D német eredetű és a XII században másolták Konstanzi Bernold *Micrologusa* nyomán a *Sangallensis* 164-be. Valószínűleg a XI. századi német egyházközösségek gyakorlatát képviseli.

ORDO XIV (cím nélkül) *Cantatur autem omni scriptura....*(111)

A vatikáni Szent Péter bazilika zsoltosma olvasmányainak jegyzéke, abban a sorrendben ahogyan a temetői bazilikát kiszolgáló kolostorokban történt.

Két változata ismert, mindkettő frank eredetű, az első a római úzust követi, a másik a frank egyházközösségek szokásaihoz átdolgozott és átrendezett kiadás.

Palográfaiilag a XIV Ordo a *Vat. Palat. lat.277* (VIII századi unciális) *Sententiae papae Leonis de apocryphae scripturae* része. (112)Az eredetijét, amely valószínűleg a VII század

második felében keletkezett, már megtaláljuk a késő VIII századból származó *Sangallensis* 349 ordó gyűjteményben.

ORDO XV. INCIPIT CAPITULARE ECCLESIASTICI ORDINIS QUALITER IN SANCTA ATQUE APOSTOLICA ROMANA ECCLESIA CELEBRATUR IBIDEM A SAPIENTIBUS ET VENERABILIBUS PATRIBUS NOBIS TRADITUM FUIT. (113)

Útmutató világi és szerzetesi közösségekben élő egyházi személyek számára sokféle liturgikus előírással az ádventtel kezdődő liturgikus évre (olvasmányok, papszentelések, misék, keresztelési scrutiniumok, a temporale és szanktorale különböző ünnepei, valamint buzdítások a római úzus követésére.)

A dokumentumnak két fő változata létezik, mindkettő egyaránt tartalmaz római és frank elemeket. Legfőbb forrásai az I. és XI. ordó valamint valamint a legrégebbi frank gelazián szakramentárium, a *Gellonense*, keresztelési rítusa.

Eredet és datálás kérdésében irányadó a *Sangallensis* 349 (*Capitulare eccl. ordinis*; fent pp 152-154)

ORDO XVI. INCIPIT INSTRUCCIO AECCLESIASTICI ORDINIS QUALITER IN CAENUBIS FIDELITER DOMINO SERVIENTES...MISSARUM SOLEMNIIS VEL NATALICIIS SANCTORUM SEU ET OFFICIIS DIVINIS ANNI CIRCULI DIE NOCTUQUE...DEBEANT CELEBRARE. (114)

Liturgikus kalauz bencés szerzeteseknek, a XIV és XV ordó átdolgozása; Két részből áll: a) a zsolozsma liturgiája (1-17 szakasz) a XIV ordó alapján, és b) a liturgikus ciklus a XV ordó szerint. Felhasználja Szent Benedek reguláját is.

Eredet és datálás kérdésében irányadó a *Sangallensis* 349 (*Capitulare eccl. ordinis*; fent pp 152-154)

ORDO XVII. INCIPIT BREVIARIUM ECCLESIASTICI ORDINIS QUALITER IN CAENOBIIS FIDELITER DOMINO SERVIENTES....DEBEANT CELEBRARE....(115)

A XV és XVI ordóból kölcsönzött elemek összeszerkesztése. Legérdekesebb része a mise leírása (17-63 szakasz) egyszerűsített és gallikanizált formájában. Azok a változatok, amelyek az I ordóból származnak, a XV ordó közvetítésével kerültek bele.

A szerző, amennyiben a *Vat.Pal.lat* 574 (késő VIII század) az archetípus, egy 790 körül működő frank szerzetes szerzetes volt, ha ez a MS csak másolat, akkor tíz évvel korábban dolgozhatott. A XV és XVI Ordó használata miatt egyik esetben sem lehet korábbi 780-790-nél.

ORDO XVIII. ITEM DE CURSU DIVINO VEL NOCTURNO QUALITER ORAS CANONICAS NUNTIANTUR IN SANCTAE SEDIS ROMANE ECCLESIE SIVE IN MONASTERIIS CONSTITUTIS (116)

A zsolozsma különböző részeinek napi felosztása egy kis Benedek rendi közösségben; régebbi dokumantumok felhasználásával.

Szerző és datálás kérdésében irányadó a *Sangallensis* 349 (*Capitulare eccl. ordinis*; fent pp 152-154)

ORDO XIX. INCIPIT DE CONVIVIO SIVE PRANDIO ATQUE CENIS
MONACHORUM QUALITER IN MONASTERIA ROMANAE ECCLESIAE
CONSTITUTIS EST CONSUETODO (117)

A dokumentum legfontosabb része egy jelentős szerzetesi közösség étkezéseit szabályozó sorozat, egy Luxeuilből származó ősi regula elvei szerint. Furcsa részleteket tartalmaz, mint például a Szt. Kolumbán *Regula coenobialis*-ban is leírt keresztvetések szabályozása.

Szerző és datálás kérdésében irányadó a *Sangallensis* 349 (*Capitulare eccl. ordinis*; fent pp 152-154)

ORDO XX. ORDO QUALITER IN PURIFICATIONE SANCTAE MARIAE
AGENDUM EST (118)

A Fórumon lévő Szt. Adorján templomtól a Santa Maria Maggiore templomig vonuló processzió rendelkezései az I. Szergiusz pápa (687-701) által előírt útvonalon a Boldogságos Szűz négy legnagyobb ünnepén: Gyertyaszentelőkör (február 2), Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén (március 25), Mária mennybevétele, nagyboldogasszony (augusztus 15) és születésnapja (Kiasasszony napja, szeptember 8)

Ez a dokumentum valamilyen úton a *Szt. Amand gyűjtemény*ből származik és egy III. Pepin idejében működő frank szerzetes munkája, valószínűleg ugyanazé, aki a IV. Ordót is összeállította 780-790 között.

ORDO XXI. (Cím nélkül) *Quano letania maior debet fieri* (120)

Az április 25.-i keresztjáró (rogációs) processzió frank elrendezése (a régi római *Robigalia* helyén), amely Rómában több stáció érintésével a lucinai Szent Lőrinc templomtól vonult a Szent Péter bazilikához. Ez a régi római szertartás már Nagy Szent Gergely (590-604) korából ismert. (121)

A frank szerkesztő kihagyott minden Rómára utaló topográfiai utalást, ezzel bármely püspöki város püspöke számára alkalmassá tette a szertartást.

A dokumentum a *Szt. Amand gyűjtemény* része és szerzője valószínűleg ugyanaz, (hasonló kifejezéseket használ) mint aki a IV. és XX. Ordót állította össze. Azután keletkezett, hogy a római liturgia feltűnt a frank királyságban (a rogációk már a frank Gelasianumban 760-770 körül megjelennek), és stilisztikai nyomok arra utalnak, hogy még a caroling reneszánsz előtt. Keletkezési idejét ezért 770-790 közé tehetjük.

ORDO XXII (Cím nélkül) *Feria quarta initium Quadragesimae...*(122)

Nagyböjti liturgia, a Frank királyságban állították össze (XXII,4: a celebráns háttal a gyülekezetnek kelet felé fordul)római dokumentumok illetve zarándokoktól származó információk alapján, azzal a szándékkal, hogy a római liturgiát terjesszék az

Alpoktól északra.

A XXII és XXIII szertartásrendekben megjelenő meglehetősen bonyolult nagyböjti liturgia megértéséhez ld. A. Chavasse tanulmányait. (123)

A dokumentum 800 előttről származik (Nagy Károlyt még rex-nek nevezi; XXII, 13: *flectere pro Carolo rege*) és későbbi Adorján papa koránál (†795) (XXII,13: *tempore Adriani*). (124)

ORDO XXIII (Cím nélkül) *Feria quinta ad matutinum.....*(125)

Rövid, pontos útmutató a nagyhét utolsó három napjához (Einsiedeln, Stiftsbibliothek, *codex* 326; IX század); nevét is innen kapta, *Einsiedelni ordó* (126)

Az eredeti szerkesztő, aki szóhasználatából ítélve valószínűleg német volt (*lumen* vagy *facula cereus* helyett, *chorus* a *presbyterium* helyett) bizonyára részt vet Rómában a szentháromnap szertartásain és az ordót 700-750 között állította össze, mivel még nem tartalmazza a húsvéti gyertya dicséretét. (127)

ORDO XXIV (Cím nélkül) *Feria quarta quae est pridie in caena domini...*(128)

A nagyhét utolsó három napjának liturgiája szerdától nagyszombatig. Nincs közvetlen kapcsolata Rómával, bármelyik püspök számára megfelelő útmutatóként szolgálhatott. Egészében véve mégis erős római jellegzetességeket mutat mint a pápai szertartásnak vagy még inkább valamelyik Róma környéki egyházmegyei liturgiának az átvétele. Feltételezi egy gelazián szakramentárium (O-Gelasianum vagy frank Gelasianum) használatát. Andrieu szerint a származása: pápai, majd Róma körüli egyházmegyék, majd XXIV ordó. (129)

ORDO XXV (Cím nélkül) *Eodem die sabbato sancto...*(130)

A húsvéti gyertya megszentelése. Ez a rövid dokumentum a XXIV ordó frank kiegészítése. A húsvéti gyertya megszentelése már a IV században szokás volt észak-Itáliában és az V században a Róma körüli egyházmegyékben. (131) A feltámadást kihirdető ének, az *Exultet iam angelica turba caelorum* gallikán eredetű (Bobbio misszálé, Missale Gothicum, Missale gallicanum vetus, a frank gelazián szakramentáriumok, az Anianei Szent Benedek féle Supplementum, a Bari rotulus tartalmazzák). Mindezek a dokumentumok együtt mutatják, hogy a húsvéti gyertya megszentelése (dicsérete?) a gallikán rítusban régtől fogva létezett. (132)

A XXV ordó szerzője az elzászi Wissembourg szerzetese volt, azonos a *Guelferbytanus* 4175 kompilálójával (810-820 körül) amelyet már a XXIV ordó felhasználásával állított össze.

ORDO XXVI. DE OFFICIIS IN NOCTIBUS A CAENA DOMINI USQUE IN PASCHA (133)

Címe ellenére ez az ordó a *domenica mediana* (nagyböjt ötödik, a virágvasánapot megelőző szenvedés) vasárnapjától nagyszombatig tartó szertartásrend. A XXV ordóhoz hasonlóan a XXIV ordó kiegészítése.

A XXVI ordó római stílusú liturgiáról tanúskodik (terminológiája, a nagyszombati Agnus Dei készítése), Róma környéki egyházmegye számára állították össze;

különbözik az általános pápai gyakorlattól az új tűz és a húsvéti gyertya megszentelése mozzanatával.

Valószínűleg 750-775 körül keletkezett, régebbi mint a XXV ordó, amelyet felhasznál, mivel a XXV, 2= XXVI, 6.

A fenti rendtartásokat összeveti A. Chavasse (134) és A. Mundo (135) egy *Ordo feria quinta in Cena Domini, hora sexta, celebrator missa* ordó tanulmányban.

ORDO XXVII. DE OFFICIIS IN NOCTIBUS A CAENA DOMINI USQUE IN PASCHA (136)

A nagyhét utolsó négy napjának a szertartásrendje (1-66) és húsvét hetének nagyvecsernyéi (67-94). A két rész különböző eredetű és mielőtt itt összekerültek, külön dokumentumként léteztek. Az első rész a XXIV és XXVI ordók egyesítése és valószínűleg az A gyűjtemény kompilálója állította össze, kissé ügyetlenül, a VIII század második felében a frank királyságban. A második rész egy római szertartásrend, amely korábban független ordóként cirkulált Galliában, mielőtt egyesült volna az első résszel az A gyűjtemény összeállításakor, 750-800 között.

ORDO XXVIII. INCIPIT ORDO A DOMINICA MEDIANA USQUE IN OCTABAS PASCHAE (137)

Teljes liturgiakalauz nagybőjt V. vasárnapjától a húsvét utáni vasárnapig (octabas paschae = dominica in albis) (húsvét nyolcada=fehérvasárnap) a XXIV, XXVI, XXVII, XI, XIII B, XXX A ordók és egy frank gelazián szakramentárium (mint a Gellonense) segítségével.

A XXVIII. ordót valószínűleg a B Gyűjtemény összeállítója szerkesztette 800 körül a frank királyságban.

ORDO XXVII A (cím nélkül) *Deinde pontifex procedens de ecclesia...*(138)

A keresztlőkút megszentelése és a keresztség kiszolgáltatásának szertartása húsvét vigíliája alkalmával.

Szerzője egy frank szerzetes, aki a IX század elején működött a frank birodalomban (Wissembourgnak).. **Ld a wissembourgi barát gyűjteményét.**

ORDO XXIX (Cím nélkül) *Igitur a dominica quam sedis apostolica...*(139)

Részletes útmutató a nagyhét szertartásaihoz; eredetileg székesegyházi használatra készült ordó monasztikus adaptációja. Forrása a XXVII ordó (vagy a XXIV és XXVI ordók, mivel a XXVII ordó az előző kettő elegyítése)

A XXIX ordónak van egy függeléke (*Et interrogavimus nihilominus domnum apostolicum Adrianum...*) az egyik Adorján pápához intézett kérdés formájában (esetleg II Adorján (867-872) vagy III. Adorján (884-885) lehetett a megkérdezett. A kérdés és a válasz a XXIX, nagyszombati rendtartásra vonatkozik.

Magát az ordót a következő kódexekben találjuk: Vat. Pal. lat. 487 (IX. század) és ennek másolata, a Corbeiensis 230 (=Leningrad Petersburg, codex Q.V.II.5; vö. Andrieu, Ordines I, 348) 900 körülről a XXIX ordót és függelékét a 870-890-es

évekre tette (az utalás miatt I. vagy II. Adorján pápára).

A szerző frank szerzetes volt, aki részt vet római zárándoklaton és talán magában Corbie-ban dolgozott.

ORDO XXX A (Cím nélkül) *Feria V in cena domini. Media illa nocte....*(140)

Az éjszakai zsolozsma rendje nagycsütörtöktől a húsvét hetének szombatjáig, szerzetesi közösség és reguláris kanonok számára.

Flandriából vagy Lotharingiából származik, ami egyetlen kéziratának otthona is, Brüsszel, *Bibliothèque royale, codex. lat.* 10127-10144. 800 előtt állították össze (ez a MS dátuma) és 750 után (kapcsolatok kimutathatók egy régi gelazián szakramentáriummal mint a Vat.Reg, 316, de nincsenek a Hadrianummal.)

ORDO XXX B(Cím nélkül) *Qualiter feria V caenae domini agendum sit.* (141)

A zsolozsma rendje nagycsütörtöktől húsvét hetének szombatjáig. A XXX A, I, XXVII, és XII ordók kimpilációja (ebben a sorrendben).

Eredet és datálás kérdésében lásd Szt. Amand gyűjtemény (fent. p. 152)

ORDO XXXI (Cím nélkül) *De dominica quae mediana nuncupatur...*(142)

A zsolozsma rendje nagyböjt V. vasárnapjától húsvét nyolcadának végéig; a XXVIII ordó átdolgozása és a XI, XXIV, XXVII, és XXX ordókból átvett korábbi szövegek.

Egyetlen fennmaradt kézírata (Paris, *Biblio. Nat. codex. lat.* 9421) metzi Amalarius *Liber officialis*-ának (823 körül) első kiadását követi. A nyugati frank királyság északi vagy észak-keleti területéről származik 900 előtttről; már a X. században anakronizmus volt.

ORDO XXXII (Cím nélkül) *Item ordo. In caena domini reservant....*(143)

A nagyhét utolsó három napjának liturgiája.

Felhasználja az ezekre a napokra készült korábbi szertartásrendeket, bár nem derül ki, melyiket preferálja. Kapcsolódásai egy gelazián szakramentáriumhoz arra utalnak, hogy a gregorián még nem vette át teljesen az előbbi helyét.

Valószínűleg a IX század vége felé állították össze a corbie-i apátságban.

ORDO XXXIII (cím nélkül) *Alia ordo. In caena domini ad primam....*(144)

A nagyhét utolsó három napja liturgiájának tömör leírása különös hangsúllyal a zsolozsmára.

A frank birodalomól származik de a pontos helyszín megállapításához szükséges volna az *ad Sanctum Gregorium* kápolna azonosítása. (XXXIII,2)

Egyetlen fennmaradt példánya, a *Parisinus* 1248 (a X század végéről), a limoge-I Szt. Marcialis apátságból származik.

ORDO XXXIV. QUOMODO IN SANCTA ROMANA ECCLESIA ACOLITUS ORDINATUR. (145)

A római papszentelési rítusok: akolitus, szubdiákonus, diákonus, pap és püspök szentelések (az ostiariusok és exorcisták egyházi rendje már nem volt ekkor használatban, az ordó a lektorokat is kihagyja, bár az ő felszentelésük még szokás volt), (146) A jelöltekkel szemben elvárás volt, hogy tonsurát viselő klerikusok legyenek, bár nem említi a klerikusi státusba való felvétel szertartását. A klerikusoknak nem szükséges a *cursus* valamennyi fokozatán átmenni ahhoz, hogy magasabb rangot nyerjenek.

A XXXIV ordó római eredete világos: a konszekrációt végző főpap a *domnus apostolicus* azaz a pápa, és a püspökké szentelendőknél meg kell esküdniük ártatlanságukra a négy fő szexuális bűnben Szent Péter *confessiója* fölött. I Adorján pápa ezt a dokumentumot idézi saját gyakorlatának alátámasztására. (lásd később XXXV B ordó)

A XXXIV ordó az A gyűjteményhez tartozik, amely gyűjteményként 750 körül volt forgalomban galliában. Rómában írták de a szerző ismerte a frank terminológiát, amelyet akkor tanulhatott meg, amikor Galliában tartózkodott II István pápával (753-754 között). Mindazonáltal ezt az ordót nem speciálisan frank használatra állították össze; bizonyos előírásai teljesen alkalmatlanok voltak a frank birodalomban. Az Alpoktól északra nem is volt sikeres és sok kritika érte.

A szerző egy lateráni klerikus lehetett, aki röviddel 750 előtt írásba foglalta saját korának gyakorlatát, miközben figyelembe vett régebbi úzusokat is. A XXXIV ordó a papszentelések középkori római rítusait tartalmazza, ezek nem jellemzők az egyházatyák korának (a VI század előtti) eredeti római gyakorlatára.

Az eredeti római ordinációs rítusokat az Apostolica Traditio tartalmazza római Hippolytustól (215 körül) de a XXXIV ordóig ezeknek a rítusoknak. nincs ceremoniális leírása. A Veronense –ben és a Hadrianumban találunk a késő antikvitásból származó, ordinációk alkalmával használatos formulákat, de szertartási utalások nincsenek. (148)

Galliában az egyházi rendek feladásának más módja volt használatos. Az alapvető rituális dokumentumok a következők:

1. *A Statuta Ecclesiae antiqua* (egy Sankt Gallen-I paptól 476-485 körül) *Recapitulatio ordinationis officialum ecclesiae* alcímmel. Minden klerikus rendhez tartozik egy rövid de pontos leíró szabály amelyet állandó formula vezet be: *Episcopus, presbyter, diaconus, subdiaconus, acolythus, exorcista, lector, ostiarius cum ordinatur...* A psalmista, azaz énekes ordinációját nem vezeti be *cum ordinatur* formula. (149)

A *Statuta* megőrzött néhány gallikán úzushoz alakított órómai gyakorlatot.

2. A római-gallikán rituálé, amelyet Galliában a VII. század végén vagy VIII. század elején állítottak össze és adtak hozzá az Ó-Gelasianumhoz (Vat. Reg. 316) (150) Mai állapotában a különböző szolgálatokra történő ordinációk elszórva találhatók az I. könyv három különböző helyén, valamennyi összegyűjtve megtalálható az Ó-Gelasianum Szt. Thierry I *Index*, 90-97-ben (Mohlberg, 268-269) és a *Missale*

Francorum I-IX-ben, néhány kiegészítéssel, mint a *Benedictio super virgins* és az *Orationes et preces pro regibus* (szerk. Mohlberg 1-13) = csak imaformulák, rubrikák nélkül.

- a) Az Ó-Gelasianum (Vat.Reg.316) I, XX-XXIV (Wilson, 24-29; Mohlberg, 20-24):
Ordo Qualiter in romana sedis apostolicae praesbiteri, diaconi vel subdiaconi eligendi sunt.
- b) Ó-Gelasianum I, XCV-XCVI: *Incipit ordo de sacris ordinibus benedicendis* (Wilson, 144-145; Mohlberg, 115-117): *Item benedictiones super eos qui sacris ordinibus benedicendi sunt (ostiarius, lectos, exorcista, subdiaconus)* Wilson, 147-148; Mohlberg, 117-119).
- c) Ó-Gelasianum I, XCIX: *Orationes de episcopis ordinandis* (csak imádságok), Wilson, 151-152; Mohlberg, 120-122)

3. A frank vagy VIII. századi gelazián szakramentáriumok (151)

a) A Gellonense (A. Dumas kiadása, pp. 381-396): *Incipit ordo de sacris ordinibus benedicendum (ostiarius, lector, exorcista, acolitus). - Ordo qualiter in romana sedis apostolicae ecclesiae presbyteri, diaconi vel subdiaconi eligendi sunt. - [Ordo episcopi] Exortacio ad populum cum episcopi ordinantur.*

b) Angoulême-i szakramentárium (P. Cagin kiadása, fol. 146-152: *Incipit ordo de sacris ordinibus.....Ordo qualiter.....és Exortatio*

4. A B Gyűjtemény gallikán rítusai (IX század második fele) pl. Köln, Biblio.capit., codex 138, fol. 34-35: *Ordo de sacris ordinibus ad benedicendum. Item qualiter in romana sedis apostolicae presbyteri, diaconi vel subdiaconi eligendi sunt. Ordinatio episcopi* és ezeket tartalmazza a Verona MS. Biblio.capit, codex 92, fol 57-60 (=item).(152)

Ezek a római-gallikán ordinációs rítusok az első kísérletek a karoling, majd későbbi korok pontifikáléinak megalkotására.

Friss kiegészítésekkel ezek a rítusok jelentek meg ismét a X. századi római-német pontifikáléban (950 körül) és a frank Ottók szándéka szerint történt meg bevezetésük Rómába.(153)

ORDO XXXV. ORDO QUOMODO IN SANCTA ROMANA ECCLESIA LECTOR ORDINATUR. (154)

A szűkítő intituláció ellenére ez a római-gallikán ordó lektorok(1-16), acolitusok és szubdiákonosok (7-14), diákonosok és áldozópapok (15-37), valamint püspökök szentelési rendtartása.

A XXXV ordó a XXXIV ordónak az interpolált átdolgozása. A 900-950 közötti évekből származik, azaz a XXXIV ordó még érvényben lévő használata és az RGP megfelelő rítusainak lejegyzése közötti időszakból. Rómában szerkesztették legkésőbb 925 körül, mivel az RGP összeállítói 950 körül használták fel, és leg hamarabb 900 körül, mert olyan sajátosságokat tartalmaz, amelyeket Rómában abban az időben vezettek csak be (a kezek megkenésének frank szokását 864-ben még nem gyakorolták Rómában ; vö. I. Miklós pápa levele Bruges-i Radulphushoz MGH, *Epistolae karoloni aevi* 4, ,634-635)

ORDO XXXV A (cím nélkül) *Progreditur dominus apostolicus.....*(155)

Püspökszentelési ordó, amelyet 970 körül egy római szertartásmester dolgozott ki a RGP egy példányára támaszkodva, amelyet I. Otto (951-973) vitt magával Rómába, s bár használta a mainzi szertartáskönyvet, nem követte hűen a szöveget. A XXXV A ordó tanúskodik arról a liturgikus hanyatlásról, amely az RPG előírásainak kötelezővé válása előtt uralkodott a Városban.

ORDO XXXV B ORDO AD VOCANDUM ET EXAMINANDUM SEU CONSECRANDUM ELECTUM EPISCOPUM (156)

Püspökszentelési szertartás két jól elkülöníthető részben: egy előkészítő összejövétel rendje szombaton (1-8), ami a XXXIV és XXXV ordók megfelelő részeinek az átdolgozása, és egy vasárnap reggeli szertartás (9-52), ami az RPG megfelelő részének az átdolgozása.

A XXXV B része az *Alexandrinus* 173-nak, a másolása Róma környékén történt kevéssel az 1000. év után; ennek az ordónak a kivételével maga a kézirat az RGP-ből származó kivonatok szószerinti másolata. A XXXV B ordó pedig a Róma környéki egyházközségek használatára átdolgozott püspökszentelési szertartás.

Adorján papa Nagy Károlyhoz intézett levelében (790-791) idézi a XXXV B ordó első részét (Ordó XXXV A 52 = Ordó XXXIV, 28) (157)

A XXXV B ordó, mint önálló egység, összeállítása 975-1000 körül történt, az *Alexandrinus* 173 szerkesztése pedig a XI század első éveire tehető. A már Adorján papa által is idézett első részt minden változtatás nélkül illesztették be ide. A püspökszentelést bejelentő *decretum* egy A-val kezdődő nevű pápához szól (Ordo XXXV B, 3: *Beatissimo papae A...*); egyéb, a kronológiára utaló jelek figyelembe vételével ez a pápa csak III. Anasztáz (911-913) vagy II. Agapét (946-955) lehetett. Akárcsak dokumentumunk első része, ez a részlet is korábbi forrásból származik.

ORDO XXXVI. DE GRADIBUS ROMANAE ECCLESIAE. (158)

Diákonus, áldozópap és püspökszentelési szertartásokat tartalmaz, a kisebb klerikus rendeket éppen csak megemlíti. **Ebben az ordóban megtalálhatóak a XXXIV ordóból hiányzó ceremóniák általános körvonalai**; szerepel benne például a pápaszentelés szertartása, amely nincs meg a XXXIV ordóban. (159)

Látszólag római dokumentum, valójában római-frank keveréke az ordinációs szertartásoknak, amelyben részletesebben szerepelnek a *Statuta ecclesiae antiqua* előírásai, amelyek e tekintetben a késői VI századtól fogva a frank egyház számára normatívák voltak.

A XXXVI ordó egy frank liturgista alkotása aki váltakozó szerencsével dolgozott részben római szövegekből részben saját római látogatásának emlékeiből merítve. Célja nem annyira a római liturgia elterjesztése volt az Alpoktól északra, sokkal inkább információt kívánt nyújtani a római gyakorlatról.

A XXXVI ordó legrégebbi tanúja a Sankt Galleni kódex, Stiftsbibliothek, *codex* 614 (850-900 között, 900 után már nehezen található). Dokumentumunk kijelenti, hogy püspökből nem lehet pápa (40. szakasz: *Summus namque*

pontifex...episcopus esse non poterit): ez egybevág a a 897-es hullazsinat határozatával, amely elítélte a halála után Formosus pápát többek között azért is, mert a portói püspökségből került a római Szentszékre. Az 54 cikkely elismer egy *Domnus Leo pápát*, aki nem lehet más, mint IV. Leo (847-855), de az ő pápaságának az idején még nem merült fel a pápaságra jelentkező püspökök problematikája. Okosabb 897 körülre datálni a XXXVI ordót, azért is, mivel lehetséges, hogy ennek az ordónak a *Sangallensis* 614 az első példánya és szerkesztőjük is azonos. E szerint a hipotézis szerint a szerző a Sankt Gallen apátság scriptoriumában dolgozott.

ORDO XXXVII A ORDO QUATTUOR TEMPORUM IEIUNII PRIMI, QUARTI, SEPTIMI ET DECIMI MENSIS. (160)

Direktórium a kántorböjtekhez. Ezek szezonális böjtnapok voltak (szerda, péntek és szombat) márciusban, (az egyházi időszámítás szerinti első hónapban), júniusban (a negyedik hónapban) szeptemberben (hetedik hónap) és decemberben (tizedik hónap). Ezek a napok Rómában és máshol is a negyedik, hetedik és tizedik hónap korábbi böjtidőszakainak a helyébe léptek. (161) Ennek a változásnak tudható be, hogy márciusban kétféle böjtidő eshet egybe: a *ieiunium primi mensi* és nagyböjt első hete, ha ez a hét éppen márciusra esik. Az *Ó-gelazian szakramentárium* (Vat.Reg 316) a márciusi első hónapra még két különálló böjti időt iktatott be, a gregorián szakramentáriumok, (a *Paduense* és a *Hadrianum* is) már a nagyböjt első hetében egyként rögzítik őket, ahogyan a tridenti misszále. A II. vatikáni zsinatot követően a kántorböjt napok kikerültek a misekönyvből.

A kántorböjt gallikán és római dátumai különböztek:

Gallikán időpontok (az Alpoktól északra, IX-XI század): (162)

I. böjt - március 1. hete

II. böjt - június 2. hete

III. böjt- szeptember 3. hete

IV. böjt –december, karácsony előtt

Római időpontok (különbségek márciusban és júniusban): 163

I. böjt – nagyböjt 1. hete

II. böjt – júniusban pünkösd nyolcadában

A XXXVII A ordó frank eredetét bizonyítja, hgy a kántorböjt napok nem egyeznek a rómaiakkal. Ennek a dokumentumnak első tanúja a *codex* 92 (814-817), Verona, Biblioteca capitulare. Magát az ordót valamivel korábban állították össze, 800 körül (a B gyűjteménybe tartozó XXXVIII ordó felhasználásával készült) és valószínűleg 813 előtt, mivel az abban az évben megtartott Mainzi zsinat határozatai között találjuk. (164)

ORDO XXXVII B. DE QUATTUOR TEMPORIBUS IEIUNII PRIMI, QUARTI, SEPTIMI ET DECIMI MENSIS. (165)

Direktórium a kántorböjtökhöz. Két változata van: a korábbi a XXXVII A ordó rövidített kiadása, az újabb pedig, amely az előzőnek revideált változata az RGP kompilálójának a munkája.

A régebbi kiadást 825 körülre tehetjük, ez a dátuma legkorábbi tanújának a kölni *codex* 138-nak, (Köln. Biblio. capit), ami talán maga az eredeti dokumentum. Az újabb kiadása a Mainzi Pontifikáléban található, ahol két helyen szerepel (önállóan és az L Ordó keretében) és így 950 körülre datálható.

ORDO XXXVIII. ITEM DE QUATTUOR TEMPORIBUS IEIUNIORUM QUANDO FIUNT XII LECTIONES. (166)

Ez a dokumentum csak az RGP kézirataiban maradt fenn és talán az L.Ordó kompilálójának tulajdonítható, mely ordó eredeti és integráns darabja a nevezett rajna menti pontifikálénak.(167)

ORDO XXXIX. ORDO QUALITER IN SANCTA ATQUE APOSTOLICA SEDE, ID EST BEATI PETRI ECCLESIA, CERTIS TEMPORIBUS, ORDINATIO FIT QUOD AB ORTHODOXIS PATRIBUS INSTITUTUM EST, ID EST MENSE PRIMO, IIII, VII, X, HOC EST IN XII LECTIONES. (168)

Rövid direktórium diákonusok és áldozópapok kántorböjti szombatokon történő felszenteléséhez. Valójában az ordinációkat megelőző találkozik és scrutiniumok minden kántorböjti hét hétfőén kezdődtek. Ez az ordó a XXXVI. ordóhoz hasonlóan a XXXIV ordó kiegészítése.(169)

A dokumentum a Szt. Amand gyűjteményhez tartozik (170) ami azt jelenti, hogy VIII századi frank kompozíció, amely azzal a szándékkal készült, hogy a római szokásokat frank felhasználáshoz igazítsa. A felhasznált római dokumentumok természetesen mentesek voltak minden gallikán betoldástól.

ORDO XL A. DE ORDINATIONE ROMANI PONTIFICIS. (171)

Rövid leírása egy pápaszentelési ordónak, amelyet Ostia püspöke celebrált Albano és Porto püspökeinek mint konszekrátoroknak az aszisztenciájával. (172)

Ezt az ordót Rómában jegyezték le és eredetileg önállóan létezett, mielőtt a VII században beillesztették a *Liber diurnus*-ba, a pápai cancellária által használt formulák hivatalos gyűjteményébe (173). VI. századi római szokásokat tükröz mind intézményi mind liturgikus tekintetben.

ORDO XL B. ORDO QUALITER ORDINETUR ROMANUS PONTIFEX. (174)

A XL A ordó új, kibővített változata, az RGP eredeti szövegeihez tartozik. Az imádságok *incipitjei* ugyanazok, mint a *gregorián szakramentárium* püspökszentelési imái, a *Hadrianum* által pápák felszentelésére megadott különleges szóhasználatával. (Dechusses, no. 1018).

Az ordót alkotó elemek ugyanannyira rómainak és réginek tűnnek, mint a XL A ordó elemei, de az RPG-nél régebbi kézirataik nem találhatók. A XL B ordó egy római eredetűnek az új redakciója a mainzi Szt. Alban apátság

scriptóriumából.

ORDO XLI. DENUNTIATIO CUM RELIQUIAE SANCTORUM
MARTYRUM PONENDAE SUNT. ORDO QUOMODO ECCLESIA
DEBEAT DEDICARI. (175)

Az eredeti *denuntiatio* nem tartozik ide, azt az Ó-Gelasianumból vették át. (176)
A cím második része felel meg az ordó tartalmának.

Templomszentelések (177): bevonulási processzió, litániák, prosztráció, az ABC betűk megjelölése a padlón, a szentelt víz előkészítése, só, hamu és bor elvegyítése a vízbe, ismételt kereszt jelek a szent vízzel, az oltár konsekrációja, az oltárnál használt szövetek, edények és öltözékek megáldása, ereklyék elhelyezése és az oltár felöltöztetése.

A XLI ordó a B gyűjteményhez tartozik és Galliából származik. Római és frank elemeket vegyítve, Pipin és Nagy Károly romanizáló liturgikus reformjainak az eredménye.

Szerzője későn, akár a IX század elején is dolgozhatott, de valószínűbb, hogy 775 körül, a *Hadrianum* elterjedése előtt. Ez az ordó egy korábbi típusú szakramentáriumot feltételez, olyat, mint a Vat.Reg. 316, vagy egy frank gelazián szakramentárium.

Gallikán templomszentelési (dedikációs) rítusok:

- a) Az Angoulême-i szakramentárium (a frank gelazián liturgikus család tagja) olyan gallikán dedikációs rítust őriz, amelyet nem befolyásoltak a római szokások: fol. 140v *Ordo consecrationis basilicae novae* (Cagin, no. 2020) Az ordó olyan különböző eredetű imádságok között jelenik meg, amelyek más frank gelazián könyvekben is előfordulnak, de azokban az ordó nélkül. (178)
- b) Az Ó-gelazián dedikációs rítus (Vat.Reg.316) a késői VII. vagy a korai VIII. század római-gallikán terméke. Vat.Reg 316 I, LXXXVIII: *Orationes in dedicatione basilicae novae* (Wilson 133-136; Mohlberg 107-110). Az ordót imádságokból és értékes ceremoniális jelzésekből álló két különálló rész alkotja: a) a két első imádság, melyek római eredetűek (Mohlberg, 689 és 690), és b) a rítus további részletei kezdve a bor és víz keverékének a megáldásával (Mohlberg 691-702), melyek megegyeznek az angoulême-i rítussal. (179)

ORDO XVII ORDO QUOMODO IN SANCTA ROMANA ECCLESIA
RELIQUIAE CONDUNTUR. (180)

Az oltár konsekrációjának rítusa az ereklyének és az Oltáriszentség három darabkájának elhelyezésével (no.11: *tres portiones corporis domini intus confessione*) Tulajdonképpen nem igazi templomszentelési rítus, hanem az ereklyék elhelyezési szertartásának leírása. A régi római hagyományt tükrözi, amelyben a templomot az ereklye befogadása konsekrálta. A szentelésnek két mozzanata volt: az ereklyék elhelyezése (*depositio reliquiarum*) és az eucharisztikus áldozat bemutatása. (181) a *depositio* rítusa hasonló volt a keresztény temetéshez = a *confessio*, azaz a szent sírjának előkészítése, a maradványok átvitele, a csontok (*ossa*) eltemetése, illatos kenetek használata.

A XLII ordó gregorián szakramentáriumot feltételez. Az A gyűjteményhez tartozik, Galliában 750 körül volt használatban és a 720-750 közötti években dolgozhatták ki. Római eredete nyilvánvaló, nem tartalmaz gallikán elemeket. Feltételezhetően a Róma környéki püspökök számára készült.

ORDO XVIII. INCIPIT AD RELIQUIAS LEVANDAS SIVE
DEDUCANDAS SEU CONDENDAS. (182)

Rövid szertartás ereklyék átszállítására (*levare reliquias*) – az indulás helyét és az ereklyék eredetét nem tartalmazza – és egy új templomban történő elhelyezésükre. A Szt. Amand gyűjtemény kompilálójának a munkája 790 körülről, a XLI és XLII ordókat használta fel, de kihagyott minden gallikán szokásra jellemző sajátosságot.

ORDO XLIV. ORDO QUALITER DILIGENTIA AGITUR ROMAE,
ECCLESIA SANCTI PETRI. (183)

Útmutató az ablutiós és tömjénező u.n. *diligentia* szertartáshoz a Szt. Péter bazilika *confessio*jában, és a *turribulum* szertartásos felakasztásához a *confessio* kürtőjébe az apostol sírja fölött. Valószínűleg ugyanerre a szertartásra került sor bizonyos napokon a Falakon kívüli Szt. Pál bazilikában és más temetői templomokban Rómában és Rómán kívül egyaránt. (184)

Az ordó tisztán római eredetű. Szerkesztője egy frank klerikus volt, valamely Rómában fenntartott nemzeti szkolában, 800 körül.

ORDO XLV. ORDO ROMANUS AD BENEDICENDUM
IMPERATOREM QUANDO CORONAM ACCIPIT. (185)

Császárok római eredetű koronázása szertartása az RGP-ből.

Különböző más elnevezései: *Römischer Ordo im ottonischen Pontifikale* (Elze) *Ordo Cenciud I*, *Ordo B* (Schramm, Eichmann), *Ordo I* (Haller)

OR XLV egy Kövér Károly halála után (888) összeállított római dokumentum, amely merít a frank királyok koronázási szertartásaiból. Valószínűleg Berengarius van Friuli (915 december) megkoronázásáig használták. Az RGP-ben kezdettől szerepel, mégsem használták sem I. Otto koronázásakor (962), sem közvetlen utódainál. (186) Csak attól kezdve állandósult a használata, hogy bekerült a *XII. századi római pontifikáléba*. (187) Irodalmi szempontból Andrieu-nek ezt a következtetését szembeállíthatjuk Eichmannéval; aki szerint az OR XLV német eredetű volna és Rómába az RPG útján került az Ottó kíséretében érkező prelátusok útján. Ez a hipotézis azonban nem ad magyarázatot arra, hogy miért nem használták az ordót Otto megkoronázásánál, 962-ben.

A dokumentum rendkívüli jelentőségét csak úgy ragadhatjuk meg, ha összehasonlítjuk a császárok koronázási szertartásainak (*ordines coronationis imperialis*) teljes hagyományával. (188) Ezeket később ismertetjük.

ORDO XLVI. ORDO ROMANUS AD BENEDICENDUM
IMPERATOREM (Arrasi *ordo*) (189)

Ez a császári koronázási szertartáshoz készült útmutató némileg szabadon épít

korábbi dokumentumokra (különösen az OR XLV-ra) és része egy észak-franciaországi monostorban másolt *Liber episcopalis*nak. Nem köthető egyetlen specifikus koronázási eseményhez sem, és úgy tűnik sosem fordult meg Rómában.

Nagyon valószínű, hogy az eredetije az 1093 előtt elkészült *codex 141* Köln, Dombibliothek k-ban őrzött kézirat. Összeállítója, a névtelen francia szerzetes, valószínűleg Arrasban működött. Mindenesetre az OR XLVI őstípusa 1000-nél későbbi, mivel felhasznál egy 980 körülről származó angol-szász királyi koronázási szertartást. (190)

ORDO XLVII. ITEM BENEDICTIO AD ORDINANDUM IMPERATOREM SECUNDUM OCCIDENTALES. (191)

Nyugati (azaz nem római és nem keleti) szertartása a császárkoronázásnak az RGP-ben.

Más elnevezései: *Westlicher Ordo im ottonischen Pontifikale* (Elze) *Karolingischer Ordo, Ordo A* (Eichmann, Schramm)

Ez a dokumentum minden bizonnyal frank vagy germán eredetű; ez nyilvánul meg magában a címadásban: *secundum occidentales*. A szóban forgo *terra occidentalis* olyan ország, ahol szent Hilarius, szent Márton, szent Germanus és szent Ambrus munkálkodott Krisztusért vagy ahol legalábbis tiszteletben részesítették emléküket. (vö. OR XIX, 39) A dokumentum természetéről nincs általános egyetértés. Használhatták, amikor Rheimsben Jámbor Lajost koronázta meg IV. István pápa, (192) de az is elképzelhető, hogy egy frank *királyi* koronázási szertartás jelent meg császár koronázási szertartás képében és abból a célból készült, hogy császár megkoronázásakor használják Rómán kívül és a pápaságtól függetlenül. (193) Mindenesetre 950 előtt kellett hogy szerkesszék, mivel csak az RGP példányaiban maradt fenn.

ORDO XLVIII. MISSA PRO IMPERATORE. (194)

Császár koronázási mise szertartása. A legtöbb kutató (Eichmann, Erdmann. Elze) elismeri, hogy az OR XLVIII egyszerűen az OR XLVII folytatása, ahogyan azt a kéziratok is tükrözik. Andrieu azonban úgy vélekedik, hogy a szentmise eredetileg az OR XLV-höz kapcsolódott.

A kéziratok hagyományból kitűnik, hogy ez az *ordo* egyidős az RGP-vel.

Nem csak az OR XLV-XLVIII vonatkozik császári koronázásokra. Természetük és jelentőségük okán a felkenési és koronázási szertartásoknak volt irodalmi életük a fontosabb liturgikus könyveken kívül is. Ez különösen igaz különböző keresztény királyságok koronázási szertartásaira, amelyek, érthető módon, nem hagytak nyomot magukban a valódi római könyvekben.

Először különbséget kell tenni a *császári* és a *királyi* koronázási szertartások között majd ez utóbbiak között is országok szerint. (195)

A. császári koronázási szertartások (Elze nyomán)

1. *Ordo romanus ad benedicendum imperatorem quando coronam accipit* (=Andrieu :OR XLV = Cencius OR I= Eichmann és Schramm: OR B = Haller= OR I =Elze: OR I); 962/963 előtt
2. *Item benedictio ad ordinandum imperatorem secundum occidentales* (= Andrieu: OR XLVII és XLVIII= Karolingischer Ordo= Eichmann és Schramm: OR B=Elze: OR II); 962/963 előtt
3. *Firenzei ordo* (950/1000) (= Andrieu: OR XLV függeléke= Elze: OR IV). Első kísérlet az OR XLV kiegészítésére.
4. Az *Alexandrinus* 173ordója (Elze: OR V); 1000 körül
5. *Freisingi Egilbert* ordója (Elze: OR VI) Freising, 1030 körül. Andrieu-nél az OR XLV, XLVII és XLVIII fúziója.
6. *Verdeni ordó* (Elze: OR VII) 1039/1046 körül. Az Egilbert ordótól különböző fúziója az -nak .
7. OR VIII (Elze) Mainz, 1000 körül. Az RGP szertartásának újabb változata az Andrieu szerinti OR XLV XLVII és XLVIII összeolvadásából.
8. *Arras-I ordó* (=Andrieu: OR XLVI=Elze: OR IX=kölmi ordó) Arras, XI. század, 1093 előtt
9. *Ordo Cencius I*(=Elze: OR X), Róma, 1000 körül
10. Kibővített *ordo occidentalis* dupla változatban: a) Elze: OR XI= *Karolingischer Ordo*= ORDO A) Dél-Franciaország, 1150/1200 körül és b) Elze: OR XI A) Velence? XII század.
11. Apulia-i ordó (Elze: OR XII), XII. század. Elze: az OR X. és OR II. közötti kompiláció.
12. Száli-i ordó (=Schramm Salischer Kaiserordo: = Elze: OR XIII), Észak-Itália, 1050/1100 körül)
13. A Cencius II ordó (= Eichmann és Schramm: Ordo C=Haller Ordi Ia= Elze: OR XIV) római kúria 1100/1150 körül
14. Apamaea-I ordó (Elze: OR XV= A XII századi római pontifikále ordója, OR XXXV B, szerk. Andrieu, 3, 252-254), római kúria 1150/1200
15. Konstantinápolyi ordó (Elze: OR XVI), római kúria 1150/1200
16. Hohenstaufen ordó (=Staufischer Ordo=1209 évi ordó = Ordo D= a harmadik periódus ordója= Haller: OR II= Elze: OR XVII), római kúria, XII század vége. Az OR XVII számos neve Elze-nél a 17-19-es ordókra is vonatkozik.

17. A római kúria XIII. századi ordója (=Elze: OR XVIII = a római kúria XIII. századi pontifikálójának ordója no. XV B, szerk. Andrieu 2, 385-408)
18. A római kúria új ordója (Elze: OR XIX- a XIII. századi pontifikále ordója, Andrieu, ibid.).
19. William Durandus ordója 1292/1296 körül (Elze: OR XX= William Durandus pontifikáléja, liber I, no. XXV, szerk Andrieu, 3, 427-435. A 14-19 szám alatti változatokról ld. Elze: op. cit. pp 124-132.
20. IV. Károly koronázási szertartása 1355 május 4 (=Elze: OR XXIII)
21. A római kúria XV. századi ordója (=Elze: OR XXIV)
22. Strasbourgi Burchard és A. Patrizi Piccolomini ordója (= *Caeremoniale Romanum*, szerk. 1488, Liber I, tit. V = *Pontificale Romanum*, szerk A. Castellini, folio 53-61, 1520; m. Dykmans szerk: *L'oeuvre de Patrizi Piccolomini ou le cérémonial de la première renaissance*¹, SeT 293 [Vatikánváros 1980] 93-117= Elze: OR XXV és XXVI. A Piccolomini-Burchard által kiadott *Pontificale* (Róma 1485) *editio princeps*e nem tartalmazott császárkoronázási szertartást de az 1488-as *Caeremoniale*-ban (kiadta Cristoforo Marcello Velencében 1516-ban) már megjelent ez az ordó egy terjedelmes értekezésben, amit fentebb idéztünk, Liber I. tit. V: *Titulus de adventu et coronation electi in imperatorem Romanorum*. Ugyanezt az ordót találjuk A. Castellani *Pontifikálójában* (Velence 1520)

A felsorolt szertartásrendek valamennyien császárok koronázási eljárásaira vonatkoznak; a liturgikus könyvek császárnők koronázására is őriznek rítusokat:

- a) *Benedictio reginae* császárnő megáldására is használatos volt (*Francia occidentalis*, 900 körül; ismét megjelent az RGP-b en Mainzban 950 körül, szerk. Vogel-Elze, no. LXXVIII, I,267-269 (=Elze: OR III)
 - b) *Benedictio reginae vel imperatricis*, Gnesen, XIII. század (= Elze: OR XVI A)
 - c) William Durandus már idézett ordója 19. szakaszánál: *Ordo romanus ad benedicendum regem vel reginam, imperatorem vel imperatricem coronandos* (= Elze: OR XX)
 - d) *Benedictio et coronation imperatricis* a XIV századból (= Elze: OR XX A)
 - e) A már idézett 1488-ból származó ordó a *Coronatio imperatricis sine imperatore* szakasz 22. pontja (=Elze: OR XXV/XXVI)
- B. Királyok megkoronázásának szertartásai (Schramm nyomán)

Ezek a rendtartások különböznek a császári koronázási szertartásoktól, és egymástól is különböznek országonként származásuk szerint.

I. Szertartások királyok megkoronázásához a frank birodalomban:

a) Nyugati frank szertartások (843-987):

- 1) Judit ordója = Kopasz Károly leányának Juditnak esküvői és koronázási rítusa Ethelwulf-al, Verberie-ben, 856-ban. (MGH. Capitularia, II, 425-427) *Benedictio super reginam quam Ethelulfus rex accipit in uxorem. Coronatio.*

Ez a legrégebbi ordó királyi koronázáshoz. A korábbi szakramentáriumokban szerepeltek ilyen alkalmakra írott imádságok, de nem voltak hozzájuk rendtartások. (vö. *Gellone-i szakramentárium*, szerk. Dumas, 2091-2094, pp. 296-298: *Benedictio regalis* és *Angoulême-i szakramentárium*, szerk. Cagin, 130, no. 1857: *Regalis benedictio quando elevatur in regno*) Kis Pipin - az első felkent frank uralkodó (szemben G. Morinnal, ld. RB 29. 1912) - két alkalommal történt felkenetéséről (751-ben és 754 július 28.-án) ld.a liturgián kívüli dokumentumokat J.F. Bohmer-E. Mühlbacher: *Die Regesten des Kaiserreichs* (2. kiadás, Hildesheim 1966) 32 és 38, ld. még E. Caspar: *Pippin und die römische Kirche* (Berlin 1914) 13, no.2.

- 2) Kopasz Károly első feleségének, Ermintrudenak koronázási szertartása. Soissonban 866-ban. *Adlocutio duorum episcoporum in ecclesia Sancti Medardi, quando Hermintrudis fuit consecrata in reginam* (MGH. Capitularia, II, 453-455.
- 3) Kopasz Károlynak 869-ben, Metzben Lotharingia királyává történt koronázási ordója: *Adnuntiatio Adventii episcopi...Benedictiones super regem Karolum ante missam et altare sancto Stephani* (MGH. Capit., II. 337-341 és 456-458)
- 4) Hebegő Lajos 877-ben, Compiègne-ben történt megkoronázásának ordója: *Ordo qualiter Hludovicus rex...ab Hincmaro fuit coronatus in Compendio palatio* (MGH, Capit., II, 363-365 és 461-462.

Ezt a négy ordót valószínűleg Hinkmar reimsi érsek (806-882) alkotta de legalábbis inspirálta. (196)

- 5) II. Lajos király VIII. János papa által 878-ban celebrált második megkoronázásának szertartása Troyban: *Orationes ad regem benedicendum* csak imádságok (Schramm: in Zeitschrift für Rechtsgeschichte 54, Kan.Abt.23 (1934) 192-195.
- 6) Karlmann *Petitio et promissio*-ja 882-ből Quiercy-nél: *Petitio episcoporum ad domnum Carlomanum regem...Promissio domni Karlomanni regis....*csak imák (Schramm, op.cit. 195-196)
- 7) *Ordo, petitio, promissio* és ünnepi énekek Odo király koronázása alkalmából Campiègne-ben, 888-ban (Schramm, op. cit., 196-201)
- 8) Nyugato ordó, vagy Erdmann - ordó vagy első sens-i ordó 880/960 körül (Schramm, op.cit, 201-207)

- 9) Invesztitúra formulák Sens-ből a X. századból (Schramm, op. cit. 281-282)

b) *Franciának mondott szertartások*

186. oldal folyt.

- 1) Reimsi Gerváz érsek Memoriále-ja I. Fülöp megkoronázásához, Reimsben 1059-ben (Mansi, Concilia 19, 923)
- 2) Fulrad-ordó (az arrasi Szent Vaast apátság összeállítása, 980 körül), 1108-tól kezdve használták (Schramm, op.cit., 235-242)
- 3) Reimsi ordó 1270 körül (Szerk. U. Chevalier, *Sacramentaire et Martyrologe de l'abbaye de Saint-Rémy; Martyrologe, Calendrier, Ordinaire et Prosaire de la Métropole de Reims*, Bibliothèque liturgique 7 (Paris 1900 222-226)
- 4) XIII és XIV századi összeállítások (Szerk. E. Martène, *De antiquis ecclesiae ritibus* 2 [Antwerpen 1736] 610-622).
- 5) Capet ordó vagy második sens-i ordó 1300-1320 körül, (szerk. Martène, op.cit., 622-624)
- 6) V.Károly ordója 1365-ből (szerk. E.S. Dewick, *The Coronation Book of Charles V of France*, HBS 15 [London 1899]) (197).

II. Királykoronázási szertartások Németországban.

A legfontosabb dokumentumok a következők:

- 1) Widukind beszámolója (957/958) I. Ottó aacheni megkoronázásáról 936-ban (Widukind, *Rerum ges. Saxoniarum* 2, cap. 1-2, ld. P.E. Schramm in *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 45, Kan.Abt. 24 (1936) 307-308.
- 2) A Mainzi Szent Albán apátság ordója a X századi RGP-ben, számos változatban. (198)

III. Az angol királyok valamint Navarre, Kasztília és Aragon uralkodóinak koronázási szertartásaihoz (199) ld. P.E. Schramm bibliográfiáját *Der König von Frankreich* 2 (2.kiadás, Weimar 1960) 6-7 és 33-34)

ORDO XLIX. ORDO QUALITER AGATUR IN OBSEQUIUM DEFUNCTORUM. (200)

Útmutatás a halálhoz (ut videris cum ad exitum propinquare) és temetéshez kapcsolódó szertartásokhoz.

Az A gyűjteményhez tartozó rendtartás. Római jellegét az bizonyítja, hogy a

XII századi római pontifikále összeállítója a XLIX ordót használta saját munkájához. Az A gyűjtemény egyik darabjaként ez az ordó 750 körül már Galliában volt, miután 700-750 között Rómában megszerkesztették.

Különböző leszármazottai maradtak fenn; pl. a XI. századi *Ordo infirmorum vel mortuorum* (C.Lambot, Northern Italian Services of the XI Century, HBS 67 [London 1931] 42-62) és a kölni MS *Ordo defunctorum* –a, Köln, Cathedral Library, *codex* 123 (X. század)(201)

Nincs kapcsolata az OR XLIX-nek azzal a VIII századi római temetési szertartással, amelynek leírása szerepel a berlini MS-ben, Staatsbibliothek, *codex Phillips* 1667 (késő VIII század) (202) folio 173v-174r: *Incipit de migration animae.* (203)

ORDO L. ORDO CATHOLICORUM LIBRORUM QUI IN ECCLESIA ROMANA PONUNTUR. (204)

Intitulációja ellenére az OR L, amelyet Hittorp *Ordo romanus antiquus*-ának is neveznek (nem összetévesztendő Mabillon *Ordo romanus primus*-ával= ORDO I Andrieunél) a teljes egyházi év liturgikus funkcióinak ceremoniális leírása.

Ez a legterjedelmesebb a rendtartások közül és alaprétégét alkotja a X. századi római-német pontifikálénak. A mainzi Szt. Albán apátság scriptoriumában állították össze ugyanazok a szerkesztők, akik a Pontifikále további részeit kidolgozták.

Az ordó keletkezési idejét és eredetét illetően ld. at RGP-nek szentelt fejezetet (különösen pp. 230-237)

A római ordók nem az egyedüli liturgikus dokumentumok, amelyek a rítusok ceremoniális elemeiről információt nyújtanak. Az istentisztelet módjairól szóló irodalmi forrásokon kívül (felsorolásuk a könyv első részének végén található) maguk a sakramentáriumok is gyakran értékes tanúsággal szolgálnak. Mivel azonban a *liber sacramentorum* maga imádságok gyűjteménye és nem szertartási útmutató, a benne szereplő jelzések általában rövidke, sőt, gyakran csak címek.

Valamikor az ezredforduló után az ordógyűjtemények kezdtek háttérbe szorulni. Helyüket teljes egészében átvette a liturgikus könyveknek egy újabb típusa, a pontifikále, amely a szükséges rituális útmutatáson túl a szertartásokhoz tartozó imákat is egybegyűjtötte. A középkor kutatói ebből a forrásból szerzik be információikat a latin egyház liturgiájának tényleges lefolyásáról.

A következő liturgikus dokumentumok kortársai a római rendtartásoknak.

- 1) *Prologus Protadii* (kora VII. század) Ez a dokumentum a besançon-i Protadius püspök szertartáskönyve és a besançon-i Szt. János székesegyház *ordo canonicorum*-a. (205)

- 2) *Ordines de celebrando concilii*. A zsinattatásra vonatkozó legrégebbi ismert szertartás vizigót eredetű és a 633-as Toledoi zsinattal egyidős, vagy kevéssel újabb. Több formában is fennmaradt: *Codex Albelden.*, Alvelda, 876 körül (szerk. Mansi, Concilia 1, 10) *Codex Rationis*, 785 körül Strasbourg(Argentorate) számára, mára elveszett (szerk. P. Séjourné, *Isidore de Seville* [Paris 1929] 514-518, *Codex Coloninensis* 138, 800(825 körül majd később az RPG-ben (No. LXXIX: *Ordo romanus qualiter concilium agatur generale*; no. LXXX. *Ordo qualiter agatur concilium provinciale*; (szerk. Vogel-Elze 1, 269-291). (206)

- 3) *Nyilvános és magánvezeclési rendtartások*. (207)

a) *Nyilvános vezecléshez:*

A nyilvános vezeclés legősibb fennmaradt rendtartását az Ó-Gelasianum (Vat.Reg.316) tartalmazza, amelyet 750 körül a Párizshoz közeli chelles-i apátságban másoltak le. Ez az átirat egy némileg rendezetlen módon összeszerkesztett bonyolult rítust mutat, amelynek csak kis hányada tűnik korai eredetűnek (= *Liber I*, XV és az I. XVI-os rubrika első mondata egyes szám második személyben: *Suscipis eum IIII feria mane in capite quadagesimae*....) A teljes rendtartás római és frank elemek kombinációjának látszik, amelyeket nem sokkal korábban mint a VII század végén vagy a VIII. század elején szerkeszthettek egybe. Mindenesetre a nyilvános vezeclés gelazián rítusa már nem volt azonos a korai keresztény korszak kánoni vezeclésével. A következőképpen rekonstruálhatjuk:

Hamvazószerda: A vezeclési szertartás kezdete:

Ó-Gelasianum (Vat.Reg.316), *Libeer I*, XV-XVI: *Orationes et preces super paenitentes...Ordo agentibus publicam paenitentiam* (Wilson, 14-15, Mohlberg, 17-18)

Nagycsütörtök: A vezeclők visszafogadásának ünnepélyes szertartása

Ó-Gelasianum I.XXXVIII: *Ordo agentibus publicam paenitentiam* (Wilson, 63-65, Mohlberg, 56-57)

A Gelasianumban egy másik nyilvános vezeclési szertartás is található (ceremoniális jelzések nélkül): *Item ad reconciliandum paenitentem*:

Ó-Gelasianum I, XXXVIII: belépés a vezeclési szertartásba = 4 ima (Wilson, 65-66, Mohlberg, 57-58) Visszafogadás a vezeclési idő után = 3 ima (Wilson, 66; Mohlberg, 58.59).

A Vat.Reg 316 ezeken a nyilvános vezeclési rítusokon kívül még számos penitenciális utasítást tartalmaz különleges körülményekre:

Paenitentia in extremis rítus (a halál órájában): Ó-Gealsianum, I, XXXVIII: *Reconciliatio paenitentis ad mortem*, (Wilson, 66-67; Mohlberg, 59) *in extremis* rítus a beszélni nem tudók számára: Ó-Gelasuanum III. CXVIII (Wilson, 306; Mohlberg, 242)

összhangban a *Statuta Ecclesiae antiqua* 20. cikkelyével (ed. Munier, p. 83) és Nagy Szt. Leó, *Epistola* 108, 5 (PL 54, 1013 B)

A *Vat. Reg. 316*-ban leírt vezeklési folyamat ismét megjelenik a *frank gelaziánumokban*, a *Fulda-i szakramentáriumban*, és főleg a *X. századi római-német pontifikáléban* (az OR L keretei között); (Andrieu, *Ordines romani* 5, 108-124 = Hamvazószerda; 192-207 = Nagycsütörtök; Vogel-Elze, *RGP* 2, 59-67, 224-251).

b) *Magánvezekléshez:*

Úgy tűnik, hogy a *Vat. Reg. 316* utolsó szakasza, amelyet valószínűleg gallikán átírásakor 750 körül fűztek hozzá, az egyéni vezeklés rövid szertartása:

Ó-Gelasianum Liber III, CVII: *Incipit ad paenitentiam dandam* (Wilson, 314; Mohlberg, 248); Jellegzetes hasonlóságot mutat a *libri paenitentiales* rendtartásaival, pl. zsoltárok recitálása.

Az egyéni bűnbánati vezeklés legrégebbi rendjét a *libri paenitentiales* őrzik. (208) Néhányat felsorolunk, megjegyezve, hogy számuk, időrendjük és szövegük még kritikai kiadásra vár.

Poenitientiale Floriacense (korai VIII század): *Incipit ordo ad dandam paenitentiam secundum sanctorum patrum traditionem, qualiter confessiones uniuscuiusque sacerdos suscipi debeat* (Wasserschleben, 422)

Poenitientiale Merseburgense (korai VIII század): *De capitalibus primum criminibus qui et in legis animadversione plectuntur sciendum est, qualiter suscipi debeant paenitentes.* (Wasserschleben, 388)

Poenitientiale Sangallense (Sankt Galleni szakramentárium, *codex* 150, kora VIII század): *Incipit ordo ad dandam paenitentiam secundum sanctorum partum traditionem...* (Wasserschleben, 425)

Poenitientiale Pseudo-Bedae (Wasserschleben: VIII. század második fele): *Qualiter suscipere debeant penitentes episcopi vel presbyteri* (Wasserschleben, 250-257)

Poenitientiale Pseudo-Egberti (Wasserschleben VIII. század): *Quando aliquis confessorem suum adierit....* (Wasserschleben, 302)

Penitential of Halitgar (Pseudo-Romanum; 817/830 körül): *Quomodo poenitentes sint suscipiendi, indicandi sive reconciliandi* (Wasserschleben, 360)

Poenitientiale Sangermanense (IX század): *Ordo ad dandam poenitentiam qualiter episcopi vel presbyteri penitents suscipere debeant* (Wasserschleben, 349-352)

Poenitientiale Vallicellianum II (*codex Vallicell.* E 62; IX század); *Incipit ordo poenitentiae* (Wasserschleben, 551-557)

Végül pedig a *X századi római-német pontifikáleban* az egyéni (tarifás) vezeklés rendje: No. CXXXVI: *Qualiter sacerdotes suscipere debeant poenitentes more solito* (Vogel-Elze szerk. 2, pp. 234-245)

4. Szűzek konszekrációja

Az Ó-Gelasianum (Vat.Reg.316) szertartása szűzek konszekrációjára egy olyan sorozat tagja, amelyet a VII század végén vagy a VIII század elején fűztek a szakramentáriumhoz, amikor az átírása történt Rómán kívül.

Liber I, CIII: *Consecratio sacrae virginis quae in epiphania vel secunda feria pasche aut in apostolorum natalicio caelebratur* (Wilson, 156-157; Mohlberg, 124-126). Római-gallikán szertartás, ahogyan az ordinációk, templomszentelések, a vízszentelés, temetések és a vezeklés szertartása; ld. Chavasse fejtegetését a *Le sacramentaire gélasien* c. munkájában, 28-35. Ugyanennek a rítusnak egy későbbi állapotát írja le R. Metz: *La consecration des vierges dans l'Église romaine* (Paris 1954) című művében és több más munkájában: "Les vierges chrétiennes en Gaule au IV siècle" *Studia Anselmiana* 46 (1961) 109-132 és "Benedictio sive consecratio virginum" *EL* 80 (1966) 265-293.

5. Házasság

Nincs házasságkötési ordó a szakramentáriumokon kívül. Az Ó-Gelasianum *Actio nuptialis*-a (III, LII: Wilson, 265-267; Mohlberg, 208-210) jelenik meg a frank gelazián szakramentáriumokban (pl. Gellonense, szerk. Dumas, CC 159, nos. 2629-2639, pp. 411-414) és az RGP-ben, no CCLIV (szerk Vogel-Elze 2, 417-419). Ld. B. Binder, *Geschichte der feierlichen Ehesegens* Abtei Metten, (1938); P.M.Gy, "Le rite sacramental du mariage et la tradition liturgique", *Revue des sciences phil. Et théol.* 38 (1954) 258-263; J. Huard "La liturgie nuptiale dans l'Église romaine, Questions liturgiques 38 (1957) 197-205; K. Ritzer "Eheschließung. Formen, Riten und rel. Brauchtum in der christlichen Kirche des ersten Jahrtausends, LQF 38 (Münster 1962), Francia fordítása: *Le mariage dans les Églises chrétiennes du I au XI siècle* (Paris 1970); J.B. Molin-P.Moutembe, *Le rituel de mariage en France du XII au XVI siècle* (Paris 1974); és különösen K.W. Stevenson, *Nuptial Blessing: A Study of Christian Marriage Rites*, ACC 64 (London 1982 és New York 1983)

C. SYSTEMATIC CLASSIFICATION OF THE ORDINES ACCORDING TO THE RITES THEY CONTAIN.

1. AZ EUCHARISZTIA (pápai mise, püspöki mise, ünnepi (solemnis) mise)

OR I (Róma, 700 körül, Gallia 750) A pápai mise első rendtartása

OR II (750 körül) Római függelék a pápai miséhez

OR III (750 és 750-780 körül): frank függelék

OR IV (760-770 körül): a pápai mise második rendtartása (első római-frank szertartás)

OR V (850-900 körül): a pápai mise harmadik rendtartása (második római-frank szertartás)

OR VI (Cassander ordója; 850 után): az OR I rosszul rövidített változata)

OR VII (750-800 körül): keresztvetések a misekánon alatt

OR IX (880-900 körül) a püspöki mise első római-frank rendtartása

OR X (900-950 körül): a püspöki mise második római-frank rendtartása

OR XVII (790 körül) nos.17-63; a mise egyszerűsített és gallikanizált szertartása

Lásd még a Sankt Gallen gyűjtemény XV, XVI és XVII ordóit.

2. KERESZTSÉG

OR XI (Róma, 650 körül; Gallia, 750 körül)

Ld. még a nagyböjt, nagyhét és húsvét hetének ordóit.

3. ORDINÁCIÓK

OR XXXIV (700-750 körül)

OR XXXV (925 körül)

OR XXXV A (970 körül)

OR XXXV B (975-1000 körül)

OR XXXVI (850-900 körül)

OR XXXIX (késő VIII század)

OR XL A (VI század, pápai ordináció)

OR XL B (950 körül, pápai ordináció)

4. TEMETÉSEK

OR XLIX (800 körül)

5. CSÁSZÁRKORONÁZÁSOK

OR XLV (888-915; 950)

OR XLVI (980-1093)

OR XLVII (816, 950 körül)

OR XLVIII (950 körül)

6. TEMPLOMSZENTELÉS, EREKLYÉK ELHELYEZÉSE, OLTÁROK

KONSZEKRÁCIÓJA

OR XLI (775 körül)

OR XLII (720-750 körül)

OR XLIII (790 körül)

7. IDŐSZAKI CIKLUS

a) A teljes liturgikus év:

OR L. (950 körül) és a *Capitulare ecclesiastici ordinis* több szakasza (Ordines XV, XVI).

b) Nagyböjt:

OR XXII (790-800 körül)

OR XXVIII (800 körül)

c) Nagyhét

OR XXIII (790-800 körül)

OR XXIV (750-775 körül)

OR XXVI (750-775 körül)

OR XXVII (750-800 körül)

OR XXVIII A (810 körül)

OR XXIX (870-890 körül)

OR XXX A (750-800 körül)

OR XXX B (770-800 körül)

OR XXXI (850-900 körül)

OR XXXII (870-890 körül)

OR XXXIII (X század vagy IX század vége?)

d) Húsvéti idő:

OR XXX A (750-800 körül)

OR XXX B (770-800 körül)

OR XXXI (850-900 körül)

OR XXXII (870-890 körül)

- e) A húsvéti gyertya megáldása
OR XXV (810-820 körül)
- f) Kántorböjt napok
OR XXXVII A (813-817 körül)
OR XXXVII B (825 és 950)
OR XXXVIII (950 körül)

8. LITURGIKUS ÚTMUTATÓ ÜNNEPEKRE ÉS KÜLÖNLEGES ALKALMAKRA.

OR L mellett ld:

- a) Gyertyaszentelő
OR XX (780-790 körül)
- b) Litania maior (Április 25)
OR XXI (780 körül)

9. ÚTMUTATÓ A ZSOLOZSMA LITURGIÁJÁHOZ (OLVASMÁNYOK) A SZENT PÉTER BAZILIKÁBAN ÉS A RÓMAI MONOSTOROKBAN.

- OR XII (770-795 és 800 körül)
- OR XIII A (700-750 körül)
- OR XIII B (770-7780 és 800 körül)
- OR XIII C (1025 körül)
- OR XIII D (XI század)
- OR XIV (650-700 körül)
- OR XV (750-787 körül)
- OR XVI (750-787 körül)
- OR XVII (780-790 körül)
- OR XVIII (750-787 körül)

10. KÖZÖS ÉTKEZÉSEK RENDJE A KOLOSTOROKBAN

OR XIX (800 körül)

11. A DILIGENTIA SZERTARTÁS

OR XLIV (800 körül)

12. LITURGIKUS ÖLTÖZÉKEK RENDJE

OR VIII (850-900 körül)

A különböző ordók szövegei és kronológiája okozta zavarok elkerülésére két konkordanciát közlünk Mabillon, Duchesne és Andrieu kiadásaihoz. Andrieu tudós kritikai munkásságát megelőzően az ordókat Mabillon és Duchesne kiadása szerint idézzék.

D. A RENDTARTÁSOK MABILLON-FÉLE KIOADÁSA

Mabillon számozása

Andrieu számozása

- 1 Ordo nos. 1-21 Ordo I
 1 Ordo no. 22 Ordo II
 1 Ordo nos. 23-26 Ordo XXII
 1 Ordo nos. 27-47 Ordo XXVIII
 1 Ordo nos 48-51 (vége) Ordo III
 1 Ordo Függlék, nos 1-18 (vége) Ordo XXVII
 2 Ordo Ordo V
 3 Ordo Ordo VI
 4 Ordo (Fragmentum + Mabillon II Ordo VII
 pp. 559-560, a kezdet
 5 Ordo nos. 1-2 Ordo VIII
 5 Ordo no. 3 Ordo IX
 6 Ordo Ordo X
 7 Ordo Ordo XI
 8 Ordo Ordo XXXIV
 9 Ordo nos 1-6 Ordo XXXVI
 9 Ordo nos. 7-9 Ordo XXXVII A
 10 Ordo: *Qualiter agendum sit V feria in* Részletek a római Kúria XIII. századi
Coena Domini pontifikálójából: *Qualiter agendum sit V*
Feria
in Cena Domini (M. Andrieu
 szerk. Le Pontifical romain, 2,
 Nos. 1-12 pp 455-464
 Nos 13-15 pp. 464-469
 Nos 16-23 pp. 470-477 (nos. 1-25)
 No. 24 pp. 452-453
 Nos 25-29 pp. 479-484
 No 30 pp. 484-486
 Nos 31-32 pp. 486-490
 No 33 pp. 491-492
 Nos 34-35 pp. 493-495
 Nos. 36-50 (vége) pp. 505-513
- 11 Ordo: Benedicti beati Petri canonici Részlet Canon Benedict *Liber*
Liber politicus (pápai liturgia az *politicus*ából, melyet Guido Castello bíboros,
 egész évre) a későbbi II. Celestin pápa kívánságára
 szerkesztett 1140-1143 között; P. Fabre-L.
 Duchesne, *Le Liber Censuum de l'Église*
romaine 2 (Paris 1910) 141-177
- 12 Ordo: *De consuetudinibus et* Összeállította Cencius Camerarius (Cencius
observantiis...in praecipuis de Sabellis vagy Cencio Savelli, a későbbi
solemnitatibus (pápai liturgia Ádventtől III. Adorján pápa) 1188-1197 körül
Liber
 szeptember 14-ig, pápa és császárkoro- *Censuum*-a számára; vö. E. Eichmann,
 názási ordó *Miscellanea* F. Ehrle, 2 (Rome 1924) 322-

- 327 és *Historisches Jahrbuch* 39 (1919) 714;
45 (1925) 21f; vö. R.Elze: „Der Liber
Censuum des Cencius” *Bulletino dell’
Archivio paleografico italiano*, N.S., 2-3
1956/57) 251-270; reprint kiadása *Päpste-
Kaiser-Könige*, szerk. B.Schimmelpfennig-L.
Schmugge (London 1982) 3 cikkely; B.
Schimmelpfennig, *Die Zeremonienbücher
Der römischen Kurie im Mittelalter*, Bibl.
Des deutschen hist.Inst. in Rom 24
(Tübingen 1973)
- 13 Ordo: *Caeremoniale Romanum* Római ceremoniále X. Gergely pápa (1271-
(a pápa megválasztása, konszekrációja 1276) megrendelésére készült valószí-
nűleg
és funkciói) a Lyoni zsinat (1274) előtt a helyszínen. Meg
alkotója francia lehetett (nem tartalmaz uta-
lást az *Ubi periculum maius* kezdetű zsinati
konstitúcióra) Részleges kritikai kiadása M.
Andrieu, *Le Pontifical* 2, 525-541; M.
Dykmans, *Le cérémonial papal de la fin du
moyen âge à la renaissance*, Bibliothèque de
l’Institut historique belge à Rome 24 (Rome-
Brusseles 1977) 13-66, 155-218.
- 14 Ordo: *Ordinarium Sanctae Romanae Ecclesiae* (a pápa megválasz-
Tása, megkoronázása és funkciói) G.Gaetano Stefaneschi bíboros (†1341)
Ceremoniáléja, 1304-1328 körül készült
Avignonban, ebben a formájában 1341 után
Pierre Amiel ceremoniáléja felhasználásával
új elrendezésben. Vö. M. Andrieu: *Miscell. F.*
Ehrle (Rome 1924) 348-376, és *l’Ordinaire
De la chapelle papale et le cardinal J.G.
Stefaneschi*” EL 49 (1935) 230-260 és a *Le
Pontifical* 2, 284-288; 3, 36 és 150-157.
Stefaneschi Ceremoniáléjának kritikai
kiadását M. Dykmans adta ki, *Le cérémonial
papal de la fin du moyen âge à la
renaissance*; 2: *Dr Rome en Avignon
ou le
cérémonial de Jacques Stefaneschi*,
Bibl. De
l’Institut historique belge à
Rome 25 (Róma-
Brüsszel 1981) és 3: *Les textes
avignonaise...Ibid.* 26 (Róma-
Brüsszel 1983)
15. Ordo: *De ceremoniis sanctae Romanae Ecclesiae* (a teljes liturgikus
Grado pátriárkájának (†1403) *Ceremoniáléja*

OR XXXIX Ordo VII (475-477)

OR XL-XLII

OR XLIII Ordo VIII (478-479)

OR XLIV

OR XLV 12 Ordo, nos. 88-91 (215-217)

OR XLVI-L

□□□□□□□□□□□□□□□□

Jegyzetek
197. oldal

225 oldaltól

**V. A RÓMAI-FRANK/RÓMAI-GERMÁN KORSZAK: NAGY
SZENT GERGELYTŐL VII. GERGELY PÁPÁIG(1073-1085)
*Római-germán pontifikále a X. századból (RGP)***

Az a liturgikus gyűjtemény, amelyet pontifikálénak nevezünk, elméletileg a nem-eucharisztikus ordók és a szakramentáriumok megfelelő imaszövegeinek kombinációjából ered. (209) Valójában azonban a pontifikále, kifejlett formájában, nem egyik napról a másikra jött létre. Különböző próbálkozások és kísérletezések folytak meglehetősen hosszú időn keresztül mielőtt nagyjából végleges formát öltött. Egyes összeállítások többé-kevésbé teljesnek mondhatók vagy többé-kevésbé mentesek idegen, didaktikus, tanulságos vagy törvénykezési elemektől; egyes változatok elrendezése jobban sikerült, mint másoké, némelyek viszont egyszerűen kézhezállóbbak lettek. Ez pedig nemcsak a kísérletező kezdetekben volt így, de így is maradt a középkor folyamán. A XV. századi standardizált változat és a VIII. Kelemen pápa által 1596-ban javított és jóváhagyott Római Pontifikále évszázadok tévedésekkel kísért próbálkozásainak az eredménye. (210)

Az új könyvtípus tisztán praktikus okokból fejlődött ki, a celebránsnak könnyebbséget jelentett egyetlen kötetben megtalálni az istentisztelet helyes végzésének a szabályait és magukat az imákat. Ez így jobb elrendezésnek bizonyult, mint amikor két gyűjteményt is tanulmányoznia kellett, az ordókat egyfelől és a szakramentáriumokat másfelől. Így a pontifikále megjelenésének inkább kényelmi okai voltak, s nem hozzáértő liturgusok döntöttek a megalkotásáról.

Azoknak a gyűjteményeknek, amiket mi pontifikálénak nevezünk, századokon át nem volt saját nevük. Szövegük egyszerűen az elsőként használt tétellel kezdődik (ima, *benedictio*, *ordo*, stb)

A legrégebbi terminus, amellyel a római-német gyűjteményt megjelölték egyszerűen az *Ordo* vagy *Ordo romanus* volt (211) és ez az elnevezés visszavezet az időben addig, amikor a Mainzi Pontifikále német eredete már feledésbe merült. Az olyan általános névadás, mint az ordó, még hosszú ideig jelöli a pontifikálét.

Az *Ordinarium papale* vagy *Ordinarium domni papae* kifejezések már néhány XIII. századi pontifikále kéziratában is megjelentek (pl. Paris, Bibl.de l'Arsenal, *codex* 333; XIV. század).

Ugyanezekben a kéziratokban már találkozunk a *Liber pontificalis* vagy *Liber pontificalis secundum ordinationem romanae ecclesiae* elnevezésekkel (pl. Paris, Biblio.Nat, *codex lat.* 1219; XV. század). Eredetileg a *Liber pontificalis* (=pápák könyve) a pápai krónikákat jelölte, de a XIV. század elejétől kezdve fokozatosan a korábbi *Ordo*, *Ordo romanus* és *Ordinarium* helyébe lép.

A *Pontifikále* mint főnév már a XIII. század végén, illetve a XIV. század elején megjelenik egy római kódexben (Vat.lat.5791) és két lateráni kéziratban: *Pontificale*

secundum consuetudinem romanae curiae

(Vat.lat.,1155; XIV. század és *Parisinus lat.* 960; XIV. század)

A híres Philippe de Cabassole, Cavaillon püspöke, (1134-1361), Jeruzsálemi pátriárka (1361) és biboros (1368-1372 hagyatékából származik *Unum historiatum ad usum romane curiae* (vö. F. Duchesne szerk, *Historire des cardineaux françois*, 2 [Paris 1660]418).

A. ELSŐ KEZDEMÉNYEK EGY PONTIFIKÁLE LÉTREHOZÁSÁRA AZ RGP ELŐTT

A ceremoniális szabályok és a megfelelő imák társítása megtörténhetett volna a szakramentárium keretein belül is ; az imaformulákat elláthatták volna régebbi ordókból vett rubrikákkal , s a *Liber sacramentorum* megmaradhatott volna úgy, ahogy volt. Valójában erre, feltehetőleg gyakorlati okokból nem is gondoltak, hiszen ezzel az amúgyis testes szakramentáriumok kezelhetetlen méretűre duzzadtak volna. (212)

A kéziratokból inkább arra következtethetünk, hogy a rendtartások és a szakramentárium kombinációja két módon ment végbe:

1) A nem-eucharisztikus ordókhoz hozzátették a szakramentárium megfelelő imáit. Ez volt a korábbi és általában a rosszabb megoldás mivel aránytalanságokhoz vezetett. Volt néhány sikeres kísérlet is ebben az irányban, de csak ha a kérdéses ordó vagy ordók tiszta állapotúak voltak, azaz kifejezetten liturgikus elemekből álltak. Általában azonban az ordó aránytalanul hosszabb volt a formuláknál, különösen amikor nem-liturgikus információkkal megtöltött rendtartásról volt szó, pl. az alábbi lista 1-4 számú

kéziratai esetében. Ezek olyan rendtartásgyűjtemények, amelyekben az imákat *in extenso* közlik nem csak az *incipitként*, illetve egy szakramentáriumi helyre utalva (*ut in sacramentario continetur*).

2) A nem – eucharisztikus formulákat, a szakramentáriumtól elkülönítve, ellátták a megfelelő ordókból vett rubrikákkal. Ez volt a későbbi megoldás, és általában jobb eredménnyel járt, mint az előző. Ebben az esetben a kiindulás az ima volt és nem a szabályzat, pl. az alábbi lista 6-9 számú dokumentumainál. Következésképpen a pontifikále ebben a formában a szakramentárium törzséről letört ág.

3) N.K. Rasmussen nemrég kimutatta, hogy az egyes rítusokat tartalmazó különálló libellusok is képezhetik a pontifikále eredetét. Ezeket a libellusokat később egybekötötték, és ebből jött létre egyfajta pontifikále.(213)

Az első kezdemények egy pontifikále megalkotására a IX. században jelentkeztek a mai Németország, Franciaország, Itália és Svájc területén. Ezeknek a kezdeményezéseknek a teljességét nem tudjuk megállapítani addig, amíg el nem készül számos ország könyvtárkészletének módszeres leltározása. Néhány nevezetesebb példát az alábbiakban felsorolunk:

- 1.Köln, Biblio.capit. *codex*138 (korai IX. század); leírását ld. Andrieu, Les Ordines 1, 101-108, 474-475. A B gyűjteményhez tartozik, de hiteles liturgikus tételválasztása alapján egy valódi pontifikále létrehozására irányuló kísérletnek tekinthető.
- 2.Verona, Biblio. capit., *codex* 92 (Verona korai IX. század); leírása Andrieunél, op. cit., 367-373 és 473-474. Ez a

kézirat is a B gyűjteményhez tartozik. Általánosságban a püspök számára ad eligazítást a nem-eucharisztikus szolgálatban.

3. Wissembourgi pontifikále (Wolfenbüttel, Herzog August Biblio., *codex* 4175; Wissembourg, korai IX. század) Ismerteti Andrieu, op. cit., 453-458 és 488-490) Egy wissembourgi szerzetes műve, amely egy évszázaddal előzi meg azt a nagy Rajna-menti kompilációt, amelyet ma *X. századi római – német pontifikálénak* nevezünk. Szerkezetét tekintve a *Guelferbytanus 4175* tisztább, mint az RGP.
4. A Ratisbonai /Regensbsrgi Szt. Emmeram pontifikáléja (München, Staatsbiblio., Clm 14510; Szt. Emmeram, korai IX. század). Leírása Andrieu-nél, op. cit., 232-238. A Verona 92-höz hasonlóan ez is pöspöki használatra készült.
5. Angersi pontifikále (Angers, Biblio. municip., *codex* 80., Szt. Albán apátság, Angers, korai IX. század) Leírása V. Leroquais-nél, *Les Pontificeaux* 1, 25.
6. Az un. Poitiers-i Pontifikále (Paris, Biblio. de l’Arsenal, *codex* 227; Vierzon-i Szt. Péter apátság, IX. század második fele. A nagyon komplex dokumentumot Leroquais ismerteti, op. cit., 267-270; A. Martini (szerk), *Il Cosidetto Pontificale di Poitiers*, RED, Series Major 14 (Rome, 1979)
7. Freiburgi Pontifikále (Freiburg/Br., Inversitätsbiblio., *codex* 365; Basel, IX század közepe)
8. Donaueschingeni pontifikále (korábban Donaueschingen), Fürstl. Fürstenberg, Biblio. *codex* 192; Konstanz, IX. század vége (214) A 7 és 8 számú dokumentumot tanulmányozta és kiadta J. Metzger, *Zwei karolingische Pontificalien vom Oberrhein*,

- Freiburger Theol. Studien 17 (Freiburg/Br., 1914)
szövegek pp. 3*-108*.
9. Töredék a ratisbona-i/regensburgi pontifikáléból (Wien, Nationalbibliothek, series nova, *codex* 2762; Regensburg, IX. század közepe) Id. a 23. pont után, lent.
10. Aurillac-i pontifikále (Albi, Biblio. municip., *codex* 14; Aurillac, IX. század második fele) Leírja Leroquais, *Les Pontificaux* 1, p.8.
11. Milanói pontifikále (Milano, capit. metropol., *codex* 14; Milano, IX. vagy XI. század? M. Magistretti kiad.), *Pontificale in usum Ecclesiae Mediolanensis* (Milano, 1897)
12. Cahors-i pontifikále (Paris, Biblio.Nat., *codex lat.* 1217; Cahors IX. század vége), Leírta Leroquais, *Pontificaux* 1, 109
13. Zürich-i pontifikále (Zürich, Zentralbibliothek, *codex* C. 102; IX. század vége. (Leírása Andrieu-nél, *Ordines* 1, 458-464
14. York-i Egbert érsek pontifikáléja (Paris, Biblio.Nat. *cod. lat.* 10575; York, 1000) W. Greenwell szerk. *The Pontifical of Archbishop Egbert of York* (Durham, 1893)
15. Szt. Germanus pontifikáléja Cornwallból (és nem a bretagne-i St-Servans D'Alet-ből) (Rouen, Biblio.municip., *codex* 368; IX-X. század) G.H. Doble szerk. *The St Germans Pontifical*, HBS 74 (London, 1937)
16. Robert érsek *benedikcionáléja* vagy másként Winchesteri pontifikále. (Rouen, Biblio.municip., *codex* 369, X. század) H.A. Wilson szerk. *The Benedictional of Archbishop Robert* HBS 24 (Cambridge, 1902)
17. Sens-i pontifikále (Szentpétervár, Szaltikov-Scsedrin Nemzeti könyvtár, *codex* Q.v.I, no. 35; X. század) Id. A. Staerk, *Les Miss latins....conservés à l'ancienne*

Bibliothèque impériale de Saint-Petersbourg 1 (1910)
156.

- 18. Pontifikále Sherborne-ból vagy St. Dunstanból (Paris, Bibl.Nat. *codex lat.* 943, X. század vége)**
- 19. Pontifikále Közép-Itáliából (Vat.lat. 77012, IX.-XI. század) Rövid leírása P. Salmonnál Les MSS liturgiques latins de la Bibliothèque Vaticane 3, SeT 260 (Rome, 1970) 47.**
- 20. Claudius pontifikálék (London, British Library MS, Cotton Claudius A iii) D.H. Turner (szerk)., HBS 97 (Chichester, 1971)**
- 21. Anderson pontifikále (London, Bodleian Library MS Audit. 57.337). (1971-ben találtak rá egy istállóban, a moreyshire-i Brodie Castle-ben. Ld. J. Brückmann „Latin Manuscript Pontificals in England and Wales” *Traditio* 29 (1973) 431-432.**
- 22. Lleida (Lleida) Székesegyházi archívum, Cod. 16) Pontifikále 1000 körülről, kiadta J.R. Barriga-Planas, *El Sacramentari, Rituali Pontifical de Roda* Publicacion del Fundaió Salvador Vives Casajuana 37 (Barcelona, 1975)**
- 23. Krakow (Biblioteca Jagellónska, MS 2057, XI. század), szerk. Z. Obertynski , *The Cracow Pontifical*, HBS 100 (Manchester, 1977)**

Különleges hely illeti Baturich Ratisbona/Regensburgi püspök (817-848) *Pontifikáléját* (Wien, Nationalbibliothek., Series nova, *codex* 2762 Szerk. F. Unterkircher, *Das Kollektar-Pontifikale des Bischofs Baturich von Regensburg*, Spicilegium Freiburgense 8 (Freiburg, 1962) 53-131 (*Collectarium* a zsoltosma könyörgéseinek gyűjteménye, nos. 1-449; *Pontificale*, nos. 450-563). Ez a dokumentum a kollektáre és pontifikále egyedülálló kombinációja, ami azal magyarázható, hogy a regensburgi püspök egyúttal Szt.

Emmerám apátja is volt. A kollektárét a *Supplementum* nélküli *Hadrianum authenticum*ból vett szemelvények alkotják. A Pontifikále különbözik a Metzger által kiadott Rajna menti pontifikáléktól és az RGP-től; a pontifikále, mint liturgikus műfaj létrehozására irányuló első kísérletek között tartjuk számon.

Miközben a pontifikálét a már ismertetett okokból kidolgozták, a szakramentáriumokból fokozatosan kimaradtak a nem-eucharisztikus formulák. Amint ez megtörtént, a szakramentárium inkább misekönyvvé vált. Erre példa az amiens-i szakramentárium (Paris, Biblio. Nat., *codex lat.* 9432; IX. század második fele,) a tours-i szakramentárium (Paris, Biblio. Nat. *codex lat., nouvel acquis.* 1589; IX. század második fele) a szt. amandi szakramentárium (Paris, Biblio. Nat., *codex lat.* 2291; IX. század második fele) (215), Az arles-i szakramentárium (Paris, Biblio. Nat., *codex lat.* 2812; IX. század második fele). A X. században, miközben a pontifikále egyre kiforrottabbá vált és terjedt, a szakramentárium egyre inkább tisztán az eucharisztia, a szentmiseáldozat könyvévé vált. Kivételek ebből a korszakból például a Rotradus vagy corbie-i szakramentárium (*Parisinus* 12050), a beauvais-i szakramentárium (*Parisinus* 9429) és a szt. vaasti vagy Ratoldus-féle szakramentárium (*Parisinus* 12052) A beauvais-i szakramentárium nem tévesztendő össze a leydeni kézirattal, University Library *codex* 111-112; vö. N.K. Rasmussen, „Le 'Pontifical' de Beauvais (IX/X. század)” *Studia Patristica* 10=TuU 107 (Berlin 1970) 413-418.

A XI században a pontifikálék száma gyors ütemben sokszorozódott. Itt nincs módunk részletes tanulmányozásukra, mivel célunk most a liturgikus könyvek kialakulásának fő folyamatait megfigyelni. (216) A közép-

kor kutatói minden nehézség nélkül használhatják ezeket a pontifikálékat, melyeknek eredete és keletkezési ideje egyre inkább tisztázható.

A X. századi pontifikálék közül azt az egyet emeljük ki, amelyik minden későbbi püspöki liturgikus könyv számára kiindulásként szolgált. Rendkívüli karrierjét éppen annyira köszönhetette kedvező politikai körülményeknek, mint saját tényleges érdemeinek.

B A X. SZÁZADI RÓMAI-NÉMET PONTIFIKÁLE (950-962 körül) = RGP

A Michel Andrieu által *X. századi római-német pontifikáléként* azonosított gyűjteményt nevezik még I. (Nagy) Ottó pontifikáléjának, illetve Mainzi Pontifikálénak. Andrieu elnevezése szerencsésebb, mivel ez fejezi ki legjobban a nevezetes dokumentum hibrid vagy keverék jellegét, amelynek kritikai kiadása C. Vogel- R.Elze: *Le Pontifical romano-germanique du X siècle*, 1-2: Texte; 3: *Introduction Générale et Tables*, SeT 226, 227, 269 (Vatican City 1963, 1972). (217)

1. Kéziratok

A IX. században az ordógyűjtemények (a nagyon római A gyűjtemény és számos gallikanizált gyűjtemény) már nem különálló füzetként jelentek meg, irodalmi pályafutásuk két módon érhetett véget:

a) Jogi és teológiai-liturgiai szövegekkel kombinálva az ordók a klérust oktató értekezésekké váltak; ekkor már nem valódi liturgikus könyvek, hanem tájékoztató kiadványok.

(218)

b) A szakramentáriumból vett szemelvényekkel kombinálva, ahogyan már említettük, pontifikále-kisérlét lett belőlük, amelynek kisebb vagy nagyobb értéke elrendezésétől és teljességétől függött. (219)

A X. században ez a két hagyomány találkozik az RGP-ben. Az RGP-nek ötven körüli számban maradtak fenn kéziratai, és ezek nem hagynak kétséget közös eredetük felől. (220) Összességükben a kéziratok német vagy germán eredetűek és még az olasz, francia, angol és lengyel példányok is világosan követik a német mintát. (221)

A legfontosabb kéziratok négy csoportra vagy családra osztva a következők:

a) Monte Cassino, Abbey Library, *codex* 451

(beneventán írással kevéssel 1050 előtt egy Rajna menti kéziratból másolt MS, amelyet 996 és 1002 között Rómában interpoláltak)

Rome, Biblio. Vallicelliana, *codex* D.5 (beneventan kézirat; kevéssel a Cassinensis 451 után);

b) Bamberg, Öffentl. Biblio. *codex* lit. 53 (Bamberg, XI. század). Eichstätt, Püspöki levéltár, Gondekar II Pontifical (1057 – 1075)

Lucca, Biblio. capit., *codex* 607 (másolták Luccában mainzi minta alapján a X. század második felében.

c) Rome, Biblio. Alessandrina, *codex* 173 (másolták Itáliában, talán éppen Rómában salzburgi minta alapján a korai IX. században).

Vendôme, Biblio. municip., *codex* 14, salzburgi min-

tából másolták a IX. század első felében) Ez a kézirat a forrása a következő kettőnek:

Paris, Biblio. Nat., codex lat. 820 (XI. század második fele); Vitry le François, Biblio. municip., codex 36 (késő XI. vagy kora XII. század);

- c) Wien, Nationalbibliothek., codex lat. 701 (Szt Albán apátság, Mainz, XI. század);
London, British Library, codex addit. 17004 (némez szkriptórium, XI. század)

2. Az RGP tartalma

Csupán áttekintését adhatjuk itt ennek a hatalmas gyűjteménynek; 258 különböző terjedelmű címszót tartalmaz az egyszerű *benedictio*-tól vagy miseformulától kezdve teljes értekezésekig, illetve dokumentum-gyűjteményekig. (223) Nem ordógyűjtemény, hanem valódi pontifikále, mivel az egyes imádságok *in extenso* szerepelnek a megfelelő helyen. Ugyanakkor az RGP még nem „tisztá” pontifikále.

Kötődik a korábbi didaktikus hagyományhoz: találunk benne különleges alkalmakra szánt szentbeszédet (templomszentelésre, zsinati alkalmakra, stb) *Expositiones missae* (=misekommentárokat), magyarázó szövegeket a Miatyánkhoz, a Credo-t és a halotti zsoltoszmát. Valójában az RGP kevésbé „tisztá” néhány korábbi kísérletnél, amelyek kevesebb didaktikus anyagot tartalmaztak, amilyen pl a *Veronensis* 92, *Coloniensis* 138 vagy a Wissembourgi Pontifikále, a *Guelferbytanus* 4175. Jelentős mennyiségű misepropriumot is találunk benne, amelyeknek logikus helye a szakramentárium vagy a misszéle, (224) –

ahogyan az is lett fokozatosan a későbbi könyvekben.

E két kategória mellett az RGP számos archaikus ordót is tartalmaz (amelyek a későbbi másolások során el is tűntek) továbbá néhány kortárs rendtartást a IX. század közepéről és különböző római, frank vagy germán rítust, melyeket Neustriában, Austrasiában vagy a Rajna vidéken dolgoztak ki a karoling kortól kezdve, *benedictio* sorozatokat különböző alkalmakra és egy fontos *Iudica Dei* sorozatot istenítélet szertartásához.

Az istentisztelet iránt érdeklődő középkorkutató számára az RGP az információknak igazi kincsestára a nyugati egyházmegyék azokat a tényleges liturgikus úzusait illetően, amelyeket a X. századtól kezdve magukévá tettek.

Az RGP nem csupán az ősi hagyományok őrzője és a IX. és X. század folyamán kidolgozott rituális gyakorlatok tárháza, hanem a liturgikus fejlődés továbbiakban tárgyalandó új szakaszainak kiinduló pontja; amely fennmaradt az érett középkor római pontifikáléiban, a Tridenti Pontifikáléban (1596) és, bizonyos mértékben, még a II. Vatikáni Zsinat pontifikáléjában (1978) is.

Ahogyan az Aniane-i Szent Benedek által átdolgozott és kiegészített Hadrianumban csúcspontjára ért az eucharisztikus liturgia, éppen úgy érte el csúcstát a nem-eucharisztikus istentisztelet (a szent zsolozsma kivételével) az RGP tartalmában és elrendezésében.

3. Az RGP származása

A kéziratok paleográfiai vizsgálata germán keletkezési területre utal, pontosabban Mainz városára. A szöveg

tanulmányozása pedig kimutatja, hogy a különböző példányok mind egyetlen prototípusból származnak, amelyet a mainzi Szent Albán bencés monostorban állítottak össze.

Ebbe az irányba mutatnak a következő nyomok:

Ordo L (Ordo romanus antuquus= RGP, no. XCIX a Vogel-Elze kiadásban) hiteles és eredeti része az RGP-nek. Az Ordo L-nek nincs kéziratosságot hagyomány az RGP-n kívül, és úgy tűnik nem is létezett soha függetlenül, mielőtt az RGP-be bekerült. (225) Ebben az ordo-ban a rogációs napoknál találjuk a jól ismert 925 körül keletkezett Szanktgallen-ből való himnusz: *Humili prece et sincera devotione*, az eredetihez képest néhány fontos és jellegzetes variánssal:

- a) egy új strófával bővült Szt. Disibodiusnak, a Mainzhoz közeli Disibodenberg védőszentjének tiszteletére és Szent Bonifác tiszteletére, aki magának a városnak a patrónusa. (227)
- b) Az eredeti himnuszban szereplő Szt. Gál helyére a szentéletű szerzetes, Theodolus került, akinek testét Nagy Károly vitette el Rómából, és helyeztette el a clingenmünsteri apátságban, a spire-i egyházmegyében, Landau közelében, ahol a Szt. Albán apátság szerzetesei körében megkülönböztetett tisztelet tárgya lett. (228)
- c) Az eredeti himnuszban szereplő *Ottmarus pater*, azaz a Szanktgallen apátság alapító-védőszentje helyébe *Albanus pater* került, aki a róla elnevezett apátság védőszentje.

Ezek a kiegészítések és névcserék nyilván azután kerültek a himnuszba miután az elhagyta Szanktgallent. *Albanus*, *Theodolus* és *Disibodius* ne-

ve csak a mainzi Szent Albán apátság szkriptóriumában volt nevezetes.

d) a Vienna MS, Nationalbibliothek, *codex latinus* 1888, egy, a Szt. Albán apátságban 936 és 962 között összeállított kompiláció késő X. századi másolata. (230) Ezt a kódexet használták az OR L-ben (RGP No. XCIX) és az RGP más helyein is hasonló módon. Ez arra utal, hogy az OR L és az RGP összeállítói egyazon szkriptóriumban kellett, hogy dolgozzanak. (231)

Mégsem mondhatjuk fenntartás nélkül, hogy az OR L-nek és az RPG-nek azonos szerzői lennének; a szövegben számos ügyetlen hiba inkább az ellenkezőjére látszik utalni. (232) Ennek ellenére állítjuk, hogy a két munka ugyanabból az alkotó műhelyből származik, és együtt képez egységes egészet, ami, ha nem is logikus, de legalább *de facto* egység.

Meg kell jegyeznünk, hogy egy, az RGP-hez hasonlóan fontos, kivételes és széleskörű hatású munkának, kellett hogy legyen hivatalos szponzora és jól felszerelt szkriptórium; Mainz pedig tökéletesen megfelel ennek a kíváncsúnak. A mainzi érsek prominens helyet foglalt el a X. századi német-római birodalom vallásos és feudális életében, a század pápai újra és újra megerősítették ősi titulussát: *vicarius et missus in cunctis regionibus totius Germaniae*. (233)

Mainzi Vilmos, ez a rendkívüli személyiség, Nagy Ottó császár fia volt, aki azon túl, hogy a német birodalom primása, 954 és 968 között a birodalom fő-kancellárja is volt, kapcsolatai a Szt. Albán apátsággal jól dokumentáltak. (234) I. Otto császárnak és az

öt körülvevő püspököknek és érsekeknek reformer hajlandóságait ismerve, megérthetjük, hogy ez a légkör kedvezett egy olyan vállalkozásnak, mint amilyen az RGP létrehozása. Ez az egyik az Otto reneszánsz korának két jelentős liturgikus emléke közül, a másik a fuldai szakramentárium. (Göttingen, Universitätsbibliothek, *codex theol.* 231).

4) Az RGP keletkezésének ideje

Minden jel szerint 950-962 (235) körül állították össze.

a) Terminus ante quem non
OR L (Vogel-Elze, no. XCIX) használja Pseudo-Alkuintól a *Liber de divinis officiis-t* (910 körül) (236), Auxerre-i Remigiustól († 908 körül) az *Exposition de celebratione missae-t* és Prümi Reginotól (†915) *De synodalibus causis -t.* (237) Ezekon kívül egy másik Szt. Albanból származó kódex (*Vindobonensis* 1888) közvetítésével tartalmazza a *Humili prece* kezdetű himnusz is, valószínűleg a szanktgallen-i Hartmann (†925) alkotását: ennek a metrikus tételnek, - amely 925 után elhagyta Szankt Gallent, Szent Albanban szépítgették, majd a *Vindobonensis 1888* mintájául szolgáló könyv számára átírták és újra felhasználták az OR.L-ben - a fejlődési folyamata 950 körülre visz bennünket, sőt inkább valamivel ennél az évnél későbbre, mint korábbra. A *Vindobonensis 1888* modelljéül szolgáló dokumentum datálása (936/962) ezt a terminus ante quem non-t támasztja alá.

b) Terminus post quem non

A legrégebbi kéziratos forrásainak vagy azok közvetlen elődeinek a kora segít megállapítanunk, hogy melyik az a legkésőbbi dátum, amely után a gyűjtemény már nem jöhetett létre.

Igy a Lucca MS, Biblio.capit. *codex* 607, amely valószínűleg egy luccai másoló munkája (mivel a német szenteket kihagyja a litániákból, és Szent Mártonnal, a luccai székesegyház patrónusával zárja a hitvallók felsorolását), aki egy Mainzból származó modellből dolgozott (fol r: *Vis sanctae Mogontiensi Ecclesiae, mihi et successoribus meis, etc*) 960-1000 között. (238)

A Rome, Biblio Alessandr., *codex* 173, egy Salzburgból származó mainzi pontifikáléból másolták Itáliában (Rómában?) (fol 18v: *Vis sanctae Iuvavensi Eccleasiae, mihi et successoribus meis etc.*) 1005-1010 körülre datálható. (239)

A Monte Cassino, Apátsági könyvtár, *codex* 451 és a Vallicellanus D. 5 közvetlen másolatai egy RGP-nek, másolás előtt 996-1002 között került bele a beszúrás: *Gaudeat omnis homo quia regnat tertius Otto Illius imperio* (996. május 21-1002. január 3)(240) Az interpolációnak III. Otto 999. augusztus 15.-i római látogatása alkalmából kellett történnie, erre az ünnepre utal a *Carmen in Assumptione sanctae Mariae akklamációja*. (241)

A Vienna Nationalbibliothek, *codex latinus* 1817 az RGP 1002-1024 között készült másolata, ugyanis a *laudes imperiales* szövegében II. Szilveszter pápa (999-1003) és II. Henrik király

(1002-1024) nevét találjuk: *Silvestro summo pontifici et universali papae, vita! Heinrico a Deo coronato magno et pacifico regi, vita!* (242)

Ha ezeket a kronológiai utalásokat és a tényt, hogy e kéziratok egyike sem archetípus vagy az eredeti, hozzáadjuk a kérdéses kódexek meglepő elterjedtségéhez, inkább 950-hez, mint 1000-hez közeli dátumot kapunk.

Némi további keresztellenőrzéssel még közelebb kerülhetünk a pontos dátumhoz.

A *Lucensis* 607 karoling kézírása a X. század második felére mutat; a kódexet egy mainzi eredetű modellből másolták. Lehetséges, hogy Luccában írták le I. Otto egyik, 962. márciusi vagy 964. július-augusztusi látogatása alkalmából. (243)

VIII. Leo pápa ordinációja alkalmából (963. december 6) azt látjuk, hogy az ordináció két napon át zajlott, ostiarius, lector, acolytus, subdiaconus, diaconus és presbyter rendekbe. (244) XIII. János pápa ordinációinak leírásában, amely 965. október 1 és 965. decembere között történt ismét ez a *cursus honorum* jelenik meg: *ostiarius, psalmista, lector, acolitus, subdiaconus, diaconus.* (245) Egy ilyen *cursus* azonban frank vagy gallikán, a római dokumentumoktól tökéletesen idegen. (246) Éppen ezért feltételezhetjük, hogy ezeket az ordinációkat egy RGP példány segítségével végezték el, annál is inkább, mivel VIII. Leo pápa I. Ottó kreációja volt, felavatása a császár és annak püspöki kísérete jelenlétében történt, s ezeknek a püspö-

köknek bizonyára birtokában volt egy mainzi pontifikále. (247)

A királyi koronázások német rendtartása (*Ordo ad regem benedicendum quando novus a clero et populo sublimatur in regnum*) három különböző változatban jelenik meg az RGP-ben. (248) Ezt az ordót nem találjuk meg az RGP kéziratokon kívül, úgy látszik nem volt korábbi irodalmi modellje. (249) Widukind beszámolójának köszönhetően tudjuk milyen ceremóniák kísérték I. Ottó aacheni megkoronázását 936. augusztus 7-én. (250) Az *Ordo ad regem benedicendum* azonban nem egyezik Widukind beszámolójával (251), ám tökéletesen egybevághat azzal, amit II. Ottó 961. május 16.-i aacheni koronázásáról tudunk. (252) Ez utóbbi szertartásnál az officiáns Mainz érseke, a birodalom főkancellárja Vilmos, a Szt. Alpán apátság patrónusa volt. (253) Valószínűleg nem túlzás feltételeznünk, hogy ő a monostor szkriptóriumából felszerelte magát egy koronázási ordóval. (254)

Ha ezek a további kis részinformációk helytállóak, az RGP terminus post quem non-ja 961-963 között kell, hogy legyen; az összeállítása tehát 950 és 961-963 között történt.

5. Az RGP legkorábbi elrendezése

Az RGP valamennyi fennmaradt példánya közös őstől ered, de egyikük sem maga az őstípus, de még csak nem is hű másolata az eredetinek.

Nem szabad leegyszerűsítve tekintenünk erre az „eredetire”. Pusztán méreteiből és az istentiszteletben betöltött fontosságából adódóan nem egyetlen személy műve, hanem szerkesztők csapatmunkája. Abban is biztosak lehetünk, hogy egy, az egyház istentiszteleti alapjait meghatározó munka nem lehetett magánprogram, kellett, hogy egy komoly egyháztudós felügyelje, vagy legalábbis jól álljon az eredményért. Ez a tudós személy bizonyára Vilmos, mainzi érsek (954-968) volt, a császár fivére, a Szt. Albán apátság patrónusa, a német birodalom primása, aki valószínűleg I. Ottó közvetlen bátorításával járt el, hiszen a császár élénken érdeklődött a liturgia iránt. Ahogy a másolatok egymást követték, bizonyára a Szt. Albán monostorban is sor került egyes részek átdolgozására, anélkül, hogy ez a Pontifikále általános szerkezetét szükségszerűen érintette volna; ugyanakkor az RGP azon-

nali sikere arra kötelezte a szerkesztőket, hogy gyorsítsák a tempót. Ebből következően ugyanannak az alapkönyvnek több redakciója is készülhetett egyazon szkriptóriumban, s ezek mindegyike egyaránt tekinthető eredetinek.

Másrészt az is elképzelhető, hogy amint az újabb példányok Mainzban vagy máshol megjelentek - egy átdolgozott válogatás vagy részlet archaikusabb elrendezésben jött ki, vagy egy archaikusabb szövegrész jelent meg modernebb elrendezésben. Az RGP-hez hasonló terjedelmes kompilációnál minden egyes rész vagy tétel története különböző, más mint magának a gyűjteménynek az általános elrendezése.

A fennmaradt kéziratok a mainzi pontifikálét fejlődésének különböző fázisaiban mutatják be, vagy, ha úgy tetszik, tanúskodnak arról az átalakulásról, amelyen a primitív redakció a másolások során keresztül ment. Az egyes kéziratok közötti gyakran lényeges eltérések ellenére minden példány hiteles, mivel mindegyikük egy-egy adott egyházmegye/székesegyház állandó istentiszteleti használatára készült. Amint már említettük, a liturgikus szöveg más kategória, mint egy klasszikus irodalmi.

Az RGP átfogó mintázata a legrégebbi fennmaradt kéziratokban, a Cassinensis 451-ben és Vallicellanus D. 5-ben jelenik meg. Ezekben a kéziratokban több régi ordó szerepel, mint a többiben, és nincs olyan ordó, amely máshol megjelenik, de ebben a két kéziratban még nem található. A didaktikus és bíraskodásra vonatkozó szövegek nagy száma szoros kapcsolatot mutat régebbi gyűjteményekkel és eucharisztikus formulák is gyakrabban fordulnak elő bennük, mint más redakciókban. (253) Mindez a Cass. 451 és a Vallicell. D.5 archaikus jellegét mutatja.

Nem mond ellent a fenti következtetésnek az a tény, hogy néhány szertartás modern formában jelenik meg ebben a két kéziratban, sem az, hogy más kéziratok ugyanazokat a szertartásokat archaikusabb változatban mutatják be. (256) Így pl. a püspökök konsekrációja és a német királyok koronázása archaikus változatban szerepel a Bamberg 53, Lucca 607, Pistoia 141 és Eichstätt: Gondekar pontifikáléjában, míg a Monte Cassino 451 és a Vallicell. D.5 ugyanezeknek az ordóknak átdolgozott változatát tartalmazza. (257) Mint említettük, az egyes részek redakciója erősen különbözik az egész redakciójától.

A Cass. 451-Vallicell. D.5 szövegét és elrendezését a liturgikus tételek két további sorozatával kell kiegészíteni: egy Benedictio és egy Iudica Dei sorozat hiányzik az A csoportból a hibás és hiányos másolás miatt, a B csoportban azonban mindkét sorozat szerepel. (258) Tudjuk, hogy mindkét sorozatot ismerték Szt. Albanban. mivel benne vannak a Vindobonensis 1888-ban (Benedictiones) és 701-ben (Iudica Dei) 259)

C. AZ RGP ELTERJEDÉSE ÉS BEVEZETÉSE RÓMÁBAN

Az RGP valódi érdemei önmagukban még nem adnak magyarázatot gyors elterjedésére és azonnali népszerűségére a középkori egyházmegyéekben. (260)

Igazi oka a sikerének az, hogy megjelenése Mainzban része volt, mintegy csomagban, a római birodalom feltámasztása politikájának, a *Renovatio imperii* – nek. A birodalom központi része a mainzi egyházi tartományhoz tartozott (18 egyházmegye) és a környező tartományok (Besançon, Köln, Trier, Salzburg, Hamburg-Bréma és Magdeburg erősen Mainz befolyása alatt álltak. (261) Így aztán nem meglepő, hogy ezeken a területeken az új könyvet melegen fogadták. 954-től 968-ig Szent Bonifác utóda a prímási székből Vilmos érsek volt, egy rendkívüli személyiség, aki kiemelkedő szerepet játszott a birodalom politikájában. Nem kétséges, hogy az ő politikai és egyházi pozíciója nagyban hozzájárult a könyv sikeréhez, amely ha nem is közvetlen parancsára, de mindenestre védnöksége alatt készült. A birodalom restaurálása és az Ottó uralkodóház politikai-vallási kezdeményezései pedig biztosították az új liturgikus könyv széleskörű elterjedését.

Az RGP hamarosan átlépte a birodalom határait, legalább egy példánya maradt fenn Lengyelországban: (Krakow, Biblioteka Jagellonska codex 2057; XII. század; vö. Andrieu, *Ordines* 1, 116.) Valószínűleg már 956-ban, Beranger püspöknek köszönhetően, megtalálható Cambrai-ban (Cologne, *Biblio.capit. codex* 141; XI. század, vö. Andrieu, 1 108-114) Megtalálható Amiens-ben is 1104-1105-ben (London, *British Library codex addit.* 17004; XII. század; vö. Andrieu, 1, 144-154) Besançonban a XI. században (Wolfenbüttel, *Herzog-August Biblio., codex lit.* 4099 B; XI. század; vö. Andrieu, 1, 441-451) és ugyabban az időben Vendôme-ban (Loir-et-Cher) (Vendôme, *Biblio. munic., codex* 14; XI. század; vö. Andrieu, 1, 351-366), SDées-ben (*Salariensis eccles.*) Paris, *Biblio.Nat., codex lat.* 820; XI. század; vö. Andrieu, 1, 352) és Châlon-sur-Marne-ban (Vitry-le-François, *Biblio. munic., codex* 36; XI. század; vö. Andrieu 1, 352).

Angliában Hitvalló Edward (1042-1066) korától kezdve voltak forgalomban RGP példányok, Winchesterben (Cambridge, *Corpus Christi College, codex* 163; vö. Andrieu 1, 96-99) és Worcesterben (Cambridge, *Corpus Christi College, codex* 265; vö. Andrieu 1, 99-101).

Az RGP meghonosodása Rómában nagy esemény a keresztény istentisztelet történetében. A Mainzi Pontifikále vándorútja a Rajna völgyéből a Tiberis partjaira a latin egyház liturgikus fejlődésének második nagy korszakát nyitotta meg. A frissen megalkotott könyv I. Ottó gyakori itáliai tartózkodásainak (951, 952, 961-965, 966-972) egyike alkalmából érkezett meg Rómába. A nagy császár liturgia iránti érdeklődése jól dokumentált tény. (262) A kíséretében vele utazó sok püspök és apát az istentisztelethez szükséges könyveket és liturgikus eszközöket magával hordozta. Nem kétséges, hogy az új mainzi pontifikále volt az a könyv, amelyet használtak. (263)

A tizedik századi Róma mélyszéles liturgikus dekandenciába süppedt, és már nem volt képes tartani magát saját legjobb hagyományaihoz; így a Város fogékonnyá vált minden külső liturgikus hatás iránt, és ez már azelőtt is így volt, hogy az Ottó korban megérkeztek volna az új liturgikus könyvek. (264) Mindazonáltal az RGP római meghonosodásának legfőbb oka I. Ottó császár eltökéltségében rejlik, hogy ellenszert találjon a római egyház botrányos hanyatlására. (265)

Bőségesen rendelkezünk adatokkal az RGP római megérkezéséről és meghonosodásáról: a 963-ban és 965-ben tartott pápaszentelések római-német szer-

tartást feltételeznek, s ilyet nehéz lett volna az RGP-n kívül találni. (266), Az RGP-nek egy Mainzból hozott példánya (Cass. 451 és Vallicell.D.5 ugyanis beneventán másolatok) volt használatos Rómában 996 és 1002 között (267), a Vindocinensis 14 (XI. század első fele) az RGP-nek egy mintapéldányából készült másolata, amely Salzburból került Rómába, majd onnan Vendôme-ba, jelentősebb változtatások nélkül; (268) 1020-ban VIII. Benedek pápának nagy valószínűséggel a Bambergensis 53 volt a kezében, amelyet ő római könyvnek tartott. (270) Amikor V. Gergely pápa (996-999) az immunitás privilégiumát adományozta a reichenauai apátságnak, cserébe rendszeres ellátást kért liturgikus könyvekből az apátság szkriptóriumából, .(271) s ezek a kéziratok kétségtelenül római-német jellegűek voltak. II. Henrik uralkodása alatt (1004-1024) ugyanolyan szoros szálak álltak fenn közte és a pápák között, mint az Otto dinasztia idejében. Így 1046 decemberétől a római Szent Széket sorban német pápák foglalták el: II. Kelemen, (Bambergi Suidger) 1046-ban, II. Damáz (Brixeni Poppo) '1047-ben, IX. Leó (Touli Bruno) 1048-ban, II. Viktor (Eichstätti Gebhard) 1054-ben, IX. István (Lorraine-i Frigyes) 1057-ben. Ezek a prelátusok római beiktatásuk után ugyanazokat a könyveket használták, amelyekhez már hozzá szoktak német földön. Van más komoly, nem-liturgikus bizonyítékunk is az RGP római jelenlétére VII. Gergely (1073-1085) uralkodásának idejéig.

Még 1150-ben is, amikor az Ordo officiorum Ecclesiae lateranensis az RGP-re hivatkozott, Ordo romanusnak nevezte. (273) Ennél nyomósabb bizonyíték aligha kell arra, hogy a Rajna mentéről érkezett könyv annyira meghonosodott a Tiberis partján, hogy egyszerűen „rómainak„ tekintették.

Az RGP Rómán kívül sem volt kevésbé népszerű, a nyugati szkriptóriumok évszázadokon át másolták ezt a könyvet az egész középkori Európában a latin templomok számára. A XI. század utáni időszakra azonban még hiányzik a készletek megfelelő számbavétele.

XI. századi példányok: a Vindobonensis 701 (Szt. Albán, 1070 előtt), a Londoniensis Addit. 17004 (XI. század) a Guelferbytanus 4099 A és B (Besançon XI. század, a Bambergensis lit. 59 (Verden, 1025-1050).

XII. századi példányok: az RGP a Guelferbytanus 503-ban (Frankónia, korai XII. század). a Guelferbytanus 164 (Verden, korai XII. század); Ezekről a kéziratokról ld. Andrieu, Les ordines, 1, 542-545)

Mindezek a példányok az RGP-t többé-kevésbé teljes egészében reprodukálják, de az anyagot némileg más elrendezésben tartalmazzák; ezek az átrendezések, úgy tűnik, tisztán helyi szempontok szerint történtek de a történésznek segítenek megérteni, hogyan folyhatott le egy – egy szertartás adott korokban egy adott templomban (egyházkerületben).

Rómában az RGP-ből a XII. és XIII. századi római pontifikálék közvetlen elődje lett, és az utóbbi révén fő forrása a teljes latin egyház hivatalos pontifikáléjának.

Jegyzetek 239 oldaltól kimarad

VI. A FOKOZATOS EGYSÉGESÜLÉS KORSZAKA: VII. GERGELYTŐL (1073-1085) A.P. PICCOLOMINI ÉS STRASBOURGI J. BURCHARD PONTIFIKÁLÉJÁNAK EDITIO PRINCEPSÉIG (1485)

VII Gergely pápa uralkodása alatt (1073-1085) és a pápaság és a birodalom konfrontációjának korában a liturgikus könyvek áramlása az Alpokon túlról fokozatosan elapadt. Saját földrajzi és egyházi területein belül (a Városban és a környező egyházközségekben) Róma magához ragadta a kezdeményezést a liturgiában. Vége volt az egyházi ügyek fölött gyakorolt német ellenőrzésnek, ahogyan VII Gergelytől megtudhatjuk:

Illi autem (akiket Gergely pápa támad) qui in diebus cotidianis tres psalmos et tres lectiones videntur agere, non ex regula sanctorum patrum, sed ex fastidio et neglegentia comprobantur facere. Romani autem diverso modo agere ceperunt, maxime a tempore quo Teutonicis concessum est regimen nostrae ecclesiae. Nos autem et ordinem romanum et antiquam morem investigantes, statuimus fieri nostrae Ecclesiae sicut superius praenotavimus, antiquos imitantes patres. (274)

Egy ilyen deklaráció jószérivel csak szándéknyilatkozatnak tekintendő, hiszen sem ő se senki más nem tudott kikerülni a római-német könyvek hatása alól. Az un. római pontifikálék, amelyeket a XI század második felében kezdtek összeállítani, meggyőzően bizonyítják ezt a tartós befolyást.

A. XII. SZÁZADI RÓMAI PONTIFIKÁLÉK

A VII. Gergely uralkodása idejétől a XII. század végéig Rómában összeállított pontifikálékról két dolgot kell megjegyeznünk:

a) a fennmaradt példányok annyira különbözőek, hogy nem tudjuk őket egy közös őstípusra visszavezetni, a római székesegyházak (a lateráni és a környező egyházmegyéek székesegyházai) és a római szkriptóriumok saját pontifikálét alkottak. Ez azt jelenti, hogy a XII. században a pápák városában nem honosodott meg az RGP-nek egy egyedüli, hivatalos változata. A fennmaradt kéziratok mégis egyetlen családot alkotnak, amelyet összefoglalóan a XII. századi római pontifikáléknak tekintünk. Így ezek a XII. századi római pontifikálék világosan megkülönböztethetőek a korszak más pontifikáléitól, amelyek az RGP leszármazottai, és az Alpoktól északra történt a másolásuk.

b) Az imádságok és szertartások tekintetében valamennyi XII. századi római püspöki könyv közös forrása az RGP.(275) Következésképpen a fennmaradt kéziratokat az RGP-hez fűződő szorosabb vagy lazább kötődésük szerint osztályozzuk.

Andrieu saját kiadásához kilenc kéziratot használt a fenti elv szerint:

Az RGP-hez nagyon közeliek:

Troyes, Biblio. municip., codex 2272 (késő XI. század; Pavia?)

Rome, Biblio. Vat. codex lat. 7114 (XIII. század második fele; Auch)

Rome, Biblio. Vat. codex lat 7818 (XII. század; Chieti)

Rome, Biblio. Vat. codex Borghes. lat. 49 (XIII. század; Nápoly környéke majd Sora)

Grenoble, Biblio municip., codex 140 (XII. század második fele vagy vége)

Aoste, R. Amiet (szerk) Pontificale Augustanum, Le Pontifical du XI siècle de la Bibl.Capit. d'Aoste, Monumenta Liturgica Ecclesiae Augustanae 3 (Aoste 1975)

Inkább római jellegű kéziratok:

Rome, Biblio. Vat. codex Barber, 631 (XI. század vége; Monte Cassino)
 Rome, Biblio. Vat., codex Ottobon. lat. 270 (XII. század, Róma)
 London, British Library, codex addit. 17005 (XII. század második fele; egy római pontifikále német példánya, Mainztól délre)

Egy Rómában működő liturgista működésének eredeti tanúja:

Lyons, Biblio.municip. codex 570. Ez a nevezetes kézirat tartalmazza az Apamea-i Pontifikálét (vö. Andrieu: „Le Pontifical d’Apamée”, RB 48 (1936) 321-348) A codexben öt pontifikále található, 1676 körül Jean Deslionstól kapta őket Martène, De Antiquis Ecclesiae ritibus című művéhez: 1) *Troyes-i* Pontifikále (vagy prudence-i pseudo-pontifikále) párizsi másolat Biblio.Nat. codex lat. 818), 2) *Amiens-i* Pontifikále, 3) *Cambrai-i* Pontifikále, 4) *Apamea-i* pontifikále (az antiochiai latin patriarchátusban) amelyet római mintából másoltak a XII. század végén. Elveszettnek hitték, F. Wormald talált rá és hagyományozta a British Library-re. Ez ma a MS Addit. 57.528. vö. A.G. Martimort, La documentation liturgique de Dom Edmond Martène, Étude codicologique, SeT 279 (Vatikánváros 1978) no. 25; és 5) Poitiers-i pseudo-pontifikále (a párizsi Biblio. Arsenal, codex 227 másolata; A. Martini kiadása.

A második és harmadik csoport kéziratai alkotják a XII századi római pontifikále hiteles formáit.

Az RGP hozzáigazítása az új római helyzethez (topográfiailag, egyházi és politikai szempontból), számos egymástól független római szkriptóriumban folyt és tömeges redukcióval járt. A római liturgikusok célja az volt, hogy a mainzi pontifikáléból sok archaikus és fölösleges anyagot kiiktassanak: régi ordókat, a királyi koronázási ordót, amelyre sem Rómának sem suffraganeusainak (megyéspüspökeinek?) nem volt szüksége, didaktikus részeket, exorcizáló és kiközösítő szertartásokat valamint a Benedictiones és ludica Dei is alkalmatlannak ítéltetett a római vallásos érzület számára.

A megtartott szertartásokat vagy egyszerűsítették úgy, hogy elmaradjanak a túl hosszú vagy egymással felcserélhető formulák (az *aliae* sorozatok) vagy a római egyház sajátos körülményeihez igazították őket (püspökszentelés, a város egyes helyszíneihez kötött szertartások, pl. a Gyertyaszentelő, Nagyböjt, stb.) (276)

Az RGP-ből kisarjadt dokumentumok széles körben terjedtek el, mindenek előtt a pápának közvetlenül alávetett vagy vele közvetlen kapcsolatban álló egyházközségekben, majd az egész latin egyházban. (277) Az első lateráni zsinat (1123) után Rómának határozott szándéka volt, hogy kiterjessze ellenőrzését a latin kereszténység fölött: pápai legátusok utazták be egész Európát, hogy érvényre juttassák az 1123-as fegyelmi határozatokat és maguk a pápák is, VII. Gergely halálától (1085) III. Ince uralkodásáig (1198-1216) gyakran kényszerültek száműzetésbe, hogy Itáliában vagy Franciaországban találjanak menedéket (a pápai tekintély növekvőben volt a keresztény világban, de magában Rómában legalábbis ingatagnak nevezhető. (278) Távoli utazásaikra a pápák magukkal vitték új római könyveiket, és ezzel maguk is hozzájárultak elterjedésükhöz; a XII. századi római pontifikále összeállításához használt kilenc kézirat közül csak egy készült Rómában (Rome, Vaticanus Ottobon. lat. 270) (279)

A XII. századi kísérletek sikere így biztosított volt, ámde korlátozott is: az újonnan elfogadott könyvek hamarosan átadták helyüket a III. Ince pápa liturgikus reformjaihoz kö-

tött római pontifikálénak : a Római kúria XIII. századi pontifikálójának.

B. A RÓMAI KÚRIA PONTIFIKÁLÉJA A XIII SZÁZADBAN.

Az Andrieu Pontifikále kiadásához használt harminchárom teljes kézirat összefüggőbb családi kapcsolatról tanúskodik mint a XII. századi pontifikále tanúi és közös őst is feltételeznek; ez az archetípus a III. Ince pápa alatt a Lateránban működő ceremóniamesterek kezdeményezéséből születhetett meg. (280)

A szöveg három változatban maradt fenn, közülük csak az elsőt és az utolsót tudjuk pontosan dátumhoz kötni. Mindazonáltal a XII. századi római pontifikále lényegi elemei mindháromban fellelhetők (különösen az imaformulák) az Apamea-i pontifikále (1200 körül) közvetítésével. (281)

Az első változat (= *alpha* Andrieunél) későbbi, mint az Apamea -i pontifikále (XII. század legvége) és valószínűleg III. Ince pontifikátusa alatt készült. Erre bizonyíték a császári koronázási szertartásból az eskü (Andrieu, p. 387), ami úgy hangzik, mint a IV. Ottó császár által III. Ince pápának 1201 és 1209 között tett ígéret. (282) Ez a redakció a lateráni ceremóniamesterektől származik és valamelyest hivatalos státust élvezett. Bármely püspök számára elegendő volt, aki a pápaságtól közvetlenül függő székesegyházban celebrált.

A harmadik redakció (= *gamma* Andrieunél) V. Ince uralkodása előttre tehető (1276) és valószínűleg IV. Ince pontifikátusának (1243-1254) idejére. Ehhez az időszakhoz illik leginkább a pápai koronázási szertartás akklamációja: *Domino nostro I. a Deo decreto summo pontifici et universali papae, vita!* (Andrieu, p. 375) (283) A pontifikálénak ez a harmadik és utolsó redakciója ugyanabból a környezetből származik, mint az *alpha* változat, egyszerűen a római kúria számára készült bővített kiadás.

A három változat egymás mellett létezett a XII. századi római pontifikáléval együtt de a XIV. században a harmadik redakció vált uralkodóvá; ez kísérte el a pápákat Avignonba (1305/1309) és ez versengett Durandus Vilmos mende-i püspök pontifikálójával.

A XIII. századi kúriai pontifikálét a Laterán bazilikában és a közvetlenül a Szentszék alá tartozó itáliai egyházközségekben használták. Amikor a pápák Franciaországban rendezkedtek be, az új pontifikále a pápai udvar hivatalos könyve lett és elterjedt Franciaország déli részén.

C. DURANDUS VILMOS PONTIFIKÁLÉJA (1293-1295 körül) (284)

Dél-Franciaországban a XIII. század vége felé a római kúria pontifikáléja összetalálkozott a neves mendei püspök, Durandus Vilmos (Gulielmus Durandus) három kötetbe összegyűjtött és elrendezett pontifikálójával. (285)

Egy kölcsönhatásokkal jellemezhető időszak után Durandus pontifikáléja emelkedett ki győztesen tartalmi erényeinek és elrendezésének világossága okán. Durandusnak nem állt szándékában sem tudós értekezést közreadni a liturgiáról, sem egy olyan pontifikálé előállítását, amely csupán *ad usum ecclesiae Mimatesis*, tehát saját egyházmegyében működött volna. Anélkül, hogy ezt külön hangsúlyozta volna, a mendei püspök pontifikáléja a latin kereszténység valamennyi püspöke számára minden egyes püspöki tevékenységet előírt.

A XIV. századi nyugati egyházzsákadás nagyban hozzájárult a könyv sikeréhez, különösen Genfi Róbert (VII. Kelemen, 1378-194) és Pedro de Luna (XIII. Benedek, 1394-1417, †1423) pontifikátusa alatt. Jólismert tény, hogy Durandus pontifikáléja volt a modellje

A.P Piccolomini és a híres Strasbourgi Burchard 1485-ben kinyomtatott pontifikálójának. Így történt, hogy azok a rítusok és ceremóniák, amelyeket első ízben a mendei egyházmegye számára dolgoztak ki, a latin patriarchátus valamennyi egyházközségében fennmaradtak egészen a II. Vatikáni zsinatig.

Andrieu a huszonegy kézirat közül, amelyeket ismertet, tizennégyet használ fel kiadásában. (286) A pontifikálójának nincs címe: *Pontificalis ordinis liber incipit*, de nem kétséges hogy a szerzője Durandus Vilmos volt, aki 1230 körül született Puimissonban, Bézier-től északra; püspök volt Mendeiben 1285-ben és meghalt Rómában 1296 február 1.-én. Ő a híres összeállítója a kánonjogot összefoglaló *Speculum Iudiciale*-nak 1276 körül, és a *Rationale divinarum officiorum*-nak, amely a középkori liturgiai ismeretek valóságos summája.

A szerzősége utaló jelek:

a) Az ordináriusnak tett engedelmességi eskü szövegében a püspököt G betű jelöli, Liber I, cap. XX, No.9: *Ego ... talis monasterii ordinandus abbas vel abbatissa, promitto ... tibi que G. domino mei, eisudem ecclesiae episcopo ...* (Andrieu, p. 402);

b) Sok a nyílt utalás Durandus más műveire, ami szintén azt bizonyítja, hogy a Pontifikále és a többi munka egy szerző műve: pl. Liber III, cap. XVIII, no. 50 (Andrieu, p. 642): *De premissis singulis et aliis in Rationali nostri posuimus rationes*; Liber III, cap. VII, no. 27 (Andrieu, p. 609): *Haec autem in Speculo iudiciali, in tertia parte, sub titulo: De accusatione, in secundo loco, plenius duximus explicanda.*

c) A szerző magát Mende püspökének vallja: Liber III, cap. XXII, no. 2: *In ecclesia tamen Mimatensi cui, auctore Deo, presidimus* (Andrieu, p.650)

Durandus Vilmos 1292 körül kezdte megalkotni a Pontifikálét, a munkát 1293 és 1295 ősze között fejezte be. (287)

A Pontifikále a szó szoros értelmében vett liturgikus könyv volt, azaz tényleges liturgikus használatra szánt összeállítás. A szövegek világos elrendezésben három könyvben jelentek meg, s bár ez volt az első ilyen hármas elosztás, ezt az elrendezést tartották meg a későbbiekben is.

I. In prima (parte) de personarum benedictionibus, ordinationibus et consecrationibus agitur ...

II. In secunda parte de consecrationibus et benedictionibus aliarum tam sacrarum quam profanarum rerum agitur ...

III. In tertia parte de quibusdam ecclesiasticis officiis agitur

(Prologus 1, 2, és 3; Andrieu, pp. 327, 328 és 331)

Durandus művének alapja minden kétséget kizáróan római volt, de tudta, hogyan kell figyelembe venni helyi úzusokat. Kiadványának közvetlen forrása a XII. századi Római pontifikálójának és a Római kúria XIII. századi pontifikálójának számos kiadása volt (amikor valamely római ordóra hivatkozik, a római kúriai által használt rendtartást érti alatta, *usus romanae curiae*), sőt, az RGP is, függetlenül azoktól az anyagoktól, amelyek ebből már a Római pontifikálékba bekerültek. (288)

Durandus további néhány fontos módosítást is végrehajtott, és új elemekkel is hozzájárult a pontifikále anyagához.

a) *Módosítások*

Kiiktatott minden olyan elemet, amely áldozópapi/ presbiteri funkciókra vonatkozott, ezáltal lett műve az első igazi pontifikále. (Prologus; Andrieu, p. 327) A tisztán papi funk-

ciókat máshol tárgyalja, az *Instructiones* című munkájában. A Római kúria pontifikálójának minden egyes szakasza megjelenik Durandusnál, minden imát a maga teljességében közöl, tevékenységét a forrásaiban feldolgozott rubrikák módszeresebb elrendezésére korlátozza.

b) *Új elemek*

Az újdonság itt a mendei püspök művének sajátos elrendezése akkor is, ha maguk az imák vagy más jelzések régiek. A Durandus pontifikálójában különösen hozzá kötődnek a következő elemek:

Liber I, cap. XIX, XXII, XXVI-XXVIII.

Liber II, cap. XIII, XIV, XVII, XX, XXX, XXXII, XXXIV, XXXV, XXXVII.

Liber III, cap. V, VII-XVI.

A harmadik könyv, a Liber III utolsó szakaszai, a XVII-XXX.-ig terjedő fejezetek könnyen megkülönböztethetők a Pontifikále törzsszövegétől, mivel ezek didaktikus természetűek és nem liturgikus használatra szánták őket.

D. A.P. PICCOLOMINI ÉS J. BURCHARD PONTIFIKÁLÉJÁNAK EDITIO PRINCEPSE
(RÓMA, 1485)

A Pontifikále első nyomtatott kiadása közös munkája két tudós embernek: Agostino Patrizzi Piccolomininek, aki (Augustinus Patricius de Piccolominibus), II. Pius fogadott fia és titkára, Pienza és Montalcino püspöke (episcopus Pientini et Ilcinensis), és aki 1496-ban halt meg, valamint Johannes Burchardnak (vagy Burckhard), aki a Mohlsheim közelében lévő Haslach Szt. Florentiusnak szentelt templomának prépostja volt a strasbourgi egyházmegyében, ceremóniamestere IV. Sixtus, VIII. Ince és VI. Sándor pápának, a nevezetes *Diarium* szerzője és számos liturgikus szabályzaté. Burchard volt az, aki a Pontifikále kiadásában oroszlánrészt vállalt (290), a mű címe a következő:

Pontificalis ordinis liber incipit in quo ea tantum ordinata sunt que ad officium pontificis pertinent, qui tres in se partes continet. In quarum prima, de benedictionibus, ordinationibus et consecrationibus personarum. In secunda, de consecrationibus et benedictionibus. In tertia vero, de quibusdam sacramentis et ecclesiasticis officiis agitur. Romae, apud Steph. Planck, 1485.

Ezt követi egy VIII. Ince pápához szóló ajánlás.

Explicit. Explicit pontificalis liber, magna diligentia Rev. in Christo patris D. Augustini Patricii de Piccolominibus, ep. Pientini et Ilcinensis, ac Ven. viri D. Ioannis Burckhardi, prepositi et can. eccles. S. Florentii Haselacensis, Argent. Dioc., capelle SS. D. N. Pape caeremoniarum magistri, correctus et emendatus. (291)

„Őmindenlátó Szentségének” (Oculatissima Sanctitas) ajánlott levelükben a szerzők nyíltan vallják, hogy hűen reprodukálták a Durandus Pontifikálét, és csupán számos kézirat összehasonlítása alapján javítottak a szöveget:

Tum maxime Guillelmi Durantis, episcopi Mimatensis auctoritas, qui pontificalem

librum, quo maxime hoc tempore utuntur antistites, edidit ... Cuius editioni manus apponere piaculum ducere, nisi post ea tempora multa addita, pleraque intermissa, plurima vero vitata reperirentur ... Nos vero illum, quantum potuimus, secuti, adhibitis pluribus ac diversis exemplaribus....(292)

A Pontifikále *editio princeps* egyenesen és szántszándékkal vallja forrásának Durandus művét. (293) A tárgy hármas felosztása megfelel a mendei püspök által bevezetett koncepciónak; az 1485-ös kiadás ezt a hármas felosztást Durandus már idézett szavaival vezeti be.

Piccolomini-Burchard megelégedett azzal, hogy kihagyja a Pontifikáléból az időközben idejétmúlt részeket (pl. a nyilvános vezeklők kiűzése hamvazószerdán és visszafogadásuk nagycsütörtökön) (294), kiegészítse a rubrikákat a püspöki ceremóniáléból (295), valamint egyszer s mindenkorra eltávolítsa a könyvből a tisztán áldozópapi funkciókat, amelyeknek, szerintük, külön gyűjteményben volna helyük, s ők szándékoztak is ilyet megalakítani: *collecturi, si vita supererit, in alio volumine omnia quae ad simplices sacerdotes spectant.* (296)

Az új Pontifikálét Rómában, 1497-ben ismét kiadta Jacobus de Lucciis, (vagy Litiis) caiazzoi püspök (epscopus Caiacensis), maga Burchard (297) Lyonban és Velencében 1511-ben (298), majd ismét Velencében a dominikánus F. Albert Castellani 1520-ban. (299) Ez a Castellani féle kiadás volt az, amit szinte szóról szóra átvett a Pontifikále első hivatalos kiadása Rómában 1595-ben, VIII. Kelemen pápa uralkodása alatt (a dátum 1595 a címlapon és 1596 a bevezető pápai Ex quo in Ecclesia Dei kezdetű konstitúcióban) (300). Ebben a hivatalos kiadásban szinte csak a harmadik könyvből maradtak ki egyes szakaszok. Kikerült belőle minden, aminek inkább a püspöki ceremóniálében volt a megfelelő helye, pl. a főpapi vesperásra, a *coram episcopo* (a püspök jelenlétében) celebrált misékre vonatkozó rubrikák, pontos előírások a *mitrára* és a *baculusra*, az alacsonyabb rangú szolgálattevőkre és mindenre, ami kizárólag a pápára vonatkozik. Ezeket a Caeremoniale Romanumban kívánták feltüntetni.

Egy ilyen bevezetésben nincs helye a Tridenti zsinattól (1545-1563) a II. Vatikáni zsinatig (1962-1965) terjedő időszak tárgyalásának. Elegendő megállapítanunk, hogy ez a liturgia és a rubrikák tekintetében a szigorú egységesítés korszaka volt. (301) Ugyanakkor tudatában kell lennünk annak a ténynek, hogy a teljes latin egyház számára kötelezővé vált hivatalos római könyvek egyenes leszármazottai a római-frank és római-német őseiknek, és ezek maradtak irányadók a tridenti katolicizmus évszázadai alatt.

E. RITUÁLÉK

Durandus művének elkészülte (1293-1295) és a belőle egyenes úton származó pontifikálék előtt, a pontifikále, mint liturgikus könyv, amely elvileg a püspök számára fenntartott szentségek és szentelmények szertartásait tartalmazná, ténylegesen mindent magába foglalt, bármely celebráns számára, legyen az püspök vagy egyszerű áldozópap, rítusokat és formulákat egyaránt.

A rituále, mint sajátos liturgikus könyv, mindazoknak a szentségeknek és szentelményeknek a kiszolgáltatási formáit tartalmazza, amelyek nem tartoznak kizárólagosan a püspök hatáskörébe; papok számára készült, és benne van minden, amire szüksége lehet a nem-eucharisztikus és nem zsolozsmás szolgálatához. Az utóbbiakhoz a misszále és a breviárium áll a pap rendelkezésére. Elméletileg a rituále egyenesen a pontifikáléból származik, valójában mind eredete, mind története sokkal bonyolultabb.

A rituále liturgikus könyv a szó szoros értelmében, és megkülönböztetendő a pasztoráltól (másként szakramentále vagy manipulus) és a *manuale curatorumtól* is, amely pasztorációs tanácsokat tartalmazott és bővebb útmutatást a szentelményi rítusokhoz és ceremóniákhoz. (303)

A középkor azon kutatói számára, akik a plébániatemplomokban folyó rendszeres istentiszteleti tevékenységet vizsgálják, a rituálé értékesebb forrás a pontifikálénál, mivel jobban közelít a tényleges liturgikus gyakorlathoz. (304) Az egyes egyházmegyékben használatos rituálék gyakran feltűnően különböznek a keresztelési és házassági rítusok, a haldoklók (*cura circa morientes*) és elhunytak (*pro mortibus gerendis*) körüli szertartások, a harangok megáldása, zárandoklatok, számos középkori, az ördögök távoltartását szolgáló rítus és egyéb szertartások tekintetében. A rituálék tudományos kutatása a középkort kutatók számára máris nagy segítség és az lehetne a jövőben is. (305)

1. FORRÁSOK ÉS TANULMÁNYOK

A források és tanulmányok elválasztása esetünkben nem könnyű, hacsak nem szigorú értelemben vett liturgikus könyvvel van dolgunk. A legtöbb szövegkiadás értékes bevezetőket, kommentárokat és repertóriumokat tartalmaz. Lehetetlen a rituálék teljes bibliográfiáját megadni; jelentős munkák vannak folyamatban, amelyek még módosíthatják most elfogadott nézeteinket.

a) Általános tanulmányok

J. Catalani, *Rituale Romanum Benedicti papae XIV perpetuis commentariis exornatum*, 2

kötet (Padua 1760) Catalani valamennyi munkájához hasonlóan ez is értékes információk tárháza.

A. Franz, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, 2 kötet (Freiburg/Br. 1919; reprint Graz 1961). Rituálék, pp. xxx-xxxiv.

-----, *Das Rituale von S. Florian aus dem XII Jahrhundert*. (Freiburg/Br. 1904);

-----, *Das Rituale des Bischofs Heinrich von Breslau* (XIV. század) (Freiburg/Br. 1912).

B. Löwenfeld, *Das Rituale des card. Julius Antonius Sanctorius. Ein Betrag zur Entstehungsgeschichte des Rituale Romanum* (München 1937).

-----, „Die Erst-Ausgabe des Rituale Romanum (1614),” *Zeitschrift für kathol. Theologie* 66 (1942) 141-147.

A. Dold, *Die Konstanzer Ritualientexte in ihrer Entwicklung von 1482 bis 1721*, LQF 5-6 (Münster/Westf. 1923); Szöveg és történet.

H. Johansson, *Hemsjömanualen* (Stockholm 1950). Rituále katalógus 1530-ig.

J.B. Molin, „Introduction à l'étude des Rituels anciens,” *Bulletin du Comité des Études* (Saint-Sulpice) 3(1959) 675-692

-----, „Un type d'ouvrage mal connu, le Rituel. Son intérêt et ses caractéristiques bibliographiques,” *Bulletin d'information de l'Association des Bibliothécaires français* 31 (1960) 9-18; reprint: EL 63 (1959) 218-224.

P.M. Gy, „Collectaire, Rituel, Processional” *Revue des Sciences phil. et théol.* 44 (1960) 441-469.

W.von Arx, „Zur Entstehungsgeschichte des Rituale,” *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte* 63 (1969) 39-57

H. J. Spital, *Der Taufritus in den deutschen Ritualien, von den ersten Drucken bis zur Einführung des Rituale Romanum*, LQF 47 (Münster/Westf. 1968).

b) *Tanulmányok országok szerint;*

FRANCIAORSZÁG:

Autuni rituále (1545): J.B.Milon, „Monitions sacramentelles au XVI siècle.” LMD 61 (1960) 56-57.

Coutances-i rituále: J.L. Adam, „Le Manuel de Coutances imprimé à Rouen en 1494,” *Revue Catholique de Normandie* 18 (1908) 185-199

Chartre-i rituále (1580): Philippeau, *Paroisse et Liturgie* 34 (1952) 360-364.

Alet-i rituále (1667): P. Guéranger, *Institutions liturgiques* 2 (Paris 1841) 60-66; P.

Broutin, *La réforme pastorale en France au XVII siècle* 2 (Paris 1956) 399-411; J. Dubu, „Racine et le Rituel d'Alet,” *Studi di onore di V. Luigi e D. Valeri* (Venice 1960) 350-352.

Aix en Province-i rituále (1577): L. Marrot, *La liturgie aixoise* (Aix 1899) 83-88.

Toul és Verdun rituáléi: M. Beaupré, *Notice bibl. sur les livres liturgiques des diocèses de Toul et Verdun* (Nancy 1843) 35.

Strasbourgi rituále: F. Fues in *Katholisches Kirchen-und Schulblatt* (1857) 97.

J.B. Molin-A. Aussedat-Minivelle, *Répertoire des rituels et processionsaux imprimés conservés en France* (Paris 1984)

OLASZORSZÁG:

Vö. azzal, amit Castello, Samarino, Santori (Sanctorio) és Catalani tanulmányairól mondanánk leszünk. Észak-Itáliát illetően C.Lambot, *North Italian Service of the Eleventh Century* (Milano, Biblio. Ambros. codex T. 27, Sup.) HBS 67 (London 1931) XI. századi ordók gyűjteménye.

NÉMETORSZÁG, AUSZTRIA ÉS NÉMET SVÁJC

Franz, Löwenfeld és Dold tanulmányai mellett vö. Magdeburgi Rituale: C.E. Luthard, „Agenda Magdeburgensis”, *Zeitschrift für Kirchl. Wissenschaft und kirchl. Leben* 10 (1889) 32. f.

Augsburgi rituále: J.A. Hoeynck, *Geschichte der kirchl. Liturgie des Bistums Augsburg* (Augsburg 1889).

Freisingi rituále: Die Spendung der Sakramente nach den Freisinger Ritualien, *Münchener theologische Studien* 2 (München 1967)

Salzburgi rituále: H.Mayer, „Geschichte der Spendung der Sakramente in der alten Kirchenprovinz Salzburg,” *Zeitschrift für kath. Theologie* 37 (1913) 760-804; 38 (1914) 1-36 és 267-296.

Rheinaui rituále (Zürich, codex RH 114; korai XII. század) Kiad. G.P. Hürlimann, *Das Rheinauer Rituale*, Spicilegium Friburgense 5 (Fribourg 1959)

Churi rituále: H.Bissig, *Das Churer Rituale* (1503-1927), *Studia Friburgensia* N.F. 56 (Fribourg 1979).

Ld. még H. Reifenberg: „Gottesdienst ...” p. 285

ANGLIA:

Yorki rituále: W. G. Henderson (kiad.) *Manuale et processionale ad usum insignis Ecclesiae Eboracensis*, Surtees Soc. 53 (Durham 1875). Összehasonlítások más angol rituálékkal.

Durhami rituále: H. Thompson-Lindelöf (szerk), *Durhami rituále és kollektáre*, Surtees Soc, 140 (Durham 1927)

Salisbury-i rituále: A. J. Collins (kiad.) *Manuale ad usum percelebris Ecclesiae Salisburiensis*, HBS 91 (London 1960)

SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGÁLIA:

Toledo-i rituále: I. Garcia Alonso in *Salmaticenses* V. (1958) 3-79, 351-450; 6 (1959) 187-198, 323-399.

Tarragonai rituále: A.M. Franquesa, „El Rirual Tarraconense,” *Liturgica* 2 (Monserrat 1958) 249-298; és *Liturgia* 13 (Burgos 1958) 193-204.

Coimbra-i rituále: J. O. Bragança, *Ritual de Santa Cruz de Coimbra* (Lisboa 1976)

BELGIUM:

F. Malherbe: „Les rituels liégeois”, *Bulletin de la Société d’Art et d’Histoire du Diocese de Liège* 37 (1951) 27-81

SKANDINÁVIA:

G. Johansson, *Hemsjömanualen* (Stockholm 1950).

_____, *Bidrag till den svenska Manualtraditionen* (Lund 1951).

E. Segelberg, *Manuale Stregnense* (Strengnäss, Svédország). (Uppsala 1950)

K. Ottosen, *The Manual of Notmark*, Bibl. lit. danica 1 (Koppenhága 1970)

B. Strömberg, *The Manual from Bystorp*. Bibl. lit. danica 2 (Egtved 1982)

M. Parvio, *Manuale seu exequiale aboense 1522. Editio stereotypa* (Helsinki 1980)

A nidarosi (Trondheim, Norvégia) egyháztartományra vonatkozó további információért ld. A.A.King, *Liturgies of the Past*, (Milwaukee 1959) 375-466.

LENGYELORSZÁG:

W. Wrona, *In Polonia sacra* (1951) 368-372.

2. A RITUÁLE KIALAKULÁSA.

Elméletileg, amint már említettük, a rituálét a pontifikáléból kivont tételek alkotják, már ismertettük erre vonatkozóan Durandus, Piccolomini és Burchard nézeteit. Valójában azonban a rituálénak hosszú és bonyolult a története (sőt előtörténete is) különösen a XII. századig.

a) *A libellus*

Amikor egy rendtartáshoz hozzárendelik a megfelelő imádságokat a szakramentáriumból, máris van egy rituále könyvecskénk, ami egy bizonyos liturgikus funkciót szolgál (keresztség, temetés stb). Általában azonban egy ilyen gyűjtemény több olyan liturgikus cselekményhez nyújt segítséget, amelyben egy áldozópap/presbiter (és nem a püspök) a szolgálattevő; egy ilyen füzetben mindig együtt szerepel a szertartás leírása (ordó), és az imaformulák, amelyeket a szakramentáriumból vesznek át. Az ilyen könyvek gyakorlati hasznossága nyilvánvaló, egy-szerre szolgálja a celebráns kényelmét, és takarékoskodik a pergamenttel meg a másolásra fordított idővel.

Tudjuk, hogy már a X. század elején léteztek ilyen könyvecskék (306) közülük néhány máig fennmaradt:

Paris, Biblio. Nat. codex latinus 13764, fol. 90r-116v (St. Amand, 900/950). Vezeklési rítus és a *cura circa morientes*.

Paris, Biblio. Nat. codex lat. 2984 A (ca 975), fol. 87-90r. *Commendatio animae* (lélekajánlás) és temetési szertartás.

Paris, Biblio. Nat. codex lat. 1240 (Limoges-i Szent Marcialus apátság; kora X. század), fol. 12-16v. Bewtegek kenete/ utolsó kenet és temetési szertartás.

b) A rituále-kollektáre és a rituále-szakramentárium

A X. században megjelentek a kollektáréval egybekötött rituálék, amelyek a zsolozsmát vezető officiáns számára szükséges kapitulumokat és könyörgéseket (kollektákat) is tartalmazták; a kollektárét nevezhették *orationale*-nak, főleg Itáliában, vagy *portiforium*-nak, főleg Angliában.

P.M. Gy kutatási eredményei szerint néhány X. századi és egy tucat XI. századi kézirat maradt fenn különböző könyvtárakban:

X. századiak:

St. Thierry-i kollektáre-rituále (Rheims, Biblio. municip., codex 304). Tartalmaz szerzetesi fogadalomtételt és benne van a *cura circa morientes* és *pro defunctis* szertartása.

Durhami kollektáre-rituále (Durham, Chapter Library, codex A. IV. 19) Kiad. H. Thompson-Lindelöf, Surtees Soc. 140 (Durham 1927)

Vercelli-i kollektáre-rituále (Vercelli, Biblio. capit., codex 178; késő X. vagy kora XI. század) Tartalmazza a keresztelési, bűnbánati, haldoklók mellett (*cura circa morientes*) és az elhunytakért (*pro defunctis*) végzendő szertartásokat.

Asti-i rituále (Biblio. Mazarine, codex 525). Keresztség, bűnbánat, házasság, *cura circa morientes* és *pro defunctis*.

Rheimsi kollektáre-rituále (Rheims, Biblio. munic., codex 305). Keresztség, szerzetesi fogadalom, *cura circa morientes* és *pro defunctis*, valamint különböző áldások.

Az ilyen típusú XI. századi kéziratok jegyzékét P.M. Gy állította össze, „Collecature, Rituel, Processionel” címen, *Revue des Sciences phil. et théol.* 44 (1960) 455-456.

Előfordul, hogy egy részleges rituálét társítanak bizonyos típusú szakramentáriummal vagy misszáléval, amelyek különleges ünnepekre vagy körülményekhez válogatott formulákat tartalmaznak. Ebbe a kategóriába tartoznak a következők:

Paris, Biblio. Mazarine, *codex* 525. Rituále + egy votív szakramentárium, kiad. A. Gastoué, „Un rituel noté de la province de Milan du X siècle”, *Rassegna Gregoriana* 2(1903) 137f.

Paris, Biblio. Nat. *codex latinus* 5251 (X. század vége). Rituále + egy ünnepi misszále a limoge-i Szt. Marcialus apátságából.

Paris. Biblio. Nat. *Nouv. acquis. codex* 557. Rituále + ünnepi misszále + ünnepi breviárium.

Számos ilyen szöveget gyűjtött egybe A. Mundó, „*Librorum liturgicorum Cathalonie s. IX ad XVI*” in *Biblio. abbatiæ Montiserrati catalogus* (Monserrat 1958) 9. alatt.

3. A TISZTA RITUÁLE

A tiszta, tehát az a rituále, amely teljesen független más liturgikus könyvektől (kollektárétól, szakramentáriumtól, breviáriumtól, misszálétól) a XI. században kezd megjelenni; pl. a Jumièges-i szerzetesi rituále (Rouen, Biblio. munic., *codex* 395; XI század) és az észak-itáliai ordó gyűjtemény, amelyet C. Lambot adott közre (Milano, Biblio. Ambros. *codex* T. 27. Suo,). (307)

A XII. században a rituále önálló liturgikus könyvként kezd létezni és a következő századok során egyre általánosabbá válik. (308) Ezek a könyvek már nem rendtartásokat közöltek egy szakramentáriumra hivatkozva, vagy csupán az imák *incipitjeit*, hanem magukat az imádságokat *in extenso*. Még nem a Rituále címet viselték, általánosabb elnevezéseik a következők voltak: *baptisterium* (Wissembourg, A.D. 1043: *baptisteria* VI; Becker, *Catalogi* [Bonn 1885] 73 és 171 vagy *orationale* (S. Angelo in Formis készlet jegyzékében, Capua mellett; XII. század második fele: *orationalia*, *orationalia defunctorum*, *orationale de benedicenda aqua*; kiad. M. Inguanez, *Miscell. Cassinense* 21 [Monte Cassino 1941] 53).

A rituálékkal kortárs katalógusok és készletjegyzékek helyenként megadják a definícióját is a felsorolt könyveknek:

Reichenau-i Reginbert (835-842): *In XXVIII libello continentur orationes sufficientes ad sepulturam fratrum et orationes per singula monasteria et lectiones vel tractatus ad vigilias defunctorum* (Lehmann, *Mittelalterliche Biblio. Kataloge* 1 [München 1918] 261).

Pfäfers-i katalógus (1151) : *Exorcismus maior* (és nem *maioris*) *aquae*. *Baptisteria in quibus benedictio ferri et aquae et alia continentur et in uno obsequium mortuorum* (Becker, p. 208).

Előfutáraihoz, a rituále-kollektáréhoz és a rituále-misszáléhoz hasonlóan a XII. századig bezárólag a tiszta rituálék is mutatnak némi monasztikus befolyást akkor is, ha a bennük lévő szertartások jellegükben sohasem kizárólag monasztikusak. Kettős magyarázat kínálkozik erre a tényre: először is a szkriptóriumok kizárólag kolostorokban működtek, és úgy tűnik ott összegyűjtöttek a rituálékba olyan elemeket, amelyekre saját maguknak volt szükségük; másodszor, a középkor folyamán a szerzetesek csaknem mindig végeztek valamilyen pasztorációs munkát is.

A legnevezetesebb XII. századi rituálék a következők:

Szt. Flórián rituáléja. Kiad. A. Franz, *Das Rituale von S. Florian aus dem XII Jhd.* (Freiburg/Br. 1904);

Rheinau-i rituále (Zürich, codex Rh. 114), kiad. G. Hürlimann, *Das Rheinauer Rituale, Spicilegium Friburgense 5* (Fribourg 1959).

A XIII. században a rituálék gyakoribbá válnak, inkább az egyházközségek használatára készülnek és elvesztik monasztikus kötődésüket. Ez az új zsinati törvénykezéssel magyarázható, amely kötelezte az egyházközségek/plébániák papjait, hogy saját manuáléval rendelkezzenek.

Például Párizs püspökétől, Sully-i Odótól (1200-1208) a Statutumok VII, 4 kimondja: *Librum qui dicitur Manualis habeant singuli sacerdotes parochiales ubi continetur ordo servitii extremae unctionis, catechismi, baptismatis et huiusmodi* (PL 27, 63 A);

Fulk Basset, londoni püspök (1245/1259) zsinati statútumai, cap. 54 kimondja: *Precipimus in virtute obediencie ut quilibet rector ecclesie parochialis et vicarius habeat in ecclesia sua librum qui dicitur Manuale in quo contineatur totius ordo officii sacramentorum que per se sacerdotem possunt conferri, scilicet exorcismus salis et aqua, servitium catechismi et baptismi, sponsaliorum, extreme unctionis, commendationis, Placebo, Dirige, et servitium sepulture ad usum ecclesie sancti Pauli London” ...* Kiad. F.M. Powicke és C.R. Cheney, *Councils and Synods ... relating to the English Church 2, part 1* [Oxford 1964] 645).

A rituálék száma megsokszorozódott a pontifikále pedig egyre inkább a püspökök számára fenntartott könyv lett. A leghíresebb példája ennek a specializálódási és felszámolási munkának Durandus pontifikáléja (309) De már az ő ténykedése előtt a Meaux-i Pontifikále függelékbe rendezett minden szertartást, amely csak az áldozópapra tartozott.

A XIV. században a rituálék előállítását átvették a monostoroktól az egyházközségi püspökök. Ebbe a kategóriába tartozik a breslau-i I. Henrik püspök (1301-1319) rituáléja, kiad. A. Franz (Freiburg/Br. 1912).

Az említett rituálék egyike sem követett valamiféle rendszert; egyszerűen ordók sorozatát tartalmazták a szükséges imádságokkal a megfelelő helyeken. Csak a reformáció után került sor a rituále könyvekre és fejezetekre osztására.

4. NYOMTATOTT RITUÁLÉK

A reformációt megelőzően nyomtatott rituálék nagyjából megtartották a könyvnyomtatás előtti külsejüket; megmaradtak a különböző intitulációk is: Agenda vagy Obsequiale (Németország a XVII. század előtt), Manuale (Anglia, Franciaország, Spanyolország a XVI. századig), Rituále (csak Itáliában 1614 előtt), Ordinarium (Catalonia, Dél-Franciaország).

A reformációt követően a *Liber sacerdotalis*, *Sacerdotale* vagy *Rituale* cím alatt kiadott könyveket már módszeresebben rendezték el, három könyvre és fejezetekre osztották fel, továbbá számos helyen kiegészítették lelkipásztori utasításokkal. Az 1614-es hivatalos kiadást három itáliai rituále kiadás készítette elő:

1. Albert Castellano (vagy de Castello, vagy Castellani), *Liber sacerdotalis*, (Venezia 1523); ebből lett 1537 után a *Sacerdotale iuxta Sanctae Romanae Ecclesiae ritum*. A könyv három részből állt: szentségek, áldások, processziók. Széles körben terjedt el (Itáliában, dél-és nyugat Franciaországban, Lyons-ban, Bazelban, Rheimsben), és 1545 után sok egyházmegye rituáléja formálódott Castellano Rituáléjának nyomdokain. A reformációt követően egyes bizonytalan elemek eltűntek a rituáléból, népnyelvű részek jelentek meg benne és kateketikai megfontolások manifesztálódtak benne. (310)
 2. F. Samarino, *Sacerdotale* (Venezia 1579). Majd ismét kiadta Angelo Rocca, *Sacerdotale sive sacerdotum thesaurus* (Venezia 1593). A Castellano féle rituále nyomán.
 3. J. A. Santori (Sanctorio) *Rituale Sacramentorum Romanum Gregorii XIII (Rome 1584-1612) 708 oldal 4° - ban*. A munkát XIII. Gergely pápa utasítására Santori bíboros kezdte 1578-ban; és csak 1602-ben bekövetkezett halála után fejeződött be. Liturgikus-didaktikus mű volt, és közvetlen forrása lett az 1614-es hivatalos rituálénak. (311)
5. *Rituale Romanum Pauli V P. M. iussu editum* (Rome 1614). Ezt a hivatalos rituálét ugyan ajánlották de nem kényszerítették rá más egyházközségekre; lényegében Santori terjedelmes gyűjteményének rövidített változata volt. A római rituálé, miután 1614 június 17-én az Apostoli Szentszék bullája bemutatta, nem szorította ki egy csapásra az egyházmegyei rituálékat. Itáliában az egyházközségek gyorsabban tették magukévá, Franciaországban viszont csupán 1853-ra fogadták el egyhangúlag (312); Spanyolországban a XIX. század elején került általános használatba; Németországban a Konstanzi rituále közvetítésével (XVII. század) honosodott meg, ami már gyakorlatilag maga volt a Rituale Romanum. (313)

Jegyzetek 265.old-tól kimarad
appendix is kimarad 291 oldalig.

VII. A LITURGIKUS OLVASMÁNYOK

A. BEVEZETÉS

A keresztény istentiszteletnek a ceremóniális és rituális megnyilvánulásai mellett lényegi eleme a Szentírás olvasása és a prédikáció. A keresztény hívő számára Isten va-

lóságosan jelen van az istentiszteleti aktusban (különösen a szentmisében) és a Szentírásban, amit hirdet. A keresztény liturgiában az Ige és a Szentség elválaszthatatlan, valószínűleg már a kezdetektől fogva egyetlen liturgikus aktusban találkozott az Ige liturgiája és az áldozati liturgia. 1.

Ebben a fejezetben a Szentírás olvasását az eucharisztikus liturgia kontextusában vizsgáljuk. 2. A zsolozsma olvasmányaival külön kell foglalkoznunk, a prédikáció pedig más, sajátos szempontokat vet fel. 3.

1. TANULMÁNYOK

A történéseket a XVI. századtól kezdve foglalkoztatta a liturgikus olvasmányok eredete, célja és elrendezése. 4. E korai érdeklődés ellenére csupán a XIX. század közepe óta folynak tudományos igényű kutatások. A nagyobb enciklopédiák cikkei mellett a következő tanulmányok hasznosak:

E. Ranke, *Das kirchliche Pericopensystem aus den ältesten Urkunden der römischen Liturgie* (Berlin 1847)

S. Beissel, *Entstehung der Perikopen des römischen Messebuches*, *Ergänzungshefte z.d. Stimmen aus Maria-Laach* 96 (Freiburg/Br, 1907; reprint Rome, 1967).

_____, *Geschichte der Evangelienbücher* (ugyanaz a sorozat, 92 és 93) (Freiburg/Br. 1906).

G. Godu, „Épitres”, *DACL* 5 (1922-1923) 245-344

_____, „Évangiles”, *DACL* 5, 852-923, *Kitűnő cikkek*, A. Wilmart elgondolása nyomán, *EL* 51 (1937) 136, 2.

R.J. Hesbert, „La liturgiebénéventaine dans la tradition manuscrite,” *Paléographie musicale* 14 (1931) 60-465).

W.H. Frere, *Studies in early Roman Liturgy*. 1. The Kalendar. 2. The Roman Gospel Lectionary. 3. The Roman Epistle Lectionary, *ACC* 28, 30, 32 (Oxford-London 1930, 1934, 1935).

T. Klauser, *Das römische Capitulare Evangeliorum*. 1. Typen (csak ez a kötet jelent meg), *LQF* 28 (Münster/Westf. 1935). Ez az alpmű meghatározza a kérdés mi-benlétét és bibliográfiát közöl. Több mint 1300 kéziratot elemez.

G. Kunze, *Die Gottesdienstliche Schriftlesung*. 1. *Stand und Aufgaben der Perikopenforschung* [Csak ez az egy kötet jelent meg] (Göttingen 1947).

A. Chavasse, „*Les plus anciens types du lectionnaire et de l'antiphonaire romain de la messe*” *RB* 62 (1952) 1-91.

_____, „Le calendrier dominical romain au VI siècle. L'épistollier et l'homiliaire prégrégoriens”, *Recherches de science religieuse* 38 (1951/1952) 234-246; 41 (1953) 96-122. Fontos cikkek a saját kutatási irány kijelöléséhez.

S.J.P. van Dijk, „The Bible in Liturgical Use,” in G.W.H. Lampe (szerk), *The Cambridge History of the Bible* 2 (Cambridge 1969) 220-252; 520-521.

A. Dold, „Das Donaueschinger Comes-Fragment B. II. 7, ein neuer Text-Zeuge f.d. Alt-überlieferte Feier der Stations-festtage Mittwoch und Freitag. Zugleich ein Beitrag z. Geschichte der Sonn- u. Stations-Festtagsperikopen in der Zeit von Pfingsten bis zum Advent,” *JfL* 6(1926) 16-53. (5)

_____, *Vom Sakramentar, Comes und Capitulare zum Voll-Missale [a Cassinensis 271-ről] Mit Beiträgen von A. Baumstark*, *TuA* 34 (Beuron 1943).

Az idézett munkák mellett tanulmányozásra ajánlottak G. Morin (1861-1946), A. Wilmart (12876-1941), A. Dold (1882-1960) és K. Gamber cikkei. (6)

Az Igeliturgiáról rövidebb tanulmányok találhatók még a következő kötetekben:

- A. Baumstark, *Comparative Liturgy* (London-Westminster, MD 1958) 111-129.
 H. Chirat, *L'assemblée chrétienne à l'âge apostolique*, Lex orandi 10 (Paris 1949) 74-90
 J.A. Jungmann, *The Mass of the Roman Rite* 1 (New York 1951) 391-461.
 ———, *The Liturgy of the Word* (Collegeville 1966).
 ———, *The Mass* (Collegeville, MN 1975) 174-184.
 B. Botte *et al.*, *La parole dans la liturgie* (Paris 1970).
 C. Jones *et al.*, *The Study of the Liturgy* (New York 1978) 179-188).
 A. Chavasse, „L'Épistolier romain du codex de Wurtzbourg, son organisation,” RB 91 (1981) 280-331).
 ———, „L'Évangélie romaine de 645: un recueil. Sa composition, façons et matériaux,” RB 92 (1982) 33-75.
 ———, „L'Organisation stationale du Carême romain avant le VIII. siècle. Une organisation pastorale,” RSR 56 (1982) 17-32.
 A.G. Martimort, „A propos du nombre des lectures à la messe,” RSR (1984) 42-51.

2, AZ ISTENTISZTELET NYELVE.

Palesztinán kívül a korai keresztény üzenet nyelve a görög koiné (köznyelv) volt, amely nem csupán a római birodalom keleti felében volt elterjedt, de a nyugaton élő lakosság széles rétegeinek körében is. Csupán a szír nyelv keleten volt hasonlóan fontos.

Bár kezdetben és azután évszázadokon át Róma inkább nemzetközi főváros volt, mintsem csupán a nyugat vezető városa, és inkább volt görög, mint latin, az utóbbi idők kutatásai segítenek tanulmányozni a római egyházban lezajlott átmenetet a görögből a latin nyelvre. (7)

Amikor az első római keresztény közösség létrejött (40? körül, de 64-re bizonyosan), a Város lakosságának többsége görögül beszélt; amint a szatirikus Juvenalis mondja: *Non possum ferre, Quirites, graecam urbem* (*Satyricon* III, 58-60). (8) A római egyház összetétele és személyi állománya is ezt a helyzetet tükrözi: az első két évszázadban tizennégy ismert püspöke közül tíz volt görög; görögök a legkorábbi sírfeliratok, és a legősibb liturgikus értekezés, a római Hyppolitus (215 körül) *Traditio Apostolica*-ja is eredetileg görög nyelven íródott. (9) A helyzet kétszáz éven át nem változott.

Az afrikai egyház volt az első, amely latinul kezdte kifejezni magát, az észak-afrikai Tertullianus, Cyprianus, Arnobius, Lactantius és Ágoston hozták létre a nyugati latin egyház jogi és liturgikus nyelvezetét: *ius, cathedra, institutio, disciplina, regula, successio, sacramentum, ordo, plebs, primatus*, etc. (10) A római egyház latinizációja fokozatosan zajlott, és hosszú időn át nem zárta ki a görög és a latin

nyelv együttélését. A birodalmi főváros keresztény közössége, mielőtt teljes egészében áttért volna a latin nyelv használatára, még elég sokáig kétségtelenül két-nyelvű volt.

a. *Korai latin nyelv a római egyházban*

A legelső Rómából származó latin szövegek (150 körül) görögből történt fordítások: Szent Kelemen pápának a korintusiakhoz írott levele (a görög eredeti 96 körül keletkezett; a latin fordítás a II. század második felében jelent meg), Hermász Pásztora (II. század közepe), és az apostoli tanítások *Didascalia Apostolorum* latin változata – szír nyelvből, a III. században.

Ezek a fordítások inkább Rómában készültek (Bardy, Harnack, Mohrmann) nem Afrikában (Haussleiter), és azt mutatják, hogy mind a latin, mind a görög nyelv használata szükséges volt a teljes keresztény népesség eléréséhez. **A latin nyelv valószínűleg I. Viktor afrikai pápa pontifikátusa alatt (193-203) tett szert először jelentőségre az egyházban.**

Csak 250 körül kezdtek megjelenni már eredetileg is latinul fogalmazott szövegek: Novatianus ellenpápa nagy tanulmánya a Szentháromságról, *De Trinitate* (256 körül) (11), a római klérus levele Karthágó pappjaihoz Fábían püspök (250-251) halála után (12), a római Kornél pápa hét levele Cipriánhoz, Karthágó püspökéhez (252) (13), római István pápa levele Cipriánhoz (256). (14) Mindezek azt bizonyítják, hogy a latin nyelv használata már általánosan elterjedt.

Mivel a liturgia lényeges mozzanata a Szentírás olvasása, a bibliafordítások az istentisztelet számára rendkívül fontosak. A kezdeti időszakot követően, amikor még a liturgia végzése közben szóban fordítottak, a II. században kezdtek megjelenni az írott fordítások. Ezek gyakran a püspökök által támogatott vagy jóváhagyott változatok voltak, máskor viszont vitatható személyek egyéni produktumai (Tatianus Diatesseron-ja, Marcion Corpus Paulinum-ja, a Szentírásnak Tertullianus által erősen kritizált latin változata) Az első hiteles latin változat Észak-Afrikában jelent meg (250 körül), ezt idézte gyakorta műveiben a karthágói Ciprián. Az afrikai latin szerzőknek nem állt rendelkezésre az eredeti görög szöveg, ők az éppen kéznél lévő latin változatot használták. Rómában egy latin nyelvű Bibliára először Novatianusnál történik utalás, de a IV. századtól kezdve nyilvánvaló a bibliafordítások számos verziójának megléte. (15)

Az egymás mellett létező fordítások jelenléte azonban nem nyelvi vagy liturgikus káosz jele. Mindössze arról van szó, hogy a korábban létező fordításokat az újabb nyelvi és kritikai bizonyítékok birtokában átvizsgálták és javították, hogy az eredetinek minél hűbb, szószerinti változatai legyenek. (16) A liturgiában nem volt szokás használni a Szentírás tudós változatait (pl. Origenész Hexapláját vagy Jeromos Iuxta Hebraeos zsoltárfordításait) és még a revíziók is gyakran keltettek felzúdulást; Ágoston beszámol arról a felzúdulásról, amit egy püspök keltett azzal, hogy a Jónás könyvének Jeromos általi új fordítását alkalmazva a „borostyán” szót használta a korábbi ólatin „tök” helyett. (17)

b. *Latin, a római egyház hivatalos nyelve*

Amint fokozatosan megszűnt a Város kétnyelvűsége, a latin nyelv vált uralkodóvá Rómában. 250 után kitűnik a római püspökök és klerikusok levelezéséből, hogy már hajlandók voltak azoknak a személyeknek és közösségeknek a nyelvét használni, akikhez levelezésüket címezték, és nem ragaszkodtak többé a görög nyelvhez. A római püspök, Cornelius testét, aki 253-ban halt meg, Centumcellae-ben temették el; a század vége felé átszállították a Via Appián lévő Szt. Callixtus katakombába, ahol latin nyelvű sírfeliratot kapott – ez hivatalosan az első a műfajban; ennek ellenére utódai nevét jó ideig még görögül tüntették fel: Loukis vagy Lucius (†254), Eutychianos (†283), Gaios (†296). Ez arra utal, hogy a latin nyelv nem vált uralkodóvá egészen a III. század végéig.

Azt is tudjuk, hogy 250 körül változás következett be a római közösség társadalmi összetételében; amint a birodalom keleti része (*pars orientalis imperii*) egyre inkább megszilárdult, megszűnt a keletiek beáramlása, és bár továbbra is, és még hosszú ideig léteztek görög kolóniák Rómában, úgy tűnik ottlétük csekély jelentőséggel bírt. (18)

Szintén 250 körül történt, hogy a latin nyelv a római egyház hivatalos nyelvévé kezdett válni, hogy a keresztény közösség kezdte elfelejteni saját történetének görög forrásait és csak jóval később fedezte fel ezeket újra Euszebiosz Egyháztörténetének és Krónikájának latin fordításaiból. Megfeleltek a régi vértanúkról is és csupán zavaros emlékeket őriztek korábbi püspökeikről; megbízható dátumozás Róma püspökeiről csak 235 után kezdődik. (20)

c. *Latin, a római egyház liturgikus nyelve*

A római liturgia a fent tárgyalt döntő években nem tért át azonnal a görög-ről a latin nyelvre. Sőt, gyakorlatilag bizonyos, hogy az olvasmányokat hamarabb tették át latinra, mint a liturgia többi részét. A latinizáló folyamatnak számos irodalmi tanúja van:

360-ban, C. Marius Victorinus az *Adversus Arium II.* 8-ban, bár latinul ír, az eucharisztikus ima egy részét görögül idézi: *Hinc oratio oblationis intellectu eodem precatur eum: σωσον περισθαιον λαόν ζηλωτην καλών έργων.* (21)

374-382 között egy névtelen római író, 'Ambrosiaster', a *Questiones Veteris et Novi Testamenti* CIX, 20 szerzője szintén idézte a mise kánonját, de ezt latinul tette: *Spiritus sanctus missus, quasi antistes sacerdos appellatus est excelsi Dei, non summus sicut nostri* (u.i. rómaiak) *in oblatione praesumunt.* (22)

Kétségtelen tehát, hogy 360-382 között a liturgia nyelve, legalábbis a kánont illetően a latin lett. Ez azonban nem jelenti azt, hogy korábban ne történtek volna latinizáló kísérletek a liturgia egyes részeire nézve, vagy akár azt, hogy a görög és latin eucharisztikus ima ne létezhetett volna párhuzamosan a római egyházon belüli nyelvi csoportok szükségletei szerint. Egy ilyen párhuzamos lét erősen valószínűsíthető (Baumstark, Eizenhofer, Lécrcq, Klauser szerint). Mindenestre az áttérésnek a latin nyelvre I. Damáz pontifikátusa (366-384) előtt kellett végbemennie; ő valószínűleg több liturgikus formulát alkotott az

u.n. Sacramentarium Leonianum számára és bizonyosan latinul írta nevezetes epigrammáit. (23) Továbbá, Szt. Ambrus *De Sacramentis* című (387/391 előtt keletkezett) munkájában a latin eucharisztikus imának egy olyan töredékét közli, amely nagyon hasonló a középkori misekánon azonos szakaszához, s ez arra késztet bennünket, hogy a római liturgia latinná válását még korábbra tegyük a IV. században – hacsak nem akarjuk elismerni a római kánon milánói eredetét. (24)

Az a latin liturgia, amely a IV. század folyamán vált használatossá Rómában, nem egyszerűen a görög eredeti fordítása volt, hanem új alkotás – annak ellenére, hogy A. Baumstark vonzó érveléssel az ellenkezőt állítja. (25) Bármely hipotézist támogatjuk is, annyi bizonyos, hogy a liturgia nyelve egy évszázaddal jár a Városban és a hívek körében élő nyelvhasználat mögött.

Később, a VII. században, amikor ismét sok keleti keresztény áramlott be Rómába, a római liturgia ismét kétnyelvűvé vált – legalábbis az olvasmányokat és a katekumenátus bizonyos szertartásait illetően. 638-772 között, azaz I. Honoriusz pápa (625-638) uralkodásától I. Adorján pontifikátusáig (772-795) a huszonöt pápa közül kilenc keleti volt (3 görög, 3 szír, 2 antiochiai, 1 pedig trákiai) – bizonyosságául a római egyház megújult kozmopolita jellegének. Ennyi idegen befolyással szemben a latin és római liturgiát talán csak az istentiszteleti kérdésekre kiterjedő frank intervenció mentette meg. (26)

Nem maradtak fenn kétnyelvű lekcionáriumok de nyomaik fellelhetőek számos biblikus kéziratban: a *Codex Cantabrigiensis/Codex Bezae* (V/VI. század) és a *Codex Claromontanus* (VI. század) ugyanazt a szöveget megadja görögül (*verso*) és latinul is (*recto*); ugyanez áll a Mengerlinghausen töredékre, míg a Wolfenbüttel töredék (Carolinus töredék) párhuzamos oszlopban hozza a latin és görög szöveget. (28)

Rómában görög-latin olvasmányok voltak továbbra is használatban különleges alkalmakra:

- a) Karácsonykor és húsvétkor (vasárnap és hétfőn): vö. Ordines 11, 20 és 34 (Liber politicus) és 12, nos. 4 és 47 (Cencius) Mabillonnál (PL 78, 1033 B/C és 1044B/C, 1066B/C és '§=) B);
- b) Húsvét és pünkösd vigiliáján: vö. Ordo XXVIII, Függelék 2-3: *In primis greca legitur, dein statim ab alio latina* (először görögül olvasandó majd mindjárt más által latinul) (Andrieu 3, 412-413)
- c) A négy kántorbőjti szombat: *Sabbato in XII lectionibus*, amikor a vigília mind a hat olvasmányát kétszer olvasták fel, egyszer görögül, egyszer latinul (Bede és Amalarius);
- d) és a pápa beiktatási miséjén (Mabillon 12. ordója)

Sajnálatos módon a IV. századi nyelvi forradalom volt az egyetlen nyelvváltás a középkori latin egyházban. A latin liturgiát makacsul fenn tartották a nemzeti nyelvek felemelkedése idején is, és a liturgikus szükségletek ellenére is. (29) Az egész korszakon át csak egyetlen józan liturgikus alkalmazkodás kapott támogatást, - bár makacs ellenállással szembe szállva – a szlávok apostolának, Szt. Cyrilnek és Metódnak a munkássága. (30)

2. RÓMAI BEFOLYÁSI ÖVEZETEK

A II. Vatikáni zsinatig (1962-1965) a latin liturgia szinte szinonimája a római liturgiának, azaz Róma város saját liturgiájának. Ez azonban nem mindig volt így, a római hegemonia a liturgiában nem annyira a pápák kitartó intervenciójából fakad, mint inkább számos körülmény és kezdeményezés egybeesésének következménye.

a. *A patrisztikus korszak (II-IV. század)*

Magában a Városban a püspök a saját közösségében a püspöki hatalommal járó valamennyi kiváltságot gyakorolta. Rómán kívül, de csak bizonyos régiókban, Róma püspökének idővel kibővült a joghatósága. Már a Niceai zsinat (325) 6. kánonja összehasonlítja Róma püspökének előjogait Alexandria püspökének *exousia*-jával Egyiptomban, Líbiában és a Pentapolis területén, anélkül, hogy bővebben kifejtene ezeket. Rufinusnak egy latin kommentárja szerint ez a kánon a püspöknek azokat a jogait határozta meg, amelyeket a szuburbikárius egyházközségekben gyakorolt. Ezek nemcsak a Város környéki püspökségeket jelentették (Porto és San Rufino, Ostia, Albano, Sabina, Velletri, Frascati vagy Tusculum és Praeneste vagy Palestrina), hanem *Italia suburbicaria* tíz tartományának valamennyi egyházközségére vonatkoztak: Tuscia-Umbria, Campania, Lucania-Bruttium, Apulia-Calabria, Samnium, Picenum, Valeria és a három sziget. Szicília, Szardínia és Korzika. *Italia suburbicaria* a *Vicarius urbis* fennhatósága alá tartozott, ahogyan északon *Italia annonaria*t a *Vicarius Italiae* igazgatta. Hasonlóképpen Miláno püspöke egyúttal *Italia annonaria* prímása volt, Róma püspöke pedig *Italia suburbicaria* prímása; s ebben a minőségében, elméletben legalábbis, elrendelhetette a római rítus használatát 'tartományainak' valamennyi templomában. Ilyen hatalma persze nem terjedt ki *Italia annonaria*-ra, ahogyan észak Afrikára sem, ahol Karthógó püspöke volt a prímás. A gyakorlatban Róma püspöke saját 'tartományainak' püspökeivel közvetlen levelezésben állt, a többi régió püspökeivel azonban indirekt módon, saját prímásuk vagy metropolitájuk közvetítésével érintkezett. (31)

Istentiszteleti ügyekben a római püspökök saját egyházmegyéjükre korlátozódtak a nyugati egyházon belül, és joghatóságuk nem terjedt ki észak-Itáliára, Galliára, az ibériai területekre, a brit szigetekre és a német birodalomra sem.

A korai keresztény korszak vége felé (570-650 körül) méginkább szűkült a római befolyás Itáliában, mivel a lombardok a Róma és Nápoly közti parti sáv kivételével elfoglalták a területet. A *ducatus Romae* és a ravennai exarchatus fokozatosan elszigetelődött a félsziget többi részétől. Sőt, ha húzunk egy vonalat Rómától délre, amely áthalad Monte Cassinón, Nápolyon, Capuán és Beneventón, megfigyelhetjük az időbeli eltolódását ezek között a területek és Róma között; a Rómában megfigyelhető változások, fejlemények nem jelentkeztek azonnal a fenti régiókban, azok továbbra is a korábbi római úzusokat

gyakorolták. (32)

Itália szuburbikária egészében fellelhetők észak Itáliából sőt az Alpokon túlról származó liturgikus hatások is. Ezek azonban általában nem adnak magyarázatot a szuburbikárius egyházközségek liturgikus különbözöségeire Rómától. Ezek a közösségek inkább támaszkodnak gyakorlatukban Rómára, mint más egyházközségekre.

b. A késői patrisztikus korszaktól VII. Gergely pápa liturgikus megújításáig (1073-1085)

E hosszú korszak alatt a liturgikus hanyatlás olyan méreteket öltött Rómában, hogy szóba sem jöhetett Róma befolyása más egyházmegyékre. Ez volt az a korszak, amelyről VII. Gergely pápa megjegyezte: *Teutonicis concessum est regimen Ecclesiae nostrae*. (33) Csak emlékeznünk kell a karoling uralkodók liturgikus ügyekben játszott jelentős szerepére. Az a romanizáló folyamat, amelyet ők indítottak el úgy politikai, mint vallási okokból, olyan új, friss liturgiát eredményezett, amely magán viselte római, frank és vizigót háttérét. A X. század közepére ezt a római-frank, római-német liturgiát vitték vissza Rómába az Ottók, s az ott olyan szilárdan meggyökerezett, hogy nemsokára maguk a rómaiak is hitelesen rómainak tekintették. Majd ez a 'római' liturgia vált az egész középkori latin egyház liturgiájává, hiszen bármekkora volt is a gregorián reformerek hatása, nem tettek mást, mint kissé visszanyesték a megörökölt német liturgikus könyvek némileg túlzó bőségét; a lényegüket nem érintették, s főként nem változtattak rajta.

A nyugati kereszténység területén a romanizáló folyamat soha nem volt egységes és mértéke nagyrészt az illető országtól függött. Fokozatos, lépésről lépésre végbement folyamat volt, amely a gregorián megújulásra jellemző megreformált könyveken keresztül hatott. (34)

A XI. és XII. századi Itáliában a római befolyás egy Umbriát és Nursiát (Spoleto és Ascoli között) átszelő vonal alatti területekre korlátozódott. Arezzo és Toszkána már inkább észak-itáliai befolyási terület volt. A félsziget déli részén változatlanul érvényben voltak a régi patrisztikus határok, kivéve azokat a területeket, ahol a beneventán rítus vált uralkodóvá.

Különös, hogy míg a XIII. századtól kezdve Róma, mint egyháztartomány összezsugorodott, és már csak hetven, Pisa és Capua közötti egyházmegye tartozott hozzá, liturgikus befolyása sohasem szűnt meg terjedni. Terjeszkedésének tökéletes példája a Római pontifikále kifejlődése és elterjedése XII. századi legkorábbi állapotától kezdve egészen az 1485. évi *editio princepsig*.

3. FOLYAMATOS VAGY FOLYTATÓLAGOS FELOLVASÁS, kiemelt VAGY VÁLOGATOTT OLVASMÁNYOK

Sok tudós úgy vélekedett, hogy a rögzített szentleckék korszakáig (V. VI. század) a liturgiában a Szentírást folyamatos vagy FOLYTATÓLAGOS módon olvasták, (*lectio continua, Scriptura currens*). Eszerint a felolvasó ott folytatta a szent szöveget, ahol a megelőző istentisztelet alkalmával abbahagyta. Ezek a kutatók azzal támasztják alá nézetüket, hogy a lekcionáriumokban olvasmány sorozatok

jelennek meg, amelyek egy ilyen régi úzus maradványának tűnhetnek. (35)

Ez a vélekedés azonban erősen kétséges, különösen ha *lectio continua* alatt a teljes Szentírás rendszeres felolvasását értjük a szentmise során. A Szentírásnak ilyen oktatást és épülést szolgáló felolvasása nyilvánvalóan létezett az ősegyházban, de nem a szentmise alatt. (36)

Valószínűleg már a legkorábbi időktől kezdve, de a II. századtól biztosan, az egyes ünnepek és ünnepi időszakok évenkénti visszatérése azt sugallta, hogy az ünnep és az időszak tartalmával, jelentésével harmonizáló olvasmányokat használnak. Különösen állt ez a húsvétra és a pünkösdre majd kissé később a karácsony és áldozó csütörtök ünnepére is, de ez volt a helyzet a húsvétot előkészítő hetekkel és az azt követő megkülönböztetett jelentőségű ötven nappal is. Egyes egyházközségek saját vértanúik ünnepét is megtartották, pl. Péter és Pál ünnepét Rómában, Polikárpét Szmirnában, Cipriánét Karthágóban stb; és ennek megfelelően válogatták meg olvasmányaikat is. (37) Az ilyen, biblikus kontextusukból kiszakított szentírási szakaszok (perikópák) megszakították a Biblia folyamatos olvasását és egyre inkább elterjedtek, amint az egyházi év különböző szakaszai sajátos definícióra tettek szert és az ünnepek száma is sokasodott. Az egyházi év fokozatosan kialakuló elrendezése egyre kevésbé tette lehetővé az eucharisztikus istentisztelet során a *lectio continua* rendszerét; a Szentírás könyveinek elrendezése egészen más szempontokat követ, mint a liturgikus megemlékezéseké. (38)

Sőt, éppen abban az időszakban, amikor állítólag a *lectio continua* lett volna uralkodó, a püspök volt az, aki eldöntötte, mit és milyen hosszan olvassanak fel a szentmisén. (39) Nincs adat arra, hogy a püspököknek bármilyen módon alkalmazkodnia kellett volna a Biblia sorrendjéhez. Az Ószövetségre vonatkozóan a *lectio continua* fenntartása még nehezebb, a legcsekélyebb adat sem áll rendelkezésre arról, hogy a szentmisén az Ószövetséget így használták volna.

Elvileg a szentírási kánon bármely könyve alkalmas lenne az Igeliturgiában történő felhasználásra, bár időre volt szükség ahhoz, hogy egy ilyen általánosan elfogadott kánon kialakuljon. (40) A különböző egyházközségek különböző engedélyezett könyvekkel rendelkeztek; egyes közösségek Péter Apokalipsziséét, Hermász Pásztorát és a római Kelemennek a Korintusiakhoz írt levelét használták, míg mások egy vagy több, a keresztények többsége által kánoninak tekintett könyv használatát elkerülték. (41) A IV. században a laodiceai (372) és a hippói (393) zsinat határozottan megtiltotta a kánonhoz nem tartozó anyagok használatát. (42) A Szentírás pontosan meghatározott kánonja azonban nem jelentette azt, hogy ne használhattak volna a liturgia során más, nem bibliai olvasmányokat, pl. a Vértanúk emlékiratait (Acta Martyrum) egyes egyházközségekben. (43)

Általában a szent szövegek olvasását a misében olyan ceremóniák kísérték, amelyek kiemelték a *lectio (olvasmány)* fontosságát és a benne lakozó *virtust* (erőt). (44) Máskor viszont kevésbé ünnepélyes módon is használták az olvasmányokat, vigiliák alkalmával, vagy idő kitöltésnek vagy a liturgia megkezdésére váró hívek figyelmének lekötésére. (45)

A felolvasók, legalábbis elméletben, híven követték a szemük előtt lévő szöveget, gyakran nem is szövegválogatásokat használtak, hanem a teljes Bibliát, amelyet külön megjelöltek, liturgikus használatra. Másrészt a centonizáció is

ismert volt, főként a gallikán liturgiában. (46) A cento olyan szöveg, amelyet a Szentírás különböző részeiből vett szakaszok alkotnak, létrehozva ezzel egy kollázst, egy darabokból varrt szőtttest. (47) Nem azonos a harmonizációval, ami az evangéliumok párhuzamos szakaszait szövi össze egyetlen folyamatos olvasmányba. (48)

4. BIZONYÍTÉKOK LITURGIKUS OLVASMÁNYOK LÉTEZÉSÉRE

A VI. század előttről nincs olyan dokumentum, amely információval szolgálhatna a liturgiában használt olvasmányok természetéről és elrendezéséről, (49) de nem lehet kétséges az ilyen olvasmányok megléte. (50) Az is vitathatatlanak tűnik, hogy a Szentírás olvasásának keresztény szokása onnan ered, hogy a zsidó zsinagógai liturgiában szerepelt a Tóra és a próféták könyveinek olvasása. (51) Zsidók és keresztények egyaránt úgy tekintették a Szentírás lapjainak olvasását, mint erő és élet forrását, magát a szent könyvet pedig pusztán kézzel nem is érinthették. (52)

Nem vehetjük biztosra, hogy valamennyi apostoli gyülekezet továbbra is olvasta volna a Törvényt (Tórát?) az összejövetelein. Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a zsidó-keresztény egyházközségek kitartottak mellette, de kevésbé vagyunk meggyőződve a hellenisztikus egyházközségek gyakorlatáról. (53) Másrészt nyilvánvaló, hogy mindenki olvasta Szent Pál leveleit. (54) Miután fokozatosan kialakult a Szentíráshoz kapcsolódó kánon, Pál leveleihez más újszövetségi írásokat is csatlakoztattak, bizonyos apokrif dokumentumokat és, amint már említettük, egyéb, nem-biblikus szövegeket.

Justinianus vértanú (150/155 körül) tanúsítja, hogy Rómában már hagyomány volt az „apostolok emlékiratainak és a próféták írásainak” az olvasása. (55) A II. század vége felé Tertullianus ugyanerről a szokásról tanúskodik: [a római egyház] *legem et prophetas cum evangelicis et apostolicis litteris miscet unde potat fidem ... apud [ecclesias apostolicas] ipsae authenticae litterae eorum recitantur*, (56) A liturgikus olvasmányok meglétét és rendszerességét az is bizonyítja, hogy létezett erre a feladatra a klerikusoknak egy külön csoportja. Ezeket a lektorokat azonban nem szentelték fel, csupán az olvasmányos könyv átadásával jelölte ki őket a püspök. (57)

Bár az év ünnepeinek olvasmányait speciálisan ezekre az alkalmakra és nem különösebb biblikus rend szerint választották ki, ugyanakkor létezhetett az éves olvasmányoknak valamiféle átfogó rendszere is. Ahogyan az imaformulákról, a püspök arról is szabadon döntött, hogy mely szakaszokat olvasnak föl. A püspököknek ez a szabadsága a jelek szerint legalább a IV. század végéig tartott.

Meghatározott olvasmányrend első nyomait Szent Ambrusnál találjuk, legalábbis saját székesegyháza számára: [a nagyhét alatt] *audistis Librum Iob qui solemni munere est decursus et tempore ... sequenti die lectus est de more liber Iona*. (58)

Észak-Afrikában 400 körül bizonyos liturgikus időszakoknak olyan állandó olvasmányrendjük volt stabil elrendezésben, amelyet csak különleges alkalmakkor szakíthattak meg. 416-ban, Hippóban, húsvéthétfejei szentbeszédében Szent Ágoston megjegyezte: *Meminit sanctitas vestra, evangelium secundum Iohannem ex ordine lectionum nos solere tractare: sed quia nunc interposita est solemnitas sanctorum dierum*

quibus certas ex evangelio lectiones oportet in ecclesia recitari, quae ita sunt annuae ut aliae esse non possint, ordo ille quem suscepimus, necessitate paululum intermissus est, non amissus. (59)

Sidonius Apollinaris, Clermont püspöke (470-480/90) beszámol róla, hogy Claudianus, aki Mamertus püspök fivére volt és presbiter Vienne-ben, egy ünnepi liturgikus alkalmakra való szövegválogatást készített: *Vicarius in ecclesiis [Claudianus], procurator in negotiis, villicus in praediis, tabularius in tributis, in lectionibus comes, in expositionibus interpres, in itineribus contubernalis,*

Psalmorum hic modulator et phonascus

Ante altaria, fratre gratulante,

Instructas docuit sonare classes.

Hic solemnibus annuis paravit

Quae quo tempore lecta convenirent. (60)

Gennadius (†492/505) szerint a marseilles-i presbiter, Museus (†458/9) püspökének, Veneriusnak (†452) buzdítására lekciónáriumot állított össze a teljes egyházi évre: *Museus Massiliensis Ecclesiae presbyter ... hortatu sancti Venerii episcopi, excerptis de sanctis scripturis lectiones totius anni festis diebus aptas; responsoria etiam psalmorum capitula temporibus et lectionibus congruentia.* (61) Ez az első rendelkezésünkre álló utalás egy teljes lekciónáriumra. Sajnos, maga a lekciónárium nem maradt fenn, a wolfenbütteli palimpszeszt lekciónáriummal (Codex Weissenburgiensis 76) való azonosítására tett kísérletek legalábbis kétségesek. (62)

Az arles-i székesegyház lekciónáriuma Szent Cézár (502-543) szentbeszédeiből részlegesen rekonstruálható. Arles-i Szent Cézár püspök olyan részletes és pontos információkkal szolgál, hogy ezeknek alapján feltételezhetjük egy jól elrendezett és állandó lekciónárium létezését. (64)

Szent Germanus, Párizs püspöke (496-576 körül) így határozza meg az olvasmányok gallikán rendszerét: *De Prophetia et Apostolo. Lectio vero prophetica suum tenet ordinem Veteris videlicet Testamenti ... De Apostolo. Quod enim propheta clamat futurum, apostolus dicit factum. Actus autem Apostolorum vel Apocalypsis Iohannis pro novitate gaudii paschalis leguntur, servantes ordinem temporum, sicut historia testamenti veteris Quinquagesima vel Gesta sanctorum confessorum ac martyrum in solimpnitatibus eorum ... Egreditur processio Evangelii.* (65)

Mise lekciónáriumok a VI. századtól jelennek meg; így a Wolfenbüttel lekciónárium (codex Weissenb. 76) és a Capuai lekciónárium (546 körül) a latin liturgia legrégebbi fennmaradt emlékei közé tartoznak.

5. A LITURGIKUS OLVASMÁNYOK SZÁMA

Az olvasmányok számának értelmezéséhez jó, ha megkülönböztetjük a római rítust, azaz a Város és a szuburbikárius Itália liturgiáját és a nyugati, gyakran gallikának nevezett nemrómai latin rítusokat. Ebben az esetben a nemrómai tanúk a legrégebbiek. (66)

a. A nemrómai rendszer

Az olvasmányok elrendezése ezekben a latin rítusokban (gallikán, milánói, vizigót, stb.) távolról sem egységes. Éppen ezeknek az egyházaknak az olvasmány rendszerére jellemző a legnagyobb diverzitás. Másrészt viszont minden nemrómai dokumentum felmutat bizonyos közös vonásokat, amelyek révén a „gallikán” rendszert szembeállíthatjuk a rómaival. (67) Az általános szabály három olvasmányt ír elő a misében; az első ótestamentumi (általában prófétai olvasmány), a második az Újszövetségből vett szentlecke és a harmadik az evangéliumból vett olvasmány. Az Apostolok cselekedeteit és a Jelenések könyvét a húsvéti időben olvasták. Voltak napok, amelyeken (opcionálisan?) a Vértanúk emlékirataiból vették az olvasmányokat. (68) Magukban a szövegekben gyakrabban fordul elő a *Dominus Iesus*, összetétel, mint a *Dominus* vagy *Iesus* magában. Ezek a jellegzetességek megtalálhatók a Weissenburgensis 76-ban, a luxeuil-i lekcionáriumban, a bobbio-i misszáléban a silos-i Liber commicusban és a milánói könyvekben.

Észak-Afrikában Szent Ágoston a tanúknak rá, hogy a szentmisén három olvasmány hangzott el. (69)

b. *A római rendszer*

A római lekcionáriumok általában két olvasmányt tartalmaznak, egy episztolát (70) és egy evangéliumot. Néhány fennmaradt jel azonban arra utal, hogy korábban Rómában is három olvasmányt tartalmazott a rendszer. A Würzburgi Epistolarium (600 körül), amely a legrégebbi példányunk, olvasmány sorozatokat tartalmaz, amelyekben hol egy episztolát követ az evangélium hol az episztola után egy ószövetségi olvasmány következik (vagy fordítva), és azután az evangélium. Úgy tűnik tehát, hogy Rómában a VII. században, amikor ezt a lekcionáriumot használták, még létezett a három olvasmányos rendszer, de talán már eltűnőben, vagy éppen a celebráns pap döntésére bízva. Egy töredékes délitáliei misszálé is három olvasmányt tartalmaz. (71) Az eredeti (primitív) használatra utal két énekelt darab, a Graduále és az Alleluja fennmaradása, úgy látszik ezek választották el eredetileg egymástól a három olvasmányt. (72) Az egyik nemevangéliumi olvasmány használata a VI. század második felében kellett, hogy elmaradjon. Mindenesetre, a VII. és VIII. században Galliába érkező könyvekben már csak a két olvasmányos rendszert találjuk. (73)

B. IDŐRENDI KERET: A LITURGIKUS ÉV

A liturgikus olvasmányok elrendezése felveti a liturgikus év szervezésének kérdését. A *perikópák* eredetét és kiválasztását célzó kutatások segítenek jobban megérteni az esztendő, (*circulus anni*) amelyben a keresztény istentiszteleti cselekmények történnek. Mi itt csak a temporáléval, az időszaki résszel foglalkozunk, mozgó ünnepeivel és ünnepi időszakaival, és csak annyira, amennyire egy ilyen elemzés segít megértenünk a liturgikus dokumentumokat. (74) A szanktorále, a szentekről szóló rész, a maga fix ünnepeivel kevésbé bonyolult kérdéseket vet fel. (79)

Az első keresztények megszentelték a hetet mielőtt az évet megszentelték volna, és megtartották az Úr napját jóval korábban, mint a húsvétot. A hetes ciklus az éves ciklus előtt létezett; benne volt a vasárnap és az utolsó vacsora hetenkénti megünneplése, a szerda és a péntek, amelyek böjtnapok voltak és a

nemeucharisztikus összejövetelek (synaxisok) napjai.

Az éves ciklus fejlődésének csak egyetlen gyűjtőpontja volt, a húsvét ünnepe.

1. HÚSVÉT

A húsvétot a II. századtól kezdve mindenütt megünnepezték. A korai viták soha nem magáról az ünneplésről folytak, hanem annak bizonyos aspektusairól, mint az időpont kiszámításának módszere, böjt és ünnepi lakoma, jelentőség. Mivel sem a *Didache*, sem az apostoli atyák, se Justinus vértanú nem említik a húsvét megtartását, a késői II. századnál korábbi bizonyítékunk nincs a létezésére.

Nem szükséges kifejtünk ennek az ünnepnek a jelentőségét, de meg kell jegyeznünk, hogy *Passa/Pascha* elnevezés nem mindig a Húsvét vasárnap megünneplésére fenntartott kifejezés volt; jelentette az évenkénti megemlékezést is Jézus Krisztus kínszenvedéséről és kereszthaláláról, amely a feltámadás ünneplésében érte el csúcát. (76) A IV. században a Húsvét egy szigorú böjti időszak ünnepi befejezése volt, amikor a böjtnak egy szombatról vasárnapra történő teljes éjszakai virrasztás vetett véget, a hajnali (*in galli cantu*) szentmise áldozattal. (77)

Teljesen új jelentése ellenére a keresztény *Passa* továbbra is a zsidó kronológiához kötődött; ezért van az, hogy a Niszan hónap 14-15.-nek éjszakáján az első holdhónap teliholdjánál ünnepelt zsidó Pészach maradt a keresztény ünnep kiszámításának kiinduló pontja. Ennek eredményeképpen a húsvét minden évben máskorra esik és a húsvét mozgó jellege eredményezi a teljes liturgikus év lényegében mozgó jellegét. (78)

b. ÁLLANDÓ IDŐPONT ASSZIGNÁCIÓJA

Számos kísérlet történt arra, hogy a Húsvétnek stabil dátuma legyen. Keleten, Alexandria Szent Kelemen (†215 előtt) szerint, (Stromata 1, 21), többen március 21-ét, április 14.-ét vagy 20.-át javasolták. Salamisi Epiphanius (374/377) Panarionja szerint (51, 24-26), Krisztus január 6.-án született, november 8.-án, 29 éves korában keresztkedett meg és március 20.-án halt meg (XIII Kalendas április), amikor 34 éves volt; de arról is beszámol, hogy mások szerint március 23.- a a halál időpontja (X. Kal. április).

Rómában és általában nyugaton elég korán megjelent és elég sokáig tartotta magát az a hagyomány, amely március 25.-t jelölte meg a szenvedés napjaként (VIII Kal. április= a Julianus naptár szerinti tavaszi napéjegyenlőség ideje). Ennek egyik legértékesebb hagyatéka a következő szemléletes kollekta, amelyet a VI. század közepén vezettek be *Adnuntiatio Sanctae Dei Genetricis et Passio eiusdem Domini: Gratiam tuam, quasumus, Domine, mentibus nostris infunde, ut qui angelo nuntiante Christi filii tui incarnationem cognovimus, per passionem eius et crucem ad resurrectionis gloriam perducamur* (Padiense 385, Deshusses, p. 635). Ezt az imaformulát használta azután a pápai szakramentárium (Hadrianum 143) és a késő VIII. század frank gelaziánus szakramentáriumai (Gellone 850); (Angoulême 879) és a tridenti misszale. Máig is ez az Úrangyala imádság naponta háromszor elmondott befejező könyörgése.

Krisztus halálának idejét, az A.D. 29. évben, C. Fufius Geminus és L. Rubellius Geminus konzulátusa alatt határozták meg: Tertullianus: *Adversus Iudeos* (207 körül), 8. fejezet: *Passio perfecta est sub Tiberio Caesare, consulibus Rubellio Geminio et Fufio Geminio, mense Martio, temporibus Paschae, die VIII Kalendas Aprilis, die primo Azyorum* (Március 25.-e a 29. évben, Tiberius uralkodásának 15. évében). Lactantius, *Divin. Instit.* 4, 10, 18 az uralkodó hagyománytól eltérően más dátumot ad meg: március 23.-t a 29. évben. Philocalus 354-ből származó Chronographiája, a pápák *Catalogus Liberianus*-a (L. Duchesne, *Liber Pontificalis* 1,3; T. Mommsen, MGH, *Auctores Antiquissimi* 9, 73) fenntartják a klasszikus hagyományt: *Imperante Tiberio Caesare, passus est Dominus noster Iesus Christus, duobus Geminis consulibus, VIII Kalendas Aprilis (29 március 25.)*. Ugyanígy: a *Prologus Paschae ad Vitalem* 395-ben (Mommsen, MGH, *Auct. Antiq.* 9, 737) és Q. Julius Hilarianus, *De ratione Paschae et mensis* 397-ből, (PL 13, 114 A/B): *eo quippe anno ut Supputationis* [a Supputatio Romana] *fides ostendit, et ratio ipsa persuadet, passus est idem Dominus Christus, luna XIV, VIII Kalendas Aprilis feria sexta*. Ugyanezt a hagyományt támogatja Sulpicius Severus a *Chronicon* 2, 27-ben (CSEL 1, 82): *Fufio Geminio et Robellio Geminio consulibus*, és Szent Ágoston, *De civitate Dei* 18, 54 (CSEL 40, 2, p. (29. március 25). Prosperus Aquitanus 443-ból származó *Chronica*-ja (Mommsen, MGH, *Chronica minora* 1, 409) jelzi a konzulság évét, de nem ad pontos dátumot. A *Computatio anni* 452-ben (MGH *Chronica minora* 1, 153) a kínszenvedést Jézus 31. életévére teszi a Geminusok konzulsága alatt. A *Liber pascalis codicis Cizensis* 447-ben (MGH *Chronica minora* 1, 507) március 25-ét adja meg, a Geminusok alatt. Aquitaniai Victor a *Cursus pascalis*-ban 457-ben, (???) a szenvedést illetően kitart a Geminusok konzuli éve mellett, ugyanakkor az utolsó vacsorát és nem a kereszthalált teszi március 25.-re. Az *Acta Pilati*(325/376) tanúságát illetően ld. M. Richard, „Comput et chronographie chez S. Hippolyte,” *Mélange de science religieuse* 7 (1950) 237-268; 8(1951) 19-50.

Egy másik ősi hagyomány szerint Jézus teljes életet élt, azaz fogantatása és halála azonos napra kell, hogy essék. Március 25.-én fogantatott, a tavaszi napéjegyenlőség napján (Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe) és ugyanazon a napon halt meg, és természetesen december 25.-én született, a téli napforduló napján. Ha ezekhez hozzá adjuk előfutárának és hírnökének, keresztelő Szent Jánosnak ünnepét, az ünnepek ciklusa tartalmazza az összes napfordulót és napéjegyenlőséget. Az egyházatyák tanúsága ebben a kérdésben bőséges: Ágoston, *De Trinitate* 4, 5 (PL 42, 894): *VIII Kalendas Aprilis conceptus [Christus] creditur quo et passus; De diversis quaestionibus* 83, qu. 56 (PL 40, 39): *[VIII Kal. Apr.] quo die conceptus Dominus creditur, quia eodem die etiam passus est, usque ad VIII Kalendas Ianuarii quo die natus est*. Az évek számának, a fogantatás, születés és a karácsony eredetének szimbolikájához ld. B. Botte, *Les origines de la Noël et de l'Épiphanie*, *Textes et études liturgiques* 1 (Louvain 1932); H. Frank, „Frühgeschichte und Ursprung des römischen Weihnachtsfestes im Lichte neuer Forschung”, *AfL.* 2 (1952) 1-24 és H. Engberding, „Der 25. Dezember als Tag der Feier der Geburt des Herrn”, *ibid.*, pp. 25-43; ez a két utóbbi tanulmány a bemutatott bizonyítékokból eltérő következtetésre jut, de kitűnő összefoglalását adják a különböző elméleteknek és teljes bibliográfiát tartalmaznak. (79) A Keresztelő Szent János és Jézus ünnepeinek párhuzamosságára az angyali üdvözlés szavai szolgálnak alapul (Luk. 1:36): *Et ecce Elisabeth cognata tua et ipsa concepit filium in senectute sua et hic mensis sextus est illi quae vocatur sterilis*. Ld. a K táblázatot.

A 165-325 közötti quartodeciman hitviták és a húsvét helyes dátumának kiszámításáról folyó viták (V.-VI. században) részletei számunkra most érdektelenek. Csak a niceai zsinat (325) kronológikus döntései fontosak :

- a) A tavaszi napéjegyenlőség dátuma március 21;
- b) A tavaszi első holdhónap az, amelynek 14. napja (telihold) március 21-re esik, vagy amelyben a holdtölte közvetlenül március 21. után következik be;
- c) A húsvét nem ünnepelhető a zsidó Pészah ünnepén. Ha 14. vasárnapra esik, a húsvétot egy héttel később tartják. Ez azt jelenti, hogy a húsvét lehetséges időpontja (*termini paschales* = vasárnapok) legkorábban március 22. és legkésőbb április 25. lehet;
- d) A húsvét mindig vasárnap ünneplendő;

Tehát a niceai zsinat óta napjainkig a húsvétot a tavaszi napéjegyenlőséget követő első telihold utáni első vasárnapon tartják. Nicea erőfeszítéseinek ellenére, amellyel azt kívánta elérni, hogy mindenütt az alexandriai számítási módszer érvényesüljön, maga Róma egészen a VI. századig (525/530 körül) a *Supputatio romana*-t használta. (80)

b. A HÚSVÉT RÓMAI KISZÁMÍTÁSÁNAK MÓDJA

- a) 222-től a III. század végéig

A napéjegyenlőség március 25.-e (a Julianus naptár szerint). A 16 éves ciklus római Hippolytustól (222) ered. (81) A *termini pascales: luna XVI-XXII*, azaz március 20-ától április 19-ig (?) tart; a tavaszi holdtölte (azaz Nisan 14.) első lehetséges időpontja március 18. Ha 14.-e péntekre esik, húsvét vasárnapja 20.-án lesz, vagy öt nappal a tavaszi napéjegyenlőség előtt, mivel a római szabály az, hogy húsvét nem lehet hamarabb, mint a Nisan 14.-t követő második nap, azaz a feltámadás napja.

- b) A III. század végétől 313/343-ig
A 84 éves ciklus vagy augustalis ciklus (82) alapján a *termini pascales* : luna XIV-XX, azaz március 25. és április 21. között van
- c) 313/343-tól Dionysius Exiguusig (525/530 körül)
A *Supputatio romana* használata változó körülmények között folytatódott (mi- közben számos kísérlet történt megváltoztatására), a liturgikus év megértéséhez szükséges a régi római időszámítás ismerete. 84 éves ciklusa volt 298-as kezdettel (ez a tényleges *Supputatio romana*), vagy 29-es kezdettel. *Termini pascales*: Luna XVI-XXII, azaz március 22.-től április 21.-ig.
- d) A 19 éves (alexandriai vagy anatóliai) ciklus. (83)
Annak ellenére, hogy a niceai zsinat az alexandriai módszert ajánlotta a húsvét számítására, Róma még évszázadokon át saját számítás módját követte egészen addig, amíg Dionysius Exiguus ki nem dolgozott egy új hús-

véti ciklust a niceai-határozatoknak megfelelően. Ennek érdekében folytatta Alexandriai Cirill húsvéti táblázatát, amely 340-től 512-ig adta meg a dátumokat, s kiterjesztette a számításokat 532-től 626-ig úgy, hogy azután is könnyen folytatható legyen. Termini pascales: luna XIV-XXI, azaz március 22.-től április 25-ig. (lás a G és a H táblázatot)

Dionysius volt az, aki a keresztény időszámítást bevezette, de mivel 753-tól számította Róma alapítását – a megtestesülés időpontjával is legalább 4 éves késedelemben volt.

Végül Dionysius módszere kerekedett felül nyugaton a húsvét kiszámítására, szemben a 84 éves ciklussal és a Victorius féle ciklussal is, amelyet a frank királyságban használtak a VIII. századig. Összehasonlító táblázatok találhatók Cappellinél és Grotfendnél, ld. a 78. számú jegyzetet.

Dionysius Tabula pascalis-a 8 oszlopban a következő elemeket tartalmazta:

1. Anni Domini Nostri Iesu Christi; 2) Indicationes, 3) Epactae lunares; 4) Concurrentes; 5) Lunaris cyclus; 6) Luna quarta decima Paschae; 7) Dies dominicus Paschae; 8) Luna ipsius diei (paschae).

A húsvétot megelőzi egy előkészületi időszak, és követi egy ötvennapos ünneplés, vagyis pünkösd. Eredetileg a teljes ötvennapos periódust nevezték pünkösdnek, csak később lett belőle az utolsó nap elnevezése. A húsvét központi ünnepét megelőző és az azt követő periódus az éves liturgikus ciklus két eredeti állandó szakasza.

2. AZ ELSŐ IDŐSZAK: ELŐKÉSZÜLET A HÚSVÉTRA

A húsvétot előkészítő időszak fokozatosan jött létre, visszafelé haladva magától az ünneptől. A teljes böjti időszak fokozatos kialakulását csak akkor érthetjük meg, ha a húsvéttól a szent háromnapon és a nagyhéten át haladunk visszafelé, és így érünk el a nagyböjthöz, sőt, a böjtelőhöz. (84)

a) A húsvéti háromnap (*triduum*)

A szent háromnapot eredetileg nagypéntek, nagyszombat és húsvét vasárnapja alkotta, és nem nagycsütörtök, nagypéntek és nagyszombat, ahogyan később. Ennek a háromnapnak sajátos liturgikus elrendezése volt; péntek és szombat a III. század elejétől fogva szigorú böjtnapok voltak, és a böjtöt csak a húsvét hajnalán tartott ünnepi szentmise törte meg. (85) A *triduum* mind-egyik napja a megelőző nap estéjén kezdődött.

A péntektől vasárnapig tartó húsvéti *triduum* még az V. században is létezett, és a nagycsütörtökkel véget ért nagyböjten kívülnek tekintették. (86)

b) A húsvét előtti hét: nagyhét vagy a szenvedés hete

Ez a hét, mint liturgikus egység már az V. században létezett és a háromnapnak volt egyfajta kiterjesztése (visszafelé haladva magától a hús-

vétől) és valamelyest csorbította is azt. (87) A húsvét előtti vasárnap neve *Dominica in Psalmis* (virágvasárnap) (89) Nem tudjuk, hogy Rómában, amíg nem volt más előkészületi időszak a húsvéthoz, a hét liturgiájához hozzátartozott-e az egész hétre kiterjedő böjt, ahogyan Alexandriában 250 után. (90)

c) A háromhetes böjtű húsvét előtt

A történetíró Szókratész (439 körül) szerint: „Rómában húsvét előtt három hétig folyamatosan böjtöt tartanak, kivéve a szombatokat és a vasárnapokat.” (91) Ez a három hetes böjt már a valódi nagyböjt bevezetését megelőzően létezett Rómában, azaz 384/7 előtt, és nem csupán annak egy alfejezeteként. (92) Egyetlen folyamatos időszaknak kell tekintenünk, és nem különálló böjti heteknek. (93) A Szókratész tudósításán kívül további két lényeges bizonyítékát találjuk egy ilyen három hetes böjtnek:

- 1) A legrégebbi liturgikus szövegekben a nagyböjt V. vasárnapját *Dominica mediana*-nak nevezik, a megelőző hetet *septimana*-nak vagy *hebdomada mediana*-nak. (94) A *mediana* jelző csak egy húsvét előtti háromhetes böjt kontextusában értelmezhető, amikor a *Dominica mediana* nagyböjt IV. vasárnapja és virágvasárnap közé esik;
- 2) A nagyböjt IV. vasárnapjától kezdve (ami egyenlő a régi, háromhetes böjt első vasárnapjával) az evangéliumi olvasmányokat János evangéliumából vették (kivéve a csütörtököket, amelyeknek 715/731-ig nem volt saját miséjük), ez pedig a húsvéti időszak evangéliuma. A húsvétot megelőző három hét így folytonosnak látszik magával a húsvéti időszakkal.

Következtethetünk a háromhetes előkészületi időszak okaira. Mivel a római év március 1.-én kezdődött pontosan három hét állt rendelkezésre március 22. előtt, ami pedig a húsvét legkorábbi lehetséges dátuma. Ebben az esetben az évet kezdő böjt egybe esne a húsvétot megelőző böjttel. (Ld. F táblázat). A háromhetes periódus nem kezdődhetett el az új év, azaz március 1. előtt, mivel a húsvét nem lehetett korábban március 22.-nél. (95)

d) A római hathetes böjt: *quadragesima*,

e) vagy nagyböjt

A vasárnapok kivételével folyamatos hathetes böjtű nagyböjt első vasárnapján kezdődött és nagycsütörtökön ért véget, a húsvéti háromnap mindig kívül állt magán a nagyböjten. Egészében véve a hat hét negyvennapos böjtnek felelt meg.

A nagyböjtnek erről a formájáról 384-ből van bizonyítékunk, és valószínűleg 350 előtt nem létezett. (96) Az V. század vége előtt a nagyböjt első vasárnapjához hozzáadták a megelőző szerdát és pénteket, a szerda neve *feria IV in capite Quadragesimae* volt (97)

A VII.században a húsvéti *triduum* különállása elhalványodott, ettől kezdve a böjtnapokat húsvét vasárnaptól számolták visszafelé, és nem nagycsütörtöktől, ahogyan korábban történt. A nagyböjt így negyvenhárom napos lett, ebből 36 lett böjtnap, mivel a 7 vasárnapot levonjuk. Negyven nap úgy lett belőle, hogy hozzá adjuk hamvazó szerdát és az azt követő csütörtököt, pénteket és szombatot nagyböjt 1-ső vasárnapja előtt.(98) Ebben az új rendben a nagyböjt rendszerint már a régi újév, tehát március 1.-e előtt, még februárban elkezdődött.

f) *Quinquagesima*

A Quinquagesima először egy Teleszphorosz pápának szentelt hirdetményben fordul elő a *Liber Pontificalisban*, ezt Hormisdas pápa (514-523) (99) uralkodása alatt dolgozták ki, majd ismét megfogalmazták Vigilius pápa alatt 538-ban. (cca100) Az ötven napot húsvétól visszafelé számították addig a vasárnapig, amelyet a tridenti misszále máig is *Dominica in Quinquagesima*-nak nevez. Ezt a liturgikus egységet Rómán kívül hevesen elleneztek, mint kellemetlen újítást. (101)

f) *Sexagesima*

Az új hatvan napos periódus, amely Vigilius pápa idején még ismeretlen volt, a régi gelazián szakramentáriumban (Vat.Reg. 316) és Capua-i Victor episztoláriumában (546) jelenik meg. (102) A hatvan nap úgy jött ki, hogy a korábbi böjtidőhöz hozzáadták az ötvenedvasárnap előtti hetet és a húsvétot követő három napot, hétfőtől szerdáig.

g) *Septuagesima*

Ez az új és végleges kitágítása a húsvétot megelőző időszaknak a VII. században jelenik meg a római lekcionáriumokban, követi a római mintát (643), amelyet Alkuin Comes-e használ, és így Nagy Szent Gergely (†604) utáni. (104) Ahhoz, hogy 70 napot kapjanak, újabb hetet iktattak a *Dominica in Sexagesima* elé, és beszámították húsvét hetének minden napját, a szombatot és a vasárnapot is.

A nagyböjt és húsvét is két, a húsvét vasárnapot körülvevő, állandó liturgikus időszak. Összesen 14 vasárnap tartozik ide, a nagyböjt hat vasárnapja, húsvétvasárnap és a húsvétot követő hét vasárnap, pünkösdvasárnapig bezárólag.

3. A MÁSODIK ÁLLANDÓ IDŐSZAK: AZ ÖTVEN NAP: *PENTEKOSZTE* (PÜNKÖSD)

Kezdetben a pünkösd a húsvétot követő teljes ötven napot jelentette és nem csupán magát pünkösdvasárnapot. Csak a IV. században, amikor kidolgozták az ünnepekhez kapcsolódó események sajátosságait, az ötvenedik napot választották ki, s ez lett a pünkösd napja. (105) Az ötven nap mindig magába foglalja a húsvét és pünkösd közti hat hetet és a húsvéti háromnappal együtt alkotják a húsvéti időt (*tempus pascale*) (106)

4.ÉVKÖZI IDŐ

A korai időszakban az egyházi év Rómában márciusban kezdődött és februárban fejeződött be. (107) Nem maradtak fenn olyan liturgikus dokumentumok, amelyek segítségével közvetlenül tanulmányozhatnánk a korszakot, de a régi rendszer nyomai megtalálhatók a későbbi liturgikus könyvekben, pl. *a ieiunium primi, quarti, septimi et decimi mensis* megjelölések, amelyek az évnegyedes böjtöket jelzik márciusban (első hónap), júniusban (negyedik hónap), szeptemberben (hetedik hónap) és decemberben (tizedik hónap). (108) A hagyományos régi keltezési mód ellenére az Ó-Gelasianumban (Vat. Reg. 316) a keresztény év első napja december 25. lett, és az utolsó napja december 24. A VI. századig az Úr születésének ünnepe a szanktoráléhoz tartozott, ahol a Krisztus mint első vértanú jelent meg, (109) később került át a temporáléba és lett a liturgikus év kezdőnapja, ahogyan az Ó-Gelasianumban találjuk. A VIII. –IX. században a liturgikus év kezdete ismét eltolódott, és advent I. vasárnapjára helyeződött át. Mindent egybevetve, a liturgikus évnek soha sem lett kizárólagosan meghatározott kezdete. (110)

A régi római rendszer szerint március 1.-én kezdődő egyházi évben az évközi időhöz tartoztak a vasárnapok pünkösdőtől nagyböjtig (amely kezdetben három hétig tartott, majd negyven naposra bővült). Az évközi idő kiemelkedő pontjait csak a három böjti sorozat jelentette: a pünkösd (egyike a kántorböjti napoknak a VII. századtól kezdve), vagy a negyedik hónap, (június) böjti napjai, I. Geláz (492-496) uralkodása óta, a hetedik hónap, (szeptember) és a tizedik hónap (december) böjtnapjai; ez az utóbbi kettő a legrégibbi, már I. Leó pápa (440-461) pontifikátusa előtt megtartották őket. (ld. a H és I táblázatot.)

a) Kántorböjtek: *Quattuor tempora*

Eleinte csak a hetedik és tizedik hónap (szeptember és december) első szerdái, péntekai és szombatjai voltak megkülönböztetett böjtnapok; valószínűleg már a IV. század elején megtartották őket. A pünkösd hét böjtnapjai a böjt visszavételét jelentették a húsvéti ünnepek után, és már I. Geláz pápa († 496) idejétől fogva a negyedik hónap böjteként tartották meg őket, nagyjából júniusban, attól függően, hogy abban az évben mikorra esett a húsvét. Így három időszakai böjtre került sor (*ieiunium quarti, septimi et decimi mensis*). Az is az V. században történt, hogy az első hónapban (március) is bevezették a böjtnapokat, bár ez nem esett szükségszerűen egybe a nagyböjt első hetével – ahogyan azután a középkorban. A legkorábbi időktől fogva az ordinációk Rómában a decemberi kántorböjt szombatján történtek, de az V. században az ordinációs nap nagyböjt első szombatja lett, s ezért különleges böjtnap és vigília. Ez azt jelentette, hogy az első hónapban két böjt is lehetett, ahogyan az Ó-Gelasianumban (Vat.Reg 316) látjuk. (111) A gregorián szakramentáriumok ezt a két előírást egyesítik egyetlen böjtté az első hónapban. A négy kántorböjt végül a XIII. században kapta meg egyszer és mindenkorra meghatározott időpontját:

Ieiunium primi mensis (március) a nagyböjt első hetében

Ieiunium quarti mensis (június): a pünkösd utáni héten

Ieiunium septimi mensis (szeptember) a szeptember 14.-ét, a Szent Kereszt fölmagasztalása

ünnepét követő héten

Ieiunium decimi mensis (december) Advent III. vasárnapja utáni héten

Az évnegyedes böjtnapok bevezetése római eredetű, de megtartásuk az egész latin egyház területén elterjedt. A szerdai és pénteki böjtnap az első keresztények böjtlési gyakorlatából származik, a szombati böjt egyszerűen a pénteki meghosszabbítása volt és kapcsolódott a kántorböjt szombati tizenkét olvsmányos nagy vigiliájához. (112) Ahogyan Nagy Szent Leó pápa mondta: „Böjtolni fogunk szerdán és pénteken, szombaton pedig Szent Péter apostol templomában tartunk vigiliát.” (113)

b) *September idusa (szeptember 13)*

Még mindig fellelhetők a liturgikus év átrendezésének a nyomai a Nagy Szent Gergely pápa (†604) uralkodását megelőző időszakból, valószínűleg az V. és VI. századból. A vasárnapok maximális száma a pünkösd utáni első vasárnap (neve *Dominica vacat*, később Szentháromság vasárnapja) és január 1. között harminckettő. (ld. I táblázatot)

Amikor a húsvét március 22. és 24. közé esik (= a pünkösd május 20. és 12. közé), a harminckét vasárnapból tizenhat szeptember idusa elé kerül. Ennek kronológiai jelentősége kiderül Szent Benedek regulájából és származékaiból: [*Ieiunium monasticum*] *ab Idus autem Septembres usque caput quadragesimae* (41. fejezet). (114) Így két azonos számú vasárnap-csoport van a hosszú évközi időszakban, amely a pünkösd utáni első vasárnaptól január 1.-ig terjed, és szeptember 13.-a ezeket választja el. (115)

A január 1. és a nagyböjt kezdete közti vasárnapok száma nyilvánvalóan ennek az utóbbinak az időpontjától függ; azaz lehet 5, kilenc vagy tíz vasárnap. (116) Ennek a vasárnap sorozatnak a jelentősége a Quinquagesima (530 körül), Sexagesima (590-604) és Septuagesima (650 körül) bevezetésével elkerülhetetlenül csökkent.

Amikor a liturgikus év kezdete március 1.-ről december 25.-re került át, a karácsony és nagyböjt, vagy később a karácsony és Septuagesima közötti időszak nagy mértékben módosult, míg a pünkösd és karácsony közötti vasárnapokat ez csak kevésbé érintette. A vasárnapoknak új sorozata jelent meg: *Dominicae post natale* és *post Epiphaniam*, bár a vasárnapok tényleges száma liturgikus szövegenként változó. A leg-rövidebb sorozat számításának alapja a március 25.-re eső húsvét, ilyenkor a vízkereszt utáni egyetlen vasárnap január 7.-ére esik, éppen az ünnepet követő napra. 117

A vasárnapoknak végleges elrendezésére azután került sor, hogy december 25.-e lett a liturgikus év kezdete, valamikor I. Gergely pápa uralkodása (590-604) előtt, az adventi időszak bevezetésével. (118) Az adventhez rendelt vasárnapok száma eredetileg ingadozott, a gregorián könyvek viszont már csak négy vasárnapot ismernek.

A VII. század folyamán, bár a pápai, stációs szakramentárium nem fejlesztett ki a pünkösd utáni vasárnapokra teljes proprium sorozatot, más, származékos úzusok, amilyen például a Szent Péter bazilikáé is volt, öt csoportra osztották a közönséges vasárnapokat, s ezek mindegyike a szentekről szóló rész (szanktorále) egy-egy meghatározott ünnepétől függött, így pl. a Padueneze tartalmaz:

- 5 dominicae post Pentecosten;
- 5 dominicae post octavas Apostolorum (Péter és Pál)
- 5 dominicae post natale S. Laurentii (augusztus 10)
- 9 dominicae post sancti Angeli (szeptember 29)
- 4 dominicae de Adventu (ld. a J táblázatot) (119)

A késő VIII. századi nagy befolyású frank gelaziánok viszont huszonhat, huszonhét pünkösd utáni vasárnapot tartalmaztak, és ötöt karácsony előtt (*ante natale Domini*)⁽¹²⁰⁾

Aniane-i Szent Benedek a Hadrianum hiányosságainak pótlására nagyjából azonos szövegeket felhasználva huszonnégy pünkösd utáni vasárnapra adott meg formulákat,⁽¹²¹⁾ és ez az elrendezés maradt irányadó a II. vatikáni zsinatig.

C. LITURGIKUS OLVASMÁNYTÍPUSOK ÉS TERMINOLÓGIÁJUK

Számos különböző módszert dolgoztak ki, hogy segítsenek a lektornak megtalálni a megfelelő olvasmányokat a visszatérő ünnepekre. T. Klauser (1935) nevezetes leltári tesztik lehetővé, hogy megállapítsuk ezeknek a módszereknek az eredetét és természetét. Harmincnyolc, 800 előtről származó (római és nemrómai) kódex közül tizenkilenc jelöli a perikópákat (meghatározott hosszúságú liturgikus olvasmányok) az Újszövetség szövegéhez fűzött széljegyzetekkel; nyolc kódex széljegyzeteket is ad és teljes listát minden olvasmányhoz incipitekkel és explicitekkel (az olvasmánykijelölések gyakran különböző időszakokból származnak és különböző eredetűek); három kódex *in extenso* (teljes szöveggel) közli az olvasmányokat, azaz ők a tulajdonképpeni lekciónáriumok; két kódex pedig a szakramentárium keretén belül írja ki *in extenso* a perikópákat. (122) Az ilyen statisztikákból legalább annyi kiderül, hogy a legkorábbi rendelkezésünkre álló dokumentumokban gyakoribb volt a széljegyzetelés, mint a perikópák listázása, a lekciónáriumok vagy az olvasmányokat is közlő szakramentáriumok. Hiba volna azonban feltételezni, hogy az olvasmányoknak ez a négyféle jelölése a fejlődés négy egymást követő állomását jelentené: széljegyzetek, jegyzékek, lekciónáriumok, olvasmányokkal ellátott szakramentáriumok. Valójában ez a négy rendszer több száz évig párhuzamosan létezett, amíg végül a teljes olvasmány-szövegeket tartalmazó lekciónárium kerekedett felül.

Mind a négy módszerre van bizonyíték már az V/VI. századból, és mind a négy módszer tovább élt a XIV. századig. (123) A széljegyzetelés rendszere mindaddig tartott, amíg viszonylag kevés olvasmányt használtak és a Szentírás maga is liturgikus könyv volt. Az incipit és explicit jegyzékek az olvasmányok számának szaporodásával váltak szükségessé, miközben még mindig a Szentírás volt az egyetlen olvasmányos könyv. A lekciónárium, amely teljes egészében tartalmazta az olvasmányokat eleinte inkább luxuscikk volt; akkor kezdett szélesebb körben terjedni, amikor a biblikus kódexeket már nem használták liturgikus könyvként és a rítusok megszilárdultak. A lekciónárium és szakramentárium egyetlen könyvbe való egyesítése egybe esett a teljes misszále kifejlődésével; ami a X. század előtt, azaz viszonylag hosszú ideig ismeretlen volt. (124)

A szakramentáriumhoz és az antifonáléhoz (*Antiphonale missae*) csatolt perikópás könyv, (amelyek így együtt alkotják a misszálét), nem volt teljes lekciónárium, amelyben koherens rendben álltak volna az egyes napokra rendelt episztolák és evangéliumok. Eredetileg az episztolák és evangéliumok kiválasztása egymástól függetlenül történt, és eltérő jellegüket akkor is megtartották, amikor egyetlen miselekciónáriumban egyesültek; csak ritkán történt, hogy egymáshoz igazították őket. Inkább a véletlen, mint tervezés állította ezeket a szövegeket egymás mellé. Sőt,

a régi szakramentáriumok közül egy sem egyezik meg az olvasmányok egyetlen fennmaradt rendszerével sem (széljegyzetek, jegyzékek vagy lekciónáriumok) Csupán a murbach-i Comesnek van némi kapcsolata egy bizonyos típusú szakramentáriummal, a frank gelaziánnal. Bizonyítékainkból kiderül, hogy nemcsak a perikópák jelzésének eltérő módszerei alakultak ki egymástól függetlenül, hanem az episztolák és evangéliumok elrendezése is egymástól elszigetelten történt, és csak később egyesítették őket pusztán véletlenszerűen.

Áttekintjük tehát az olvasmányok kijelölésének azt a három alapvető rendszerét, amelyek a középkor folyamán túlnyomórészt érvényesültek.

I.SZÉLJEGYZETEK

A széljegyzetek a Bibliák margójára írt jelzések, akár teljes Szentírásokról, akár Ó- és Újszövetségre osztott Bibliákról van szó. (125) Ezek a jelzések keresztek, vagy más hivatkozási jelek voltak a *codex* margóján minden egyes perikópa kezdetén; a végét nem mindig jelölték meg hasonló módon. Ez a kezdetleges rendszer első pillantásra meghökkentő, de valójában ez volt az egyetlen alkalmazható módszer a régi Bibliákban, ahol sem fejezetek sem szakaszok/versek nem voltak feltüntetve; a rendelkezésre álló legjobb hivatkozások az Euszebiosz féle szakaszok vagy kánonok (126) voltak, de ezek csak az evangéliumokra vonatkoztak. Így a régebbi Bibliákat aligha lehetett volna incipit és explicit jegyzékkel használni, nehéz vagy lehetetlen lett volna megtalálni bennük a perikópákat lapszéli jelölés nélkül. Széljegyzeteket, bár ritkán, egészen a XIV. századig használtak a Bibliákban. Klauser tizenegyet sorol fel a VII.-tól a XIV. századig: a VII.-tól a XII.-ig minden évből kettőt, és egyet-egyet a XIII. és XIV. századból. (127) Az is előfordul, hogy perikópát jelző széljegyzeteket találunk ugyanabban a kódexben, amelynek elején vagy végén perikópajegyzék áll, de általában ezek nem azonosak!

2.CAPITULARIA VAGY PERIKÓPA JEGYZÉKEK

A legtöbbjük elrendezése azonos:

- a) hónap és nap, mint napjainkban (Kalendas, Idus és Nona szerinti dátumozása ezeknek a listáknak ritka)
- b) a liturgikus nap és a stációs templom megjelölése
- c) a szentírási könyv megjelölése (fejezet vagy euszebioszi szakasz az evangéliumoknál)
- d) a perikópa *incipit*-e és *explicit*-e *usque* kötőszóval; pl. *Die X mensis Maii. natale Sancti Gordiani. Scd [=secundum] Matth. cap XCV [=Mt. 10:34-42] Nolite arbitrari quia veni pacem usque Amen dico vobis non perdet mercedem suam. Ebdomada III [nagyböjt] die dominica ad scum Laurentium. Scd. Luc. cap. CXXVI [Lk. 11:14-28]. Erat Iesus eiciens daemonium usque Beati qui audiunt verbum Dei et custodiunt illud.*

A legrégebbi fennmaradt kéziratokban a jegyzék a karácsonyi éjféli misével kezdődik, és egyetlen formula sorozatba rendezi úgy a szanktorále mint a temporále ciklus összes miséjét. (128) Már a VIII. század előtt azonban néhány kézirat karácsony vigíliájával kezdte a jegyzékét, ahogyan a szakramentáriumok. A IX. században

jelent meg az első jegyzék, amely ádvent első vasárnapjával kezdődött (*Róma, Vat. lat. 5465*), ez az elrendezés válik majd uralkodóvá a X. században.

A perikópák elnevezésére a VIII. században jelent meg az általános *Capitulare terminus*:

OR XXIV, 7 (750/787 körül); (*Roma suburbucaria*): *Legitur lectio una sicut in capitulare commemorat* (Andrieu, Ordines, 3, 289):

OR XV, 104 (750/787 körül; frank); *Et inde leguntur lectiones duae qua sin capitulare commemorat* (Andrieu, Ordines, 3, 118):

Würzburgi Comes (=capitulare) (codex M.p. Th. f. 62, 700 körül): *Incipiunt capitula lectionum anni circuli. Incipiunt capitula sancti evangelii lectionum.*

Róma, *Vat. Pal. lat. 46*, 800 körül: *Incipit capitulare lectionum evangeliorum de circulo anni.*

Ezekben az idézetekben a *capitulare* közös elnevezés, amely a fejezeteket, azaz az olvasásra kijelölt perikópákat jelenti. (129) A *capitulare* nem tévesztendő össze a *comes*-el; a *capitulare* perikópa jegyzéket jelent a *comes* pedig perikópák gyűjteményét, amelybe a szövegeket teljes terjedelmükben lemásolták. (130)

Tartalmi szempontból háromféle jegyzék létezik:

1. *Capitulare lectionum* vagy *nemevangéliumi olvasmányok jegyzéke*

A *capitulare lectionum* elnevezést nem használják egyértelműen sem az irodalmi szövegek sem a liturgikus kéziratok. A würzburgi Comes (sic) címe *capitula lectionum*. A két másféle jegyzékhez képest kevés a *cap. lect.* Klauser szerint (p. xxxvi), a VIII. és a XV. század között csak hét *cap. lect.* létezik, a legrégebbi 700 körülről (Würzburg), a másik hat pedig elszórtan a XIII. és a XV. századból. Nincs fennmaradt példány a IX. X. XI, vagy XII. századból. A *capitularia* csekély számára talán magyarázat a fejezetek hiánya az Újszövetség nemevangéliumi részeiben. Mindenesetre ilyen olvasmány listákat találunk teljes Bibliákban és Újszövetségi kéziratokban egyaránt.

2. *Capitulare evangeliorum* vagy *evangéliumi perikópák jegyzéke*

A *capitulare* elnevezést 800 körül használták (Trier, Stadtbibliothek, *codex XXII*). Hímnemű alakban is előfordul, *capitularis* (Liège, Biblio. univer., *codex 4*; X. század); Wien, Nationalbiblio. *codex 1190*, IX. század). Az evangéliumi olvasmányok jegyzékeinek egyéb elnevezései még gyakoribbak: *Breviarius/breviarium lectionum evangelii*, *breviarium quattuor evangeliorum*, pusztán *breviárium*, *tituli evangeliorum*, *ordo evangeliorum per annum*, *index evangeliorum*, *capitulatio*, *tabula*, *quotationes evangeliorum*, *registrum*. Klauser szerint (pp. xxxvii-lxx), a 429 *cap. evang.* kéziratai századonként így vannak katalogizálva:

VIII:	2 MSS	XII:	63 MSS
IX:	140 MSS	XIII:	13 MSS
X:	96 MSS	XIV:	6 MSS
XI:	101 MSS	XV:	8 MSS

A *capitularia evangeliorum* a négy evangéliumot tartalmazó codexekben található (általában függelékként, a kéziratok végén, néha az elején) de előfordul teljes Szentírásokban és Újszövetségeken is.

3. *Capitularia lectionum et evangeliorum*

Annak ellenére, hogy egyetlen kézirat sem használja, ez volna a megfelelő elnevezése ezeknek az olvasmány jegyzékeknek. A kéziratok a jegyzékeknek erre a harmadik típusára a következő elnevezéseket használják:

cotationes/ quotationes epistolarum et evangeliorum, tabula evangeliorum et epistolarum, inventarium evangeliorum et epistolarum, breviarium, intitulationes, registrum, pronuntiatio, ordo legendi, terminationes, opusculum evangeliorum et epistolarum. Klauser szerint (pp. lxxi-lxxxi) a római *capitularia evang. et epist.* kéziratai a következőképpen rendezhetők:

VIII-XII. század: egy MS századonként;
XIII: 83 MSS;
XIV. 53 MSS;
XV: 40 MSS;
XVI: 1 MS

3. PERIKÓPÁK KÖNYVE *IN EXTENSO* (TELJES) SZÖVEGGEL.

A perikópákat tartalmazó könyvek elrendezése ugyanolyan, mint a perikópa jegyzékeké, azzal a különbséggel, hogy a teljes olvasmány szakaszt közlik, és nem csupán a szöveg kezdő és záró szavait. Egy ilyen könyv birtokában a felolvasónak már nincs szüksége a Bibliára, és jóval könnyebb a dolga. Viszont sok templom nem engedhette meg magának a birtoklását, luxusnak számított. (131) Fennmaradtak a következők:

1. Evangéliumi olvasmányok: evangeliárum; (evangéliumos könyv) (132)
2. Nemevangéliumi olvasmányok: episztolárium; (133)
3. Evangéliumi és nemevangéliumi olvasmányok együtt: mise lekcionárium. (134)

Klauser (pp. lxxxi-cxx) segít megalkotni ezeknek a római dokumentumoknak a szótárát:

a) episztolárium: Apostolus, (135) Comes, Liber comitis, Epistolare (-ium, -ius) (136) Epistolium, Collectarium, Liber vagy Ordo epistolarum, lectionarius, (137) Lectionarius plenarius.

b) evangeliárum (evangéliumos könyv): Evangelium excerptium (X. század), Evangeliare, Evangelistale, Evangelistarium, Liber vagy Libellus vagy Ordo evangelii (-iorum), Plenarium.

c) Mise lekcionárium: Comes (800 körül) Epistolae cum evangeliis, lectionarius epistolarum et evangeliorum vagy de epist. et evangel., Liber comitis, Liber lectionum, Liber commicus. (138)

A kéziratok a perikópás könyveket a legváltozatosabb elnevezésekkel illetik. A *terminus technicusok* felderítése helyett jobb, ha a liturgiakutatók által hasz-

nált nómenklatúrát alkalmazzuk:

1. Az episztolárium a nemevangéliumi olvasmányok teljes sorozata, egyszerű jegyzék formájában, vagy *in extenso*, a teljes szöveggel;
2. Az evangeliárium vagy evangéliumos könyv az evangéliumi olvasmányok teljes sorozata, egyszerű jegyzék formájában, vagy *in extenso*, a teljes szöveggel;
3. A mise lekciónárium, amely együtt tartalmazza az episztoláriumot és evangeliáriumot, megkülönböztetendő a zsolozsma lekciónáriumától, amelyben, a napi virrasztó zsolozsmában, bibliai olvasmányok, szentek legendái és egyházatyák homiliái szerepelnek.

Bármely olvasmány sorozat elemzéséhez egyformán alkalmas egy perikópa jegyzék vagy egy perikópás könyv.

Gyakorlatilag a lekciónárium elnevezést használjuk általános értelemben minden olyan dokumentum megnevezésére, amely liturgikus olvasmányokra mutat.

KÉZIRAT GYŰJTEMÉNYEK

A szentmise olvasmányait tartalmazó kódexekről nincs teljes leltár, egyrészt az érintett kéziratok hatalmas száma, másrészt az osztályozás nehézsége miatt. Az alábbi művek általában kézirat katalógust és tanulmányokat is tartalmaznak. Bibliográfia jegyzékeik, különösen az újabbak, segítenek eligazodni a hatalmas anyagban. Nem tudjuk felsorolni a számtalan tanulmányt, cikket, amelyek az egyes kéziratokról jelentek meg; többségük megtalálható az alábbi művekben.

E. Ranke, *Das kirchliche Pericopensystem* (Berlin 1847) mellékletekkel.

S. Beissel, *Entstehung der Perikopen des römischen Messbuches, Ergänzungsband 93 zu den Stimmen aus Maria Laach* (Freiburg/br. 1907; reprint Róma 1967).

E. Baudot, *Les Lectionnaires* (Paris 1908)

G. Godu, „Épîtres-Évangiles,” *DACL* 5 (1922/23) 245-344; 852-923.

R.J. Hesbert, *Paléographie musicale* 14 (Tournai 1931)

T. Klauser, *Das römische Capitulare Evangeliorum*, *LQF* 28 (Münster/Westf. 1935) alpmű mind a kéziratokat illető módszertana mind katalógizálásuk miatt) A továbbiakban csak „Klauser” egyéb megjelölés nélkül csak az oldalszámokkal.

W.H. Frere, *Studies in Early Roman Liturgy*. 1: Calendar; 2: The Roman Gospel-Lectionary; 3: The Roman Epistle-Lectionary, *ACC* 28, 30, 32 (Oxford-London 1930, 1934, 1935).

P. Salmon, *Le lectionnaire de Luxeuil* (Paris, codex lat. 9427), 2 vols., *Collectanea biblica latina* 7, 9 (Rome 1944, 1953).

G. Kunze, *Die gottesdienstliche Schriftlesung* (Göttingen 1947)

_____, „Die Lesungen,” *Leiturgia* 2 (Kassel 1955) 87-180

- A. Chavasse, „Les plus anciens types du lectionnaire et de l'antiphonaire romain de la messe”, RB 62 (1952) 1-91.
- B. S.J.P. Van Dijk, *Latin Liturgical Manuscripts* (Oxford 1952)
- C. E. Dekkers, *Clavis Patrum Latinorum* (2nd ed. Steenbrugge 1961) 442-450- kiváló repertórium a pre-karoling korszakhoz.
- D. K. Gamber, *Codices liturgici latini antiquiores-second, enlarged, ed. – 2 vols., Spicilegii Friburgensis Subsidia 1* (Fribourg 1968) – kitűnő jegyzék bibliográfiával; rendszere követi a Sakramentartypen (Beuron 1958) c. munkájában lefektetett elveket; a *Codices liturgici latini antiquiores* első kiadása egy kötetben jelent meg 1963-ban.
- E. A. Chavasse: „L'Épistolier romain du codex de Wurtzbourg. Son organisation, „ RB 91 (1981) 280-331)
 ———, „L'Évangélaire romain de 645: un recueil. Sa composition, façons et matériaux,” RB 92 (1982) 32-75.

D. MEROVING GALLIA LEKCIONÁRIUMAI

Mielőtt felsoroljuk a gallikán olvasmányok főbb dokumentumait, jó, ha idézzük az ál-Jeromos híres levelét, amely számos kézirat prológosaként jelenik meg: *Ad Constantium Constantinopolitanum. Quamquam licenter adsumatur ... venerabilis mihi et amantissime frater.* Farfai Alan óta (†770) a középkorban Szent Jeromos hiteles levelének tartották. Valójában a szöveget röviddel a VIII. század vége előtt alkották és Rómához alig, vagy egyáltalán nem kapcsolódik. (140) Valószínűleg gallikán típusú *consuetudo*, amelyet eredetileg nem egy mise lektionáriumának bevezetésére szántak. A névtelen szerző szándéka valószínűleg az volt, hogy egy liturgikus olvasmányos könyvhöz illő valamiféle didaktikus, épületes szöveget alkosson: ... *lectiones utriusque Testamenti ... Sed et nonnulla alia aedificationis causa multa illic aggregata sunt atque sui appellationibus inserta, id est in Capite Quadragesimae de abstinentia sanctorum et sobrietate. Item in Quadragesima de penitentia, de pudicitia, de remissione inimicitarum vel alia multa. Haec enim omnia ad multorum equidem utilitatem ... scribere curavi.* (141)

1. A wolffenbütteli palimpszeszt

Könyvtár: Herzog-August Bibliothek, codex 4160 (Weissenburgensis 76).

Keltezés: 500 körül

Származás: Dél-Gallia = Septimania, Perpignan és Marseilles között (Dold)

vagy D-K

Gallia (Klauser, JfL [1935]p. 467) és végül Wissembourg, Franciaország
 Szerző: ismeretlen, de lehetett Marseilles-i Musaeus (†461?) Morin és Gamber szerint, vagy Claudius Mamertus (†474 körül), G. Berti szerint.

Kiadás: A. Dold, *Das älteste Liturgiebuch der lateinischen Kirche*, TuA 26-28 (Beuron 1936) (142)

Bibliográfia: G. Morin, „Le plus ancien monument qui existe de la liturgie gallicane,” EL 51 (1937) 3-12; H. Gamber, „Das Lectionar und Sakramentar

des Musäus von Massalia,” RB 69 (1959) 118-215; G. Beerti, „Il più antico lezionario della Chiesa,” EL 68 (1954) 147-154. CLLA, no. 250, pp. 174-176.

Ez a lekcionárium egy valódi *comes*, amelybe az olvasmányokat teljes egészében lemásolták és egy palimpszeszt, ami az eredeti tartalomnak több mint a felét megőrizte, bár a lapok eredeti sorrendje nem állapítható meg biztosan. A gallikán úzusnak megfelelően minden miséhez három olvasmányt ad meg (Ószövetség, páli levelek, evangélium). A liturgikus év itt húsvét vigíliáján kezdődik és nagyszombattal zárul, követve a Veronai Zeno (†380) által már tanúsított elrendezést. Az olvasmányok között sok a cento, azaz a Szentírásból vett egymástól távoli szakaszok egyetlen irodalmi szöveggé történt összeállítása, de nincs kapcsolat a Diatesseronnal, Tatianus evangélium-harmóniájával (késő II. század).

2. *Párizsi palimpszeszt lekcionárium – töredék (vagy helyenként második luxeuil-i lekcionárium).*

Könyvtár: Paris, Biblio. Nat. *codex latinus* 10863

Keltezés: késő VI. kora VII. század, így korábbi a luxeuil-i lekcionáriumnál

Származás: Meroving Gallia

Kiadás: E. Chatelain, „Fragments palimpsestes d’un lectionnaire mérovingien,” *Revue d’histoire et de littérature religieuse* 5 (1900) 193-199; DACL 6, 513-514. CLLA, no. 258, p. 277

A 69 palimpszeszt fóliát még nem vizsgálták tudományosan. Ebben a lekcionáriumban is a gallikán rendszer szerinti három olvasmány szerepel, de ezek csak ritkán azonosak a luxeuil-i lekcionárium szövegeivel.

3. *A luxeuil-i lekcionárium*

Könyvtár: Paris, Biblio. Nat., *codex latinus* 9427

Keltezés: Késő VI. vagy nagyon korai VIII. század

Származás: Meroving Gallia, valószínűleg Párizs (Szt. Denis vagy Langres?); Luxeuil-ben volt a francia forradalomig. (143)

Szerző: ismeretlen; valószínűleg Claudius Mamertus? (†474) (144)

Kiadás: J. Mabillon, *De liturgia gallicana* (1685), pp. 106-173; rövidített kiadás, az olvasmányokat jegyzék re rövidítve közli; PL 72,99-448; P.

Salmon, *Le lectionnaire de Luxeuil*, Collectanea biblica latina 7 és 9 (Rome 1944 és 1953), kritikai kiadás, fakszimilékkel.

Bibliográfia: DACL 5, 274-277 és 863-869; 9, 2748-2769; P. Radó, „Das älteste Schriftlesungssystem der altgallischen Liturgie,” EL 45 (1931) 9-25; 100-115; C. Charlier, „Note sur les origines de l’écriture dite de Luxeuil,” RB 58 (1948) 149-157; E.A. Lowe, „The ‘Script of Luxeuil’: a Title Vindicated,” RB 63 (1963) 132-146; F. Masai, „Pour quelle Église fut exécutée le lectionnaire de Luxeuil,” *Scriptorium* 2 (1948) 37-46; 3 (1949) 172. Id. még M. Bogaert megjegyzéseit, „Un témoin liturgique de la vieille version latine du Livre de Judith,” RB 77 (1967) 7-28, CLLA, no.

255, p. 176.

A kódex nem teljes, karácsony vigíliájával kezdődik (ez nem maradt fenn) és abbamarad a *lectiones cotidianae* közepén. Tisztán gallikán könyv, mentes a római befolyástól. A három olvasmányt (prófétai, páli, evangéliumi) *in extenso* közli, és tartalmaz nem-bibliai forrásból származó olvasmányokat is. (145) Néhány miséhez kettő vagy négy olvasmány tartozik. Az olvasmányok egészen mások, mint a Wolfenbüttel lektionárium olvasmányai.

4. *A sélestati lektionárium*

Könyvtár: Sélestat (Schlettstadt), Franciaország, Bibliothèque de la Ville, codex 1 (*olim* 1093).

Keltezés: 700 körül

Származás: Észak-Itália, nem meroving Gallia (Lowe)

Kiadás és bibliográfia: G. Morin, „Le lectionnaire mérovingien de Sélestat,” RB 25 (1908) 161-166 és *Études, textes, découvertes* 1 (Maredsous 1913) 440-456; DACL 5, 277-279; 6, 514-516; K. Gambeer, „I più antichi libri liturgici dell’alta Italia,” *Rivista di storia della Chiesa in Italia* 15 (1961) 74-75. Klauser, p. xxxiv, no. 31., CLLA no. 265, p. 179.

A lektionárium 59 perikópát tartalmaz, a gallikán rendszer szerint az ószövetségi első olvasmányok tekintetében teljes, de a második és harmadik olvasmányt csupán a húsvét vigíliájától pünkösdig terjedő időszakra közli. (Apostolok cselekedetei). Az olvasmányok sorozata ádvent I. vasárnapjától nagypéntekig tart. A részlegesen közölt szöveg valamely Jeromos előtti szentírás kiadásból származik. Gallikán és milánói jellegzetességei okán ez a lektionárium a két rítus közti átmeneti forma lehet.

5. *A sélestati töredékes episztolárium*

Könyvtár: Sélestat, Franciaország, Biblio. de la Ville, codex 1 (B)

Keltezés: 700 körül

Származás: Észak-Itália

Kiadás és bibliográfia: G. Morin, „Le lectionnaire mérovingien de Schlettstadt,” RB 25 (1908) 166. CLLA no. 266, p. 179.

A töredék hét lapja az episztolákat tartalmazza ádventtől a *Dominica samaritana*-ig. (Nagyböjt II. vasárnapja).

6. *Páli olvasmányok jegyzéke; a bobbioi lista vagy episztolárium.*

Könyvtár: Roma, Vat. lat., codex 5755

Keltezés és származás: VI/VII. század; Észak-Itália (Bobbio)

Kiadás: A. Dold, *Geschabte Paulustexte der 1. Hälfte des VII. Jhs. mit einer gleichzeitigen unbekannten Liste paulinischer Leseabschnitte*, TuA 19-20 (Beuron 1931) 64-83. Klauser, p. xxxiv, no. 29; CLLA no. 240, pp. 170-171

Páli olvasmányok széljegyzetekkel és egy valamivel későbbi (VIII. század) olvasmányjegyzékkel, amely két oszlopban tartalmaz 57 perikópát; az eredeti kézirathoz fűzött lista nem mindig egyezik a széljegyzetekkel. A perikópákkal ellátott időszak ádventtől nagyszombatig terjed. Az alapvető elrendezés a bobbioihoz hasonló, de ez az alapjában gallikán rendszer mozarab, milánói, sőt római jellegzetességeket is tartalmaz. Ahhoz a típushoz tartozik, amelyhez a freisingi széljegyzetek (clm 6229, alább) Vat.lat. 5755 nem tévesztendő össze a bobbioi misszálé perikópáival. (*Parisianus* lat. 13246)

7. *A bobbioi misszálé*

Könyvtár: Paris, Biblio. Nat. *codex lat.* 13246 (*olim* St. Germain des Prés, 1488).

Keltezés: VIII. század; a *Parisianus* 13246 egy, valószínűleg a luxeuil-i lektionáriummal kortárs VI. századi eredeti késői másolata.

Származás: Észak-Itália (Pavia?, Gamber), később inkább Bobbio és nem Dél-Gallia (Morin)

Kiadás: J. Mabillon, *Museum Italicum* 1 (1687) 278—397 (*Sacramentarium gallicanum*), reprodukálta L. Muratori, *Liturgia Romana vetus* (1748) 2, col. 775-968 és PL 72, 451-574 (*Sacramentarium gallicanum a Muratorio (sic!) in lucem editum*; kritikai kiadása E.A. Lowe és J.W. Legg, *The Bobbio Missal: A Gallican Mass-Book*, HBS 53 és 58, 1: Faksimile (London 1917), 2: Text (London 1920); Lowe-Wilmart-Wilson, *The Bobbio Missal*, HBS 61, 3: Notes and Studies (London 1924); K. Gamber, *Sakramentarypen* p. 39; és „Die Ostermessen im Missale Gallicanum Vetus,” SE 12 (1961) 89-96. A bobbioi misszálé perikópái nem tévesztendőek össze a bobbioi episztolárium perikópáival (Vat.lat. 5755, fent) Klauser, p. xxxiii, no. 24; CLLA, no. 220, pp. 167-168

A gallikán úzusnak megfelelően minden miseformula előtt általában három olvasmány szerepel és a szövegeket teljes egészükben közli. Bár a bobbioi misszálé vegyes jellege (romano-gelazián formulák) miatt meglehetősen szerény tanúja a gallikán rítusnak, a perikópák elrendezése sokat segít a gallikán olvasmányrendszer megértésében.

8. *Széljegyzetek Szent Kilián evangéliumos könyvéhez.*

Könyvtár: Würzburg, Universitätsbibliothek, codex M.p.th.q.1a.

Keltezés és származás: VI/VII. század; egy gallikán rítust használó területről

Kiadás és bibliográfia: G. Morin, „Liturgie et basiliques de Rome au VII. siècle,” RB 28(1911) 328-330; P. Salmon, „Le système des lectures liturgiques contenues dans les notes marginales du MS M.p.th.Q.I a de Würzbourg,” RB 61 (1951) 38-53; 62 (1952) 294-296; P. Radó, „Die Perikopennotierungen im Evangeliar des Hl. Kilian,” EL 45 (1931) 113-114; B. Bischoff és J. Hoffman, *Libri Sancti Kyliani*, Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg 6 (Würzburg 1952) 92. Klauser, p. xxxv, no. 38. CLLA no. 250, pp. 175-176.

A négy evangélium szövegéhez fűzött széljegyzetek a VII.-IX. századból. Ugyanolyan típusúak, mint a wolffenbütteli lektionáriumban (Weissenburgensis 76), de nem olyan típusúak mint a luxeuil-i lektionáriumé (Parisinus 9427); pl. a *cento* Jn 6: 1,2,5a, 14 és Lk 24:13-14, 30-31, *In epifania* csak a wolffenbütteli lektionáriumban szerepel.

9. *A freisingi páli levelek széljegyzetei*

Könyvtár: München, Bayerische Staatsbibliothek, *Clm* 6229.

Keltezés és származás: Freisingi Argeo püspök korából (764-784)

Kiadás és bibliográfia: B. Bischoff, „Gallikanische Episterperikopen,” *Studien und Mitteilungen* O.S.B. 50(1932) 516-519. Klauser, p. xxxiii, no. 20; CLLA no. 240, p. 171.

A széljegyzetek minden fejezethez toldalékolva vannak, és azonos típusúak a bobbioi episztolárium (Vat.lat. 5755) széljegyzeteivel.

10. *A tegernsee-i lektionárium*

Könyvtár: München, Bayerische Staatsbibliothek, *Clm* 19126 (két lap a kézirat elején

és végén)

Keltezés és származás: VIII. század vége; valószínűleg a tegernsee-i monostor számára

Kiadás: A. Dold, Ein ratselhafter Lektionar aus Tegernsee, TuA 35 (Beuron 1944) 42.

CLLA no, 1625, pp. 588-589.

Bibliográfia: G- Kunze, Die Gottesdienstliche Schriftlesung (Göttingen 1947) 39-52.

Ez a lektionárium csak rövid olvasmányokat tartalmaz, talán *lectiones breves* a zsoltosma primájához és nem a szentmiséhez. Gallikán dokumentumnak látszik.

11. *Széljegyzetek a lyons-i Pentateuch-hoz*

Könyvtár: Lyons, Bibliothèque municipale, *codex* 403 (*olim* 329) és 1964 (*olim* 1840)

Keltezés: VII. század

Kiadás: U. Robert, *Pentateuchi versio latina antiquissima e cod. Lugdunensi*, 1 (Paris 1881) pp. xix-xli; 2 (Lyons 1900), p. xiii. Klauser, p. xxxii, no. 14; CLLA no. 260^a, p. 177

12. *Széljegyzetek a trieri evangéliumos könyvhöz*

Könyvtár: Trier, Dombibliothek, *codex* 420 (*olim* 134)

keltezés és származás: VIII. század; Trier? Echternach?

Kiadás és bibliográfia: D. De. Bruyne, „Les notes liturgiques du MS 134 de la cathédrale de Trèves,” RB 33 (1921) 45-52; P. Radó, „Die Heimat des

Percopenssystems im 'Thomas-Evangeliar,' EL 45 (1931) 208-210. 125 széljegyzetet jelzi az olvasandó evangéliumokat és valamennyien gallikán típusúak. Klauser, p. xxxiv, no. 33; CLLA no. 260^d, p. 177.

13. *Széljegyzetek Saint Denis evangéliumos könyvéhez*

Könyvtár: Paris, Biblio. Nat. *codex latinus* 256

Keltezés: VII. század, de a jegyzetek a VIII. századból valók.

Kiadás és bibliográfia: G. Morin, „Le lectionnaire de l'Église de Paris au VII siècle,” RB 10(1893) 438-441; P. Salmon, „Le texte biblique de l'Évangeliare de Saint-Denis,” *Miscellanea Mercati* 1 (Rome 1946) 103-106. 30 gallikán típusú széljegyzet. G. Morin kissé meggondolatlanul használta fel őket a luxeuil-i lektionárium kiegészítésére. Klauser, xxxiii. no. 22; CLLA no. 260c, p. 177

14. *Széljegyzetek a durham-i evangéliumos könyvhöz.*

Könyvtár: Durham, Chapter Library, MS A.II.16+MS A.II.17

Keltezés: VIII. század eleje, a széljegyzetek a VIII.-tól a IX. századig keletkeztek.

Kiadás: C.H. Turner, *The Oldest MS of the Vulgate Gospels* (Oxford 1931) 217. Az első kéziratban 17 széljegyzet található, a másodikban 27. Klauser, p. xxxi, no. 6 és 7; CLLA no. 260^d, p. 178.

A fent ismertetett (nos 11-14) könyvekben szereplő széljegyzetek összehasonlítását P. Salmon végezte el: *Le lectionnaire de Luxeuil* (Rome 1944) lxxxi-cxxiii. Ld. még Klauser és Gamber jegyzékeit, amelyekre az egyes ismertetések alatt hivatkozunk. (146)

A fent ismertetett gallikán kéziratok közül néhányan az alábbi észak-itáliaiak között is szerepelhetnek.

E. ÉSZAK-ITÁLIAI LEKCIONÁRIUMOK

1. *Széljegyzetek a vercelli-i evangéliumos könyvhöz.*

Könyvtár: Vercelli, Tesoro della Cattedrale, szám nélkül

Keltezés: A négy evangélium a IV. századból való, a széljegyzetek a VII. és VIII. században keletkeztek.

Bibliográfia: A. Gasquet, *Codex Vercellensis* 1 (Rome 1914) pp. xvi-xix)

Az olvasmányok elrendezése nem mutat jellegzetességet. Klauser, p. xxxv, no. 34; CLLA no. 062, p. 89.

2. *Széljegyzetek Szent Marcellinus evangéliumos könyvéhez.*

Könyvtár: Ancona, Biblio. capit., *codex Evangel. S. Marcellini*

Keltezés: A széljegyzetek a VII. és IX. század között keletkeztek.

Bibliográfia: T. Klauser, „Der Codex s. Marcellini in Ancona,” RB 50 (1938) 309-323; reprint: *Gesammelte Arbeiten*, Jahrbuch für Antike und Christentum

Ergänzungsband 3 (Münster 1974) 71-81.

A 35 széljegyzet miatt ezt a perikópa elrendezést anconainak nevezik. (147)

3. *Széljegyzetek a sankt-galleni evangéliumos könyvből.*

Könyvtár: Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, *codex* 1395

Keltezés: A könyv V. századi, de a széljegyzetek a VII.(?) századból valók.

Kiadás és bibliográfia: C.H. Turner, *The Oldest MS. of the Vulgate Gospels* (Ox-

ford

1931) 71; D. De Bruyne, *Bulletin d'ancienne littérature chrétienne latine* 2 (1922)

no.

281. Klauser, p. xxxi, no. 10; CLLA no. 073, p. 99.

A jegyzetek az észak-itáliai liturgiát képviselik.

4. *Széljegyzetek a Codex Valerianus-ból, Szent Corbinianus evangéliumos könyvéhez.*

Könyvtár: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 6224.

Keltezés és származás: Az evangéliumos könyv a VI. század elejéről származik, a széljegyzetek a VII. századtól a IX. századig keletkeztek. É-Itália (Milánó? Verona?).

Kiadás és bibliográfia: G. Morin, „Un système inédit de lectures liturgiques en usage au VII/VIII siècle dans une église de la Haute Italie.” *RB* 20 (1903) 375-388; De Bruyne, „Notes sur le Clm 6224,” *RB* 28 (1911) 75-79 és *Bulletin d'ancienne littérature chrétienne* 1 (Maredsous 1921) no. 432; G. Leidinger, *Wissenschaftliche Festgabe zur 1200. Jubiläum des hl. Korbinian* (München 1924) 79-102. Klauser, p. xxxiii, no. 19; CLLA no. 247, pp. 173-174.

A széljegyzetek észak-itáliai olvasmányrendre mutatnak; Gamber szerint Aquileia környékéről.

5. *Széljegyzetek a milánói evangéliumos könyvből.*

Könyvtár: Milano, Biblioteca Ambrosiana, *codex* C.39 **inf.**

Keltezés és származás: Az evangéliumos könyv VI. századi, a széljegyzetek a VII. - IX. század folyamán keletkeztek; É-Itália (Milánó? Verona?)

Kiadás és bibliográfia: G. Mori, „Un système inédit de lectures liturgiques en usage au VII/VIII siècle dans une église de la Haute Italie.” *RB* 20 (1903) 375-388; De Bruyne, „L'origine des processions de la chandeleur et des rogations à propos d'un sermon inédit,” *RB* 34 (1922) 26, no. 1. Klauser, p. xxxii, no. 16. CLLA no. 247^b, p- 174.

Az olvasmányok elrendezése a Szt. Corbinianus evangéliumoskönyvével rokon, (Clm 6224), észak-itáliai és római jellegzetességek keverednek benne.

6. *A Codex Foroiulensis Capitulare evangeliorum-a.*

Könyvtár: Cividale, Museo civico (archeologico), *Codex Foroiulensis* (CXXXVIII).

Keltezés: Az evangéliumos könyv a VI. század elejéről származik; az evangéliumi perikópák töredékes jegyzéke (október IV. vasárnapjától november II. vasárnapjáig) VII. századi; a széljegyzetek a VI. századtól a VIII. századig keletkeztek; a két lista nem egyezik.

Kiadás: D. De Bruyne, „Les notes liturgiques du *codex Foroiuliensis*” RB 30 (1913) 208-218. Klauser, p. xxx, no. 4; CLLA no. 246, pp. 172-173.

A széljegyzetek úgy tűnik hasonló típusúak a *codex Rehdigeranus* (ld. fent) kapituláriumához. Az elrendezés valószínűleg aquileiai.

7. A Codex Rehdigeranus *Capitulare evangeliorum*

Könyvtár: Wrocław (Breslau) olim Stadtbibliothek, codex Rehdigeranus 169 (fol.

92^v); a II. Világháború alatt elpusztult

Keltezés: VIII. század eleji kódex; az evangéliumi olvasmányok töredékes jegyzéke (*In nomine Domini incipit Capitulare Evangelii*) decembertől Keresztelő Szent János vigíliájáig (június 23) terjed, és a széljegyzetek is ehhez a korszakhoz tartoznak.

Kiadás és bibliográfia: H.J. Vogels, *Codex Rehdigeranus*, Collectanea biblica latina² (Rome 1913) 95-97 és xxii-xxv; DACL 1,2685-2688; G. Morin, „L’année liturgique à Aquilée antérieurement à l’époque carolingienne d’après le *Codex Evangeliorum Rehdigeranus*,” RB 19 (1902) 1-12; K. Gamber, „Die älteste, p.172.

A *Capitulare* az olvasmányok aquileiai elrendezését képviseli; valószínűleg későbbi Fortunatianus püspök (†360) koránál.

8. A konstanzi evangéliumoskönyv.

Könyvtár: Darmstadt, Landes-und Hochschulbibliothek, Hs. 895 (egyetlen lap)+ Donaueschingen, Hofbibliothek, *codex* 925 + Stuttgart, Württemberg. Landesbibliothek, HB VI 114, VII 64, XIV 15 (mindegyik egyetlen fólia)

Keltezés és eredet: VII. század; inkább Észak-Itália és nem D-K Gallia.

Kiadás és bibliográfia: A. Dold, *Konstanzer altlateinische Propheten-und Evangelienbruchstücke mit Glossen*, TuA 7/9 (Beuron 1923) 194-224; K. Gamber, „Die –älteste abendländische Evangelien-Perikopen-Liste,” *Münchener Theol. Zeitschrift* 13 (1962) 181-201. Klauser, p. xxx, no. 11; CLLA no. 261, p. 178.

Ez a töredékes evangéliumoskönyv a Codex Rehdigeranushoz (Aquilaia) hasonló kapitulárét feltételez. Némileg rokon a veronai evangéliumoskönyvvel, Biblioteca capitulare, *codex* VII, a VIII. századból; ld. H. Vogels, *Colligere Fragmenta*, TuA 2 (Beuron 1952) 1-12.

9. Benediktbeuern-i (augsburgi egyházmegye) libellus missae.

Könyvtár: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 6333: *libellus missae* olvasmányokkal és evangéliumokkal.

Keltezés és bibliográfia: A. Dold, *Die Liturgischen Texte des Clm 6333*, TuA 15/18 (Beuron 1930) pp. 24-75, és *Palimpsest-Studien* 2, TuA 48 (Beuron 1957) passim, CLLA no. 704, p. 331.

Az olvasmányok elrendezése a bobbiói episztolárium (Vat.lat. 5755), elrendezésének jellegzetességeit mutatja. ld. fent.

10. Páli olvasmányok és a Vat. Reg. 9. széljegyzetei

Könyvtár: Roma, Vat. reg.lat 9. (első lapok)

Keltezés és bibliográfia: VIII. század közepe; Észak-Itália, (Ravenna)

Kiadás és bibliográfia: G.Morin, „Les notes liturgique de MS Vat.Reg. lat. 9 Les épîtres de S. Paul,” RB 15 (1898) 104-106; A. Dold, *Die im codex vat.lat.9 vorgeheftete Liste paulinischer Lesungen für die Messfeier*, TuA 35 (Beuron 1944); K. Gamber: „Eine altravennatische Epistel-Liste aus der Zeit des hl. Petrus Chrysologus,” *Liturgisches Jahrbuch* 8(1958) 73-96; A. Olivar, „Sobre el Capitular de Lectionum del Codex Vat. Reg.9,” EL 74 (1960) 393-408; és in: *Scripta et Documenta* 13 (Montserrat 1962) 429-435, Klauser, p. xxxiv, no. 27; CLLA no. 242, p. 171.

A korábban a kézirat elején álló majd elveszett páli olvasmányokat G. Morin találta meg Karintiában, a lavantali Szent Pál apátságban; ld. H. Quentin: „Manuscripts démembrés. MS 9 du Fonds de la Reine à la Bibliothèque Vaticane et Fragment de l'abbaye de Saint-Paul en Carinthie,” RB 28 (1911) 257-269. Korábbi kiadásai: Tommasi: *Antiqui libri missarum Romanae Ecclesiae*, Opera omnia 5, 424-427 (Vezzosi, szerk.) és Georgi, *De lit. Rom. pontif.* 3, 72. A páli levelek szövege a meroving korhoz tartozik. ld. S. Berger, *Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du moyen âge* (Paris 1893) 85. A jegyzéket valószínűleg használták Ravennában, de erősen kétséges, hogy Peter Chrisogolusnak, Ravenna érsekének (†450) tudomása lett volna róla. A VII/VIII. századi meroving írású széljegyzetek nem egyeznek az episztolák jegyzékével. A jegyzék bobbiói típusú (Vat. lat 5755) bár annál egy évszázaddal később keletkezett.

11. A beuroni lektionárium

Könyvtár: Beuron, Klosterbibliothek, Fragment 47.

Keltezés és származás: X. század; É-Itália (Ravenna?)

Kiadás és bibliográfia: A. Dold, „Das Beuroner Fragment-Doppelblatt no. 47 mit vollständig ausgeschriebenen Texten eines Lections-Sakramentars,” EL 73 (1959) 31-37, CLLA no. 1290, p. 489.

Ez a kézirat *in extenso* közli az orációt követő lecke- és evangélium perikópákat ádvent I. vasárnapjától a II. vasárnapot követő *feria IV*-ig. Nem azonosítható a templom, amely ezt az elrendezést használta, de valószínűleg észak-italiai volt.

E. MILÁNÓI LEKCIONÁRIUMOK

A milánói olvasmányos könyvek kétféleképpen is különlegesek: A IX. századtól szakramentáriumhoz kapcsolódnak; csak a *lectiones*, (tehát az első lecke az evangélium előtt, a gallikán rendszer szerint) vannak külön kötetekben. A többi olvasmányt egy másik liturgikus könyvhöz csatolták.

1. Orléans milánói lekcionárium

Könyvtár: Orléans, Bibliothèque municipale, codex 184 (161)
 Keltezés és származás: VI/VII. század, É-Itália (ambrozián)
 Kiadás bibliográfia: K. Gamber, „Leimabdrucke eines mailändischen Lektionars aus dem 6/7 Jh.,” *Scriptorium* 15 (1961) 117-121; és *Ambrosius* 37 (1961) 16-19. CLLA no. 540, pp. 271-272.

Két evangéliumi olvasmány, valószínűleg köznapokhoz rendelt votív misékből (*missae cotidianae*), és egy Szt. Lőrinc vigíliájára rendelt levél; ezek a töredékek egy ambrozián misszáléra jellemzőek. Gallikán és ambrozián jellegzetességekkel is rendelkeznek: *Iesus* helyett *Dominus Iesus* és *Sequentia* helyett *Lectio sancti evangelii*.

2. *Capitulare Evangeliorum* és Busto Arsizio evangéliumos könyve.

Könyvtár: Busto Arsizio, San Giovanni Battista, codex M.I. 14.
 Keltezés és származás: IX. század (Borella); X/XI. század (Heiming);
 Kiadás és bibliográfia: P. Borella, „*Il Capitulare ed Evangelizare ambrosiano di San Giovanni Battista in Busto Arsizio*,” *Ambrosius* 10(1934) 210-232; A. Paredi, „L’evangelario di Busto Arsizio,” *Miscellanea liturgica in onore di sua Em. il card. G. Lercaro* 2 (Rome 1967) 207-249. O. Heiming, „Die Episteln der Montage, Dienstag, Mittwoch und Donnerstag der Mailänder Quadragesima” *JfL* 7 (1928) 141-144; és „Altliturgische Fastenferien in Mailand,” *AfL* 2 (1952) 44-60. CLLA no. 541, p. 272.

Ez a legrégebbi milánói *Capitulare evangeliorum* amelyet ismerünk és az eredetije prekaroling lehetett. Evangéliumi olvasmányok csak a nagyböjti péntek, szombat és vasárnapokra vannak, a többi nagyböjti napnak nem volt liturgiája a milánói rítus romanizációjáig, amely a karoling korszakban következett be. Az evangéliumos könyv, amelyhez a kapituláre kapcsolódik, péntek kivételével minden napra megadja az evangéliumi olvasmányokat. Részleges *lectio continua* jelenik meg benne: Máté evangéliumát használja a nagyböjt IV. vasárnapját megelőző szombatig.

3. A biascai szakramentárium

Könyvtár: Milánó, Biblioteca Ambrosiana, codex A. 24 bis inf.
 Keltezés és származás: X. század; Biasca
 Kiadás és bibliográfia: O. Heiming (szerk.), *Corpus Ambrosiano-Liturgicum*, 2: *Das Ambrosianische Sakramentar von Biasca*, LQF 51 (Münster 1969); M. Ceriani, *Missale Ambrosianum vetus*, Monum. sacra et profana 8 (Milan 1912),

O. Heiming, „Die Episteln der Mailänder Quadragesima,” JfL 7 (1927) 141-144. CLLA no. 515, pp. 266-267.

Az olvasmányok milánói elrendezését közli.

4. A bergamói szakramentárium

Könyvtár: Bergamo, Biblioteca D. S. Alessandro-in-Colonna, szám nélkül, fol. 12^r-19^v.

Keltezés és származás: a töredékes lektionárium IX/X. századi és jóval későbbi kézírású, mint a szakramentárium törzsanyaga: Bergamo

Kiadás és bibliográfia: P. Cagin, *Codex sacramentorum Bergomensis*, Auctuarium Solesmense 1 (Solesmes 19009 187-192; A. Paredi, *Sacramentarium Bergomense*, Monumenta Bergomensia 6 (Bergamo 1962) 28-37. A töredék lekciónál kezdődik, amely megelőzi a nagyböjti második vasárnapi episztolát.

5. Milánói evangéliumos könyv

Könyvtár: Milánó, Biblioteca Ambrosiana, codex A 28 inf.

Keltezés és származás: IX. század Milánó

Kiadás és bibliográfia: O. Borella, *Ambrosius* 10 (1934) 210-232

Ez az evangéliumos könyv advent I. vasárnapjával kezdődik. A kódex végén 20 episztola és négy hagiografikus olvasmány áll, milánói elrendezés szerint. (148)

G.SPANYOL LEKCIONÁRIUMOK (Vizigót, mozarab)

A spanyol lektionárium, a *Liber commicus* jellemző vonása olyan egységesség és stabilitás, amely ismeretlen más országok lektionáriumainál. (149)

1. A silosi *Liber Commicus*.

Könyvtár: Paris, Biblio. Nat., MS *Nouvelles acquisitions lat.* 2171

Keltezés és származás: 1041/1067 előtt, Silosi apátság

Kiadás: G. Morin, *Liber commicus sive lectionarius missae quo Toletana Ecclesia ante Mille et ducentos utebatur*, Anecdota Maredsolana 1 (Maredsous 1893) csak a *Parisinus nouv. acq. lat. 2171* alapján; *Edición crítica*, Monumenta Hispaniae sacra. Series liturgica 2-3 (Madrid 1950-1955)= a *Parisinus nouv. acq. lat. 2171* *Liber commicus*ának rekonstrukciója, Toledo, Bibl. Capit. (Catedral) codex 35.4 és 35.8, Madris, Acad. de la Historia, *codex* 22 (Aemilianus 4), és León, Bibl. capitular (Catedral) codex 2.

Bibliográfia: M. Férotin, *Liber mozarabicus sacramentorum* (Paris 1912) 885-888; DACL 5, 261-271, 857-863; 9, 220-243. CLLA 360. szám, 215. oldal. A fennmaradt tanú egy VII. századi, Ildefonse püspök (657-667) idejéből származó eredeti távoli másolata és a toledói úzusokat képviseli. A három olvasmánysorozatot (Ószövetségi, vagy prófétai olvasmány, episztola és evangélium) *in extenso* közli és az év az adventtel kezdődik.

2. A párizsi *Liber Commicus*

Könyvtár: Paris, Bibl. Nat., MS lat. 2269.

Keltezés és származás: Késő VIII. vagy korai IX. század; a francia carcassonne-i Szt. Nazarius temploma.

Kiadás: A. Mundó, „El *commicus* Palimpsest Paris lat. 2269. Amb notes sobre litúrgia i MSS visigòtics a Septimània y Catalunya,” *Liturgica 1, Scripta et Documenta 7* (Montserrat 1956) 151-276; és „Frammenti palinsesti del *liber commicus* visigotico,” *Analecta Gregoriana 70* (1954) 101-16, CLLA 361. szám. 215. oldal.

Ennek a lekcionáriumnak a fennmaradt 16 fóliója január 6.-ával kezdődik és nagyböjt IV. vasárnapjáig tart. Elrendezése nem egyezik a későbbi kéziratokéval.

3. A toledói *Liber Commicus*.

Könyvtár: Toledo, Bibl. capitular (Catedral), *codex* 35.8.

Keltezés és származás: IX/X. század; Toledo

Kiadás: lásd fent, a silosi lekcionáriumnál.

Bibliográfia: J.P. Rivera, *Estudios bíblicos 7* (1948) 335-359, CLLA 362. szám. 215-216. oldal.

Ez a csonka lekcionárium prófétai olvasmányokat tartalmaz a nagyböjti hétköznapiakra is.

4. A toledói *Liber Commicus*

Könyvtár: Toledo, Bibl. capitular (Catedral), *codex* 35.4. (173-174. fólió)

Keltezés és származás: IX. század vége; Toledo

Kiadás: lásd a silosi lekcionáriumnál.

A két lap címe: *Incipiunt lectiones de cotidiano*, ezt olvasmányok követik betegért, elhunyt laikus személyért és elhunyt papért.

5. A leóni *Liber Commicus*

Könyvtár: León, Bibl. capitular (Catedral), *codex* 2.

Keltezés és származás: 1065/1071; León.

Kiadás: lásd a silosi lekcionáriumnál. CLLA 354. szám, 216-217. oldal.

A kódex töredékeket tartalmaz az ádventi és húsvéti időszakra és néhány votív misét.

6. San Millan de la Cogolla *Liber Commicus-a*.

Könyvtár: Madrid, Academia de la Historia, *codex* 22 (Aemilianus 4).

Keltezés és származás: 1073; San Millán székesegyháza számára.

Kiadás: lásd a silosii lekcionáriumnál. CLLA 363. szám, 216. oldal.

Teljes mozarab lekcionárium egy későbbi periódusból: *In nomine Domini Nostri Iesu Christi incipit liber commicus de toto anni circulo.*

7. Az aniane-i széljegyzetek (Montpellier közelében)

Könyvtár: Montpellier, Bibliothèque municipale, *codex* 6.

Keltezés és származás: VIII/IX. század; az aniane-i apátság számára.

Kiadás: A. Wilmart, „Un lectionnaire d’Aniane.” *Revue Mabillon* 13 (1923) 40-53; P. Salmon, „Le texte des épîtres de S. Pierre, S. Jean et S. Jude dans le MS 6 de Montpellier,” *JTS* n.s. 2(1951) 170-177; A. Mundó, *Liturgica* 1 (Monsserrat 2956) 155; H. Engberding, „Die spanische-westgothische Liturgie. Eine Einführung in ihr Wesen,” *Liturgische Zeitschrift* 4(1931/1932) 155-166; 241-249. CLLA 369b, 217. oldal.

A kódex páli leveleket tartalmaz és 32 széljegyzetet. Mozarab könyv gallián sajátosságokkal.

8. Az Alcala Biblia széljegyzetei.

Könyvtár: Madrid, Bibl. univers. *codex* 31 (*Biblia Complutensis*)

Keltezés és származás: IX/X. század; a jegyzetek későbbiek a *Complutensis* szövegénél.

Kiadás: D. De Bruyne, „Un système de lectures de la liturgie mozarabe,” *RB* 34(1922) 147-155; *DACL* 12, 402-404. CLLA 368. szám, 217. oldal.

A kódex 216 széljegyzetet tartalmaz, ezek egyike sem vonatkozik az evangéliumokra. Az elrendezésük alapján valahol a silosi *Liber commicus* és a *Liber sacramentorum mozarabicus* között helyezhető el (toledói úzusok). (150)

H.NEMRÓMAI LEKCIONÁRIUMOK KÖZÉP ITÁLIÁBAN (CAMPANIA, BENEVENTO)

A VI. és VII. századi Campaniából fenn maradt néhány liturgikus dokumentum amelyek részben közvetlen részben angolszász másolatokból ismerhetők. (151) Ezek minden római befolyástól mentesek. Másrészt egyetlen beneventán dokumentum sem korábbi a X. századnál és valamennyien bizonyos mértékben romanizáltak. (152)

1. A capuai episztolárium.

Könyvtár: Fulda, Landesbibliothek, *codex Bonifatianus* 1

Keltezés és származás: 545 körül, capuai Viktor püspök számára készült (a pecsét 546. április 19.-i) és valószínűleg a Nápoly közeli Nisida sziget apátja, Hadrian vitte Angliába, amikor Theodor canterbury érsek tanácsadójaként 668 körül odautazott. Később Szt. Bonifác használta. (†754).

Kiadás és bibliográfia: E. Ranke, *Codex Fuldensis NT latine, interprete Hieronymo* (Marburg-Laipzig 1868) 165-168; G. Morin, „Lectiones ex epistolis paulinis excerptae quae in ecclesia Capuana saec. VI legebantur,” *Anecdota Maredsolana*

1, Appendix 5 (Maredsous 1893) 436-444; M. Gerbert, *Monumenta veteris liturgiae alemannicae* 1(1777), 409-416; J. Chapman, *Notes on the Early History of the Vulgate Gospels* (Oxford 1908) 130-133, DACL 5, 297-300; 8, 2276-2283; E. von Dobschütz, „Wann las Victor von Capua sein NT,” *Zeitschrift für NT Wissenschaft* 10 (1909) 90-96; G. Kunze, *Die gottesdienstliche Schriftlesung* (Göttingen 1947) 47-52; K. Gamber, *Vergleich zwischen den kampanischen Perikopenlisten und dem Codex V*, SE 12 (1961) 56-67; 13 (1962) 326-334, Klauser, xxxi. oldal 9.szám, CLLA 401. szám, 227-228 oldal.

A *Codex Fuldensis* vagy *Bonifatianus* tartalmazza Jeromos evangélium fordításának és a páli levelek fordításának legtisztább fennmaradt változatát, és közeli rokona a *Codex Amiatinus*nak és a *Codex Ambrosianus C. 39-nek*. Az evangéliumok Tatianus elrendezését követik, bár inkább *diapentével* van dolgunk és nem egy *diatesseron*nal. A páli levelekből vett liturgikus olvasmányokat kétszer említi: egy, a levelek elé illesztett listában, és a szöveghez fűzött széljegyzetekben is. A lista és a jegyzetek egykorúak de nem teljesen azonosak. A jegyzék ádventtel kezdődik, nagyböjtben csak szerdára, péntekre és szombatra tartalmaz olvasmányokat. Csak Szent Péter, Szent Pál, Szent Lőrinc és Szent András ünnepeit említi, bár tartalmaz perikópákat mártírok közös ünnepeire is. A *Fuldensis* ritka és jelentős bizonyítéka a páli levelek capuai használatának. Továbbá megbízható információt szolgáltat a liturgikus év húsvétot megelőző és követő időszakainak a kialakulásáról.

2. *A Lindisfarne* evangéliumok, más elnevezésekkel Szent Cuthbert evangéliuma, Durham könyve vagy Nápolyi *Comes*.

Könyvtár: London, The British Library, *codex Cottoniensis Nero D. IV*.
 Keltezés és származás: 700 körül; Lindisfarne (Anglia), de nápolyi eredetű, tartalmazza Szent Januáriusz ünnepét(!).
 Kiadás 1887; Faksimile kiadás=*Evangeliorum Quattuor Codex Lindisfarnensis*, 2. kötet, Olten-Lausanne 1956-1960); G. Morin, „La liturgie de naples au temps de S. Grégoire,” RB 8(1891); 481-493; 529-537 és *Anecdota Maredsolana* 1 4. függelék(Maredsous 1892) 426-435; DACL 9, 2373-2377; 12, 758-761; K. Gamber, „Die Kampanische Lektionsordnung,+ SE 13(1962) 326-352; Klauser, xxxii. oldal, 12. és 13. szám; CLLA 405. szám, 229. oldal.

Minden egyes evangélium előtt megjelenik egy perikópajegyzék, de a négy jegyzék elrendezése nem a liturgikus évet követi hanem az evangéliumi előfordulásokat. Bár a perikópajegyzék jelzi a napot, amikor a válogatás használandó, azonban magukat a perikópákat nem jelöli ki világosan, ezzel megnehezíti a használatot. G. Morin megpróbálta minden egyes perikópa definiálását. A Lindisfarne Gospels mintapéldánya Nápolyból (vagy a Nápolyhoz közeli Lucullanumból?) származott és 668-ban jelent meg Angliában Morin, vagy 678-ban Chapman szerint.

Két példánya maradt fenn: a) a *Codex Regius* (London, The British Library, Royal, codex I. B VII; VIII. század; Northumbria; ld. CLLA 406.

szám, 229. oldal) és b) egy Rheims MS (Bibliothèque municipale, *codex* 41; X.század).

3. Széljegyzetek Würzburgi Burchard evangéliumos könyvéhez.

Könyvtár: Würzburg, Universitätsbibliothek, *codex* M. p. th. f. 68

Keltezés és származás: Burchard, Würzburg püspöke (741-753) Angliából vitte ezt a kódexet a kontinensre; a széljegyzetek és a szöveg egykorúak, 700 körülről származnak, de a római modell VI/VII. századi.

Kiadás és bibliográfia: G. Schepps, *Die ältesten Evangelien-Hss. der Würzburger Universitätsbibl.* (Würzburg 1887); G. Morin, „Les notes liturgiques de l’Évangélaire de Burchard,” *RB* 10 (1893) 113-126; *DACL* 12, 762-768; B. Bischoff és J. Hoffmann, *Libri S. Kyliani* (Würzburg 1952) 93; J. Hoffmann, „Angelsächsischen HSS. in der Würzburger Dombibliothek,” *Heiliges Franken* :Festchronik zur Jahr der Frankenapostel (Würzburg 1952) 172-176; K. Gamber, „Die Kampanische Lektionsordnung,” *SE* 13(1962) 326-352, *Klausere*, xxxv. oldal, 37. szám; *CLLA* 407. szám, 230. oldal.

Az oldal tetején jelzik a napot, amelyre az illető lapon megadnak egy perikópát; a keresztek a szövegben a pontos válogatást mutatják; a jegyzetek és a szövegek egyazon kéztől származnak; az elrendezés nápolyi és római jellegzetességeket mutat.

4. *Perikópa jegyzékek a Codex Amiatinusban.*

Könyvtár: Firenze, Biblioteca Laurenziana, *codex* 1 (*Amiatinus*)

Keltezés és származás: Wearmouth-Jarrow-ban (Anglia) készült másolat Ceolfrith apáturasága (678-715) alatt, Eugippius evangéliumos könyvéből a Cassiodorus által revideált változatból.

Kiadása és bibliográfia: C. Tischendorf, *Codex Amiatinus* (Leipzig 1850). *Klauser* xxxi. oldal, 8. szám.

Négy perikópajelzés maradt fenn Lukács és János szövegéből; ezek valószínűleg egy széljegyzetrendszer matradványai, amelyek Eugippius evangéliumos könyvében szerepeltek, de az *Amiatinus* angol másolója kihagyta őket. Az elrendezés nápolyi.

5. *A beneventói Misszale plenum*

Könyvtár: Benevento, Archivio archivescovile, *codex* VI. 33.

Keltezés és származás: X/XI. század; Benevento

Kiadás és bibliográfia: K. Gamber, „Väterlesungen innerhalb der Messe in beneventanischen Messebüchern,” *EL* 74(1960) 163-165 és „Die Sonntagsmessen nach Pfingsten im *codex* VI. 33 von benevent,” u.o. 428-431. oldal és *SE* 12(1961) 71; K. Gamber, *Missale Beneventanum*, TPL 9 (Regensburg 1972). *CLLA* 430. szám, 239-240. oldal.

Az episztolák római elrendezésben szerepelnek de az evangéliumok még

őrzik a egy régi beneventán rendszer nyomait.

6. Misszálé töredékek Zürichből Peterlingenből és Luzernből.

Könyvtár: Zürich, Staatsarchiv, W.3.A.G.19, 6-15. fóliók; Zürich, Zentralbibliothek, Z.XIV. 4; Peterlingen (Payerne), Communalarchiv, szám nélkül; Luzern, Stiftsarchiv, 1912. szám.
 Keltezés és származás: X. század vége; Dél-Itália (Bari)
 Kiadás és bibliográfia: A. Dold, *Die Zürcher und Peterlinger Messbuchfragmente*, TuA 25 (beuron 1934); G. Morin, „Le missel de Payerne,” *Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte* 25 (1931) 102-111; E. Omlin, „Ein Messbuch Fragment im Stiftsarchiv Luzern,” *Innerschweizerisches Jahrbuch für Heimatkunde* 8/10 (1944/1946) 39-60; K. Gamber, SE 12(1961) 21-28; 52-56; 77-82.

A 23 miseformulában általában három olvasmány szerepel (Ószövetségi olvasmány, episztola, evangélium) Töredékes jellege ellenére ez a legrégebbi és legfontosabb dokumentuma az ősi beneventán liturgiának.

A X. században rengeteg a kézirat (153), de bizonyos mértékig már mind romanizáltak; bár őrzik a nemrómai olvasmányrendszer nyomait pl.a nagyböjti vasárnapokra.(154)

I. RÓMAI LEKCIONÁRIUMOK

A Városi *consuetudo* csupán néhány jelentős dokumentumát említjük meg itt. A szentmise számára készült különböző fajtájú lektionáriumok további fejlődéséről a következő fejezetben lesz szó. (155)

1. A würzburgi kapituláre

Könyvtár: Würzburg, Universitätsbibliothek, codex M. p. th. f. 62
 Keltezés és származás: 700 körül (Lowe és Gamber szerint 750 körül); Anglia.
 Kiadás és bibliográfia: Faksimile: *Comes Romanus Würzburgensis*: A Würzburgi Egyetemi Könyvtár M. p. th. f. 62 kódexének faksimile kiadása, Codices Selecti phototypice impressi 17 (Graz 1968); G. Morin, „Les plus ancien Comes ou lectionnaire de l’Église romaine,” RB 27 (1910) 41-74 (episztola jegyzék); és „Liturgie et basilique de Rome au milieu du VII siècle d’après les listes d’évangiles de Wurzburg,” RB 28(1911) 296-330 (evangélium jegyzék); DACL 5, 312-316; G. Kunze, „Das Rätsel der Würzburger Epistelliste,” *Colligere Fragmenta*, TuA 2 (Beuron 1952) 191-204; W.C. Rush, „A Possible Exlanation of the calendar in the Würzburg Lectionary,” JTS 21 (1970) 105-111. CLLA 1001. szám, 431-432. oldal.

A *Codex 62* három részből áll: a) az 1r-2v fóliók a római egyház kalendáriumát tartalmazzák, 211 bejegyzéssel és a stációs templomok megjelölésével, amelyek szoros kapcsolatban állnak az őket követő olvasmányokkal; b)

2v-10v fóliók 255 bejegyzéssel az episztolák jegyzékét közlik *incipittel* és *explicittel*: *Incipiunt capitula lectionum de circulo anni*, c) a 10v-16v fóliók 237 bejegyzése az evangéliumok jegyzékét adja *incipittel* és *explicittel*: *Incipiunt Capituli Sancti Evangelii Lec.* (ld. 342-343. oldal). Mindkét jegyzék római és egy kéztől származik de különböző időszakból, és nincsenek összhangban egymással. Az episztolák jegyzékét egy olyan könyvből rövidítették, amely minden egyes perikópa teljes szövegét tartalmazta, és a VII. századból származhatott; ld. XCI. szám; *Feria VI Ad sca. Maria Martyra*. Ez azt jelenti, hogy a stáció a Pantheon volt, amelyet IV. Bonifác pápa (608-615) dedikált Szűz Mária és valamennyi vértanú tiszteletére. G. Kunze, op.cit., 191-204 oldal a keletkezés idejét Nagy Szent Gergely (590-604) pontifikátusa elé teszi, a VI. század közepére. Kunze szerint olvasmányoknak szánt gyűjteményről van szó és nem valódi episztola jegyzékről. Olyan gyűjtemény lenne ez mint a *Veronensis*, összehasonlítva későbbi szakramentáriumokkal. Mindenesetre ez a római egyház legkorábbi fennmaradt lekcionáriuma, amely számos archaikus vonást hordoz, pl. nincsenek benne a nagyböjti csütörtöki szentmisék, benne van az olvasmányok nélküli, pünkösd utáni vasárnap, a *dominica vacans*, és nyomai egy korábbi, három olvasmányos rendszernek. Az utolsó perikópák (214-255-ig) meglehetősen rejtélyesek, talán *lectio continua* számára vannak szánva, kisebb rangú vasárnapokon.

2. *A corbiei episztolárium/Szentpétervári Comes.*

Könyvtár: Szentpétervár, Publicsnaja Biblioteka, *codex*, Q. V. I. 16. szám, (*olim* Sangerman. 842).

Keltezés és származás: 772/780 körül, corbie-i Maudramnus apáturasága alatt, v.ö. A. Wilmart, „Le lectionnaire d’Alcuin,” EL 51(1937) 140; Frere téved amikor a X. századra datálja! CLLA 1005 szám, 432. oldal.

Kiadás és bibliográfia: W.H. Frere, *Studies in Early Roman Liturgy*, 3: *The Roman Epistle-Lectionary*, ACC 332 (Oxford 1935) 1-24; R. Dubois (előkészületben); DACL 14, 649; A. Staerk, *Les MSS latins conservés à la Bibliothèque impériale de Saint-Petersbourg* 1 (Szentpétervár 1910) 135-171.

Ez az episztolárium egy lényegében római-frank dokumentum, amelyet egy IX. századi szakramentáriumhoz illesztettek. Ugyanazokat az olvasmányokat tartalmazza mint a murbach-i *comes* és a III. típusú lekcionáriumokhoz tartozik.

3. *A Comes ab Albino ordinatus/Alcuin comese vagy episztoláriuma.*

Két formában maradt ránk, supplementummal és anélkül. CLLA 1040-1041 szám, 438-439. oldal.

a. A supplementum nélküli episztolárium

Könyvtár: Cambrai, Bibliothèque municipale, *codex* 553.

Keltezés és származás: IX század eleje Cambrai székesegyháza számára; IX. század 2. negyede Bischoff szerint.

Kiadás és bibliográfia: A. Wilmart, „Le lectionnaire d’Alcuin,” EL 51(1937) 136-197; különnyomatban Bibliotheca Eph. lit. 2(Roma 1937)

b. az episztolárium supplementummal

Könyvtár: Paris, Bibl.Nat. *codex latinus* 9452.

Keltezés és származás: IX. század első negyede vagy harmada;

Szt.Amand apátság (Bischoff) és később a chartre-i székesegyház.

Kiadás és bibliográfia: A. Wilmart, *Le lectionnaire d’Alcuin*,” EL

51(1937) 151-168; J.M. Tommasi, *Opera omnia* 5 (Vezzosi szerk. Roma 1750) 297-318 (csak a perikópa *incipitek* és *explicitek*); E. Ranke *Das kirchliche Perikopensystem* (Berlin 1847); DACL 5, 300-311, 335-342; Frere, 3 (1935) 40-48; A. Wilmart. „Le lectionnaire de Saint-Père,” *Speculum* 1 (1926) 269-278. Tommasi egy Arnoul (és nem Arnaldus) de Loo által készített másolatot használt fel kiadásához, egy olyan kéziratból, amely a chartre-i Notre Dame székesegyház könyvtáré volt, a mai Parisinus 9452).(156)

A *Comes ab Albino ex Caroli imperatoris praecepto emendatus*, vagy *Comes ab Albino ordinatus* cím nem szerepel a kéziratokban, Tommasi a Supplementum előszavából vette őket. Alkuin comes-e valódi episztolárium, azaz olyan könyv, amely a temporále és a szanktorále 216 liturgikus ünnepéhez tartalmazza a prófétai olvasmányokat és az episztolákat, néhányukhoz egynél többet is, de nincsenek benne az evangéliumi olvasmányok.

A supplementumot előszó vezeti be. *Hunc codicem qui ab ecclesiasticis viris Comes appellatur, tua, lector, noverit perspicacitas ab eo codice sumptum quem constat ab Albino eruditissimo viro (Carolo sapientissimo imperatore praecipiente), lima rectitudinis esse politus atque emendatus ... imitando ac sequendo libellum pp.*

Gregorii sacramentorum. (157)

Az előszó szerzője valószínűleg Helisachar volt, Jámbor Lajos kancellárja; vö. G. Morin, „Une rédaction inédite de la préface au Supplément du *Comes* d’Alcuin,” RB 29(1912)341-348. A Supplementum 65 ószövetségi és újszövetségi olvasmányt tartalmaz, de nincsenek benne evangéliumi perikópák. Inkább olyan könyvből vették át őket, amilyen a Murbachi Comes, és nem a Würzburgi Episztoláriumok családjából. Maga a Comes viszont a würzburgi episztoláriumból merít és nem fordítva. Alkuin szerepe a Comes megalkotásában biztosra vehető; Helisachar ezt írja az előszóban: *hunc codicem ... ab eo codice sumptum quem constat ab Albino ... esse politum atques emendatum.* A St. Riquier apátság 831-ből származó katalógusa is említ egy *lectionarius plenarius a supradicto Albino ordinatus* tételt. Helisachar állításával szemben Alkuin csak csekély mértékű változtatásokat hajtott végre egy Rómában I. Honorius pápa uralkodása alatt összeállított episztolárium szövegén, egy korábbi, Theodorus (642-649) szövegre támaszkodva. Ennek a szerkezete II. típusú evangeliárium volt, amelyet 627-ben javítottak (Chavasse szerint). Rómából II. Gergely pápa (715-731) pontifikátusa előtt

került ki, mivel az olvasmányok a nagybőjti csütörtökökre nem egyeznek a Rómában használatos szövegekkel, Észak-Itáliában pedig a VIII. század elején ismert volt. [(A. Wilmart, „Un missel grégorien,” RB 26 (1909) 281-300; A. Dold, *Vom Sakramentar, Comes und Capitulare zum Missale*, TuA 34 (Beuron 1943)]. Észak-Itáliából vándorolt át Galliába és került Alkuin birtokába. Nehéz pontosan megállapítani milyen változtatásokat eszközölt ő a szövegen, de annyi biztos, hogy alapjaiban nem szervezte át a római modellt. Az Alkuin neve alatt megismert Comes tisztán római dokumentum, eltekintve persze néhány apróbb tételtől, amilyen pl Mindenszentek vigíliája és ünnepe és Szent Márton vigíliája; végső elrendezését 626/627-re érte el, így a würzburgi episztoláriumnál korábbi eredetű.

Vajon összeállított vagy revideált-e Alkuin egy evangéliumskönyvet? Valószínűleg nem, nincs rá bizonyítékunk. A római evangéliumos könyv (Δ típusú 750 körülől) Alkuin korára már megszilárdult és nem igényelt további munkálatokat. (158)

4. *Capitularia evangeliorum* (Evangéliumi perikópák jegyzéke)

T. Klauser a perikópák jegyzékeit négy fő típusra redukálja: Π,Λ,Σ,Δ. (159) Az alább, a miselekcionáriumok fejlődése címszavak alatt ismertetett újabb kutatások lehetővé teszik, hogy Klauser figyelemre méltó elemzését tovább fejlesszük és kutatásainak eredményét a kéziratok és azok osztályozásának szélesebb keretei között helyezzük el. A Klauser-féle első három típus, a Π,Λ,Σ (160)valójában variációk Chavasse II. típusú evangeliárumára. A Klauser-féle negyedik típus, a Δ, a Chavasse szerint harmadik típusú evangeliárum B családjának változata. (162)

Mi a Frere által alkalmazott nomenklatúrát fogjuk használni a Klauser által definiált típusokkal. (163)

- a) Klauser Π= Frere korábbi típus=Chavasse 2. típus=tiszta római evangéliumskönyv kb 645.

E típus fő tanúi:

Könyvtár: Würzburg, Universitätsbibliothek, codex M.p.th.f.62.

Keltezés és származás: Lásd feljebb a Würzburgi kapitulárénál.

Most ennek a kéziratnak a harmadik szakaszával foglalkozunk, 10v—16v. főlíokkal, amelyek 237 evangéliumjegyzéket tartalmaznak; ezek más korszakból származnak mint az olvasmányok és nem függenek össze velük. Ezt a kapitulárét valószínűleg Vitalianus alatt (657-672) állították össze és a 650 római használatot tükrözi. Nem tartalmazza a nagybőjti csütörtököket de említ Primus és Felicianus szenteket, akiknek ereklyéit a Via Nomentanáról szállították át Rómába Theodorus alatt (642/649) Ugyanakkor nem tesz említést I. Leo pápa ereklyéjének transzlációjáról, ami 688-ban történt.

Intitulációja *Incipiunt Kapituli Sancti Evangelii Lec.* és a karácsonyi éjféli misével kezdődik: *In natale Domini ad scam Mariam Maiorem* nem pedig a karácsony vigíliájával, ahogyan a kézirat episztoláriuma. Közbülső címe:

Incipiunt lectiones(=evangéliumok) *a Septuagesima usque in Pascha*. Explicit: *Expliciunt capitula anni circuli de sollemnitatibus vel nataliciis sanctorum*. Végül egy különleges alkalmakra szóló újabb olvasmánysorozat címadása: *Incipiunt capitula necessaria*.

A Würzburgi kézirat mellett Klauser a II típus legrégebbi tanúiként a következőket nevezi meg: római kódexek, Vat.Pal.lat. 46 (800 körül); Paris Bibl. Nat. codices lat 260 (korai IX. század), 274 (*idem*), 266 (IX.század közepe), 9385 (*idem*), 269 (IX. század); 11959 (X. század). (164)

- b) Klauser Λ = Frere Martina Martina típus=variáció Chavasse 2. típusú evangeliárumára= tisztán római, 740 körül.

Könyvtár: Trier, Stadtbibliothek, *codex* 22 (*codex aureus*), fol.161r-171r.

Keltezés és származás: 800 körül, Szt.Maximinus apátság, Trier.

A perikópák incipitjeit az *In illo tempore* vezeti be. Az egyes hónapok világi elnevezése a hónap első ünnepe előtt jelenik meg, mint a veronai *libelli missarumban*. Roma, Vat.Pal.lat. 50 (korai IX. század); Zürich, Zentralbibliothek, *codex* 1190 (IX. század közepe); Roma, Vat.lat. 7016 (800 körül); Aachen, Székesegyházi kincstár, karoling evangeliárum, (IX. század eleje). (165)

- c) Klauser Σ =Frere standard típus = variáció Chavasse 2. típusú evangeliárumára =tisztán római evangéliumos könyv; 755 körül.

Könyvtár: Paris, Bibl.Nat. *Nouvelles acquisitions latines* 188 (Autun 800 körül); lat. 17227 (800 körül), 11958 (IX. század); 9386 (késő IX. század); 11956 (X. század); Roma, *Ottobon*, lat 79 (X. század). (166)

- d) Klauser Δ = Frere Vitus típus = variáció Chavasse, a B evangeliárium családhoz tartozó 3. típusú evangeliárumára = római-frank könyv, amely egy 650 körüli tisztán római *capitulare* alapján készült s véglegesedett 750 körül, Galliába kerülve gall elemekkel bővült.

Douai. Bibliothèque municipale, *codex* 12 (késő VIII- század); Paris, Biblio.Nat. lat. 11957 (IX/X század); Roma, Vat.lat 8523 (*idem*); Paris, Biblio. Nat. lat. 11963 (X/XI század). 167

A *Capitularia evangeliorum* tisztán perikópa jegyzékek, az egyes olvasmányoknak csak *incipit*jeit és *explicit*jeit közlik. A kéziratok hagyomány számos olyan könyvet is őriz, amelyek az olvasmányokat *in extenso* közlik. Lásd, Klauser 168és R.J. Hesbert, A. Chavasse és K. Gamber idézett munkáit. 169

5. *Teljes olvasmányokat tartalmazó lekciónáriumok (Szentleckék és evangéliumok in extenso)*

Amint már említettük, a szentmise olvasmányai feltüntetésének különböző módjai évszázadokon át párhuzamosan léteztek, és nem húzható egyenes fejlődési vonal a széljegyzetektől az olvasmányjegyzékeken át a teljes miselekcionáriumig; sőt, néhány teljes lekciónárium igen régről maradt

fent. 170

Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a leckék és evangéliumok koordinációja nem logikus rendben, hanem véletlenszerűen következett be.

a) *A müncheni töredékes lektionárium*

Könyvtár: München, Bayerische Staatsbibliothek, *Clm* 29155

Keltezés és származás: késő VI. század; Észak-Itália, bár a könyv tisztán római típusú.

Kiadás és bibliográfia: K. Gamber, 'Das Münchener Fragment eines *Lectionarium lenarium*', EL 72 (1958) 268-280.

A töredék csak a nagyhét hétfői evangéliumát tartalmazza (JN 12:1-36), és ennek a hétnek a keddi szentleckéjét (Jer. 11:18-20).

b) *A veronai lektionárium (vagy monzai lektionárium)*

Könyvtár: Paris, Biblio.Nat. *codex lat.* 9451

Keltezés és származás: VIII/IX. század, Észak-Itália (Monza? Verona?)

Kiadás és bibliográfia: R. Amiet, „Un *Comes* carolingien inédit de la Haute Italie,” EL 73 (1959) 335-367; DACL 5, 335-342; 13, 2107; K. Gamber,

„Die Lesungen und Cantica an der Ostervigil im *Comes Parisinus* RB71 (1961) 125-134; A. Wilmart, EL 71 (1937) p. 140, n. 16 (Verona)

Lectionarium plenarum valószínűleg a *Clm* 29155 típusához tartozik. Az Ál-Jeromos *Ad Constantium* bevezetését követően a lektionárium a karácsony vigiliájával kezdődik. Bizonyosan római lektionárium de a Városon kívül másolták, mivel olyan észak-itáliai sajátosságokat tartalmaz mint a *Dominica in Trigesima*, in *Viginsima stb.* nagyobbít vasárnapok.

c) *A vatikáni töredékes lektionárium*

Könyvtár: Roma, Vat. Reg. *lat.* 74

Keltezés és származás: késő VIII. század, Észak-Itália, (Bobbio?) sőt, akár Gallia, bár maga a lektionárium tisztán római típusú.

Kiadás és bibliográfia: A. Dold, „Ein Ausgeschriebenes Perikopenbuch des 8. Jhs.,” EL 54 (1940) 12-37.

Közeli rokonságban áll a murbach-i *Comes*-el.

d) *A stuttgarti töredékes lektionárium*

Könyvtár: Stuttgart, Würtemb. Landesbibliothek, *codex frag.* 47 **Ősnyomtatvány (Incunabula) 6769-ből és H. 5385**

Keltezés és származás: Késő VIII. század, német (Konstanz?)

Kiadás és bibliográfia: A. Dold „Zwei wichtige Fragmente eines *Doppel-Comes* aus dem 8. Jh.,” EL 65 (1951) 77-86 és „Ein Vorläufer des *Comes* von Murbach,” EL 65 (1951) 237-249, 251.

A szerkesztő szerint a stuttgarti lektionárium római modellje II. Gergely (715-731) pápaságánál korábbi kellett hogy legyen, mivel hiányoznak belőle a nagyböjti csütörtökök.

e) *A regensburgi rövidített lektionárium*

Könyvtár: Prága, Metropolitni Kapitoly, codex 0.83 (Prágai szakramentárium), fol. 121-130

Keltezés és származás: VII. század második fele, Regensburg

Kiadás és bibliográfia: A. Dold, *Das Prager Sakramentar*, TuA 38/42

(Beuron 1949) 188*-195*. Négy vasárnapi olvasmány és evangélium, négy de communi mise és négy votív mise ugyanattól a kéztől származik, mint a szakramentárium (CLLA no. 1220, pp. 475-476) Az elrendezés római.

f) *A monte-cassinói szakramentárium lektionáriuma*

Könyvtár: Monte Cassino, Apátsági könyvtár, *codex* 271 (*olim* 348)

Keltezés és származás: 700 körül, esetleg kissé korábbi (Lowe, Bischoff); Észak-Itáliából de római úzusokat tükröz.

Kiadás: A. Dold, *Vom Sakramentar, Comes und Capitulare zum Missale*, TuA 34 (Beuron 1943); teljes bibliográfia a CLLA no. 701, pp. 330-331 alatt, de ehhez már hozzáteendő A. Chavasse kulcsfontosságú tanulmánya: „Les fragments palimpsestes du *Casinensis* 271 (Sigle Z 6)” *Afl.* 25 (1983) 9-33.

Ez a furcsa szakramentárium-lektionárium a temporále olvasmányait és az evangéliumokat minden esetben a mise orációja után közli. Római típusú lektionárium 660-680 körülről.)

g) *A donaueschingeni töredékes lektionárium*

Könyvtár: Donaueschingen, Hofbibliothek, *codex* B. II. 2 Heidelberg, Gerhard Eis-Sammlung, *codex* 82.

Keltezés és származás: VIII/IX. század; Délnémetország

Kiadás és bibliográfia: A. Dold, *Jfl.* 3 (1923) 52-54; és *EL* 65 (1951) 250-252. CLLA no. 1233, p. 479.

Római elrendezésű mise lektionárium töredékei.

h) *Münchener lektionárium töredékek*

A kézirat-töredékek teljes felsorolását ld. Gamber, CLLA no. 1240, pp. 480-481.

Kiadás és bibliográfia: *ibid*

Ezek a töredékek azonos típusúak, de későbbiek, mint a murbach-i lektionárium és a würzburgi *Comes*.

i) *A chartres-i lektionárium*

Könyvtár: Chartres, Bibl. municip. codex 24 (olim 32) egy 1944-es légítámadás során megsemmisült)

Keltezés és származás: IX. század első fele; Andradus, Saint Père, Tours közelében.

Kiadás és bibliográfia: A, Wilmart, „Remarques sur un lectionnaire de Chartres copié à Tours”, *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres de Paris* 13 (1925) 290-298; Frere, *Studies* 3 (1935) 71. CLLA no. 1229, pp. 477-478.

Ezt a chartre-i kéziratot, a Mabillon *Annales O.S.B.* 2 (1704) 328 egy félreértett megjegyzése miatt, gyakran összetévesztették a *Parisinus* 9452-vel, (amely **Alkuin Comese** a Supplementum nélkül). Az ál-Jeromos *Ad Constantinum* prológusát követi a cím: *Incipiunt lectiones* (episztolák és evangéliumok) *libri comitis anni circuli*. Az elrendezés azonos Alkuin Comesével.

j) A murbach-i lektionárium (*Comes Murbacensis*)

Könyvtár: Besançon, Bibl. municip., codex 184, fol. 58-74

Keltezés és származás: Késő VIII. század; Murbach-i apátság (Elzász)

Kiadás és bibliográfia: A. Wilmart, „Le Comes de Murbach” *RB* 30 (1913) 25-69; *DACL* 5, 316-321; 908-914, CLLA no. 1226, p. 477.

Episztolák és evangéliumok jegyzéke *capitulare* formában, az egyes olvasmányok incipitjeit és explicitjeit adja meg. A listát egy olyan könyvből kompilálták, amely a perikópa szövegeket in extenso tartalmazta. Az Ál-Jeromos *Ad Constantinum* prológusát követően kezdődik a jegyzék: *In vigilia natalis Domini ad nonam ad sanctam Mariam* majd folytatódik az egész évre. Időrendben a *murbach-i comes* később keletkezett Alkuin comesénél és az olvasmányoknak a frank gelazián szakramentáriumhoz kötődő római-frank elrendezését képviseli. Származását tekintve a kézirat Chavasse B családjához, vagy a harmadik típusú miselekcionáriumokhoz tartozik. A murbach-i comes olvasmányainak elrendezése lényegében azonos azzal, ami a *Missale Romanum* 1570-es megjelenésével kötelezővé vált az egész latin rítusú egyházban. Teljesen kifejtettek benne a vasárnapok ciklusai: 5 vízkereszt után, 4 húsvét nyolcadát követően, 1 vasárnap a mennybemenetel ünnepe után, 25 pünkösd után és 5 karácsony előtt. A vasárnapokon kívül minden szerdára és péntekre gondoskodik olvasmányról. Szerdára szentlecke és evangélium szerepel, péntekre csak evangélium. A böjti és a húsvéti időszak már teljes; a nagyböjtben megvannak a csütörtöki misék, bár ezek nem azonosak az Alkuin comesében szereplőkkel. A kalendárium a frank gelazián szakramentáriumával egyezik (Flavigny, 760-770 körül) s ez azt jelenti, hogy ez a lektionárium a római lektionárium adaptálása a gregorián és gelazián szakramentáriumok alapján kidolgozott új szakramentáriumra. Ismét megmutatkozik tehát liturgiánk történetének alaptézise: az általunk megörökölt római liturgia valójában római-frank (római-német) és ez magába foglalja a szentmise olvasmányainak rendszerét.

k) *Theotinchus lectionáriuma (Comes Theotinchi)*

Könyvtár: Beauvais, codex 23 (elveszett)

Keltezés és származás: IX. század, a Szt. Riquier apátságából (Centula) Amiens számára.

Kiadás és bibliográfia: É. Baluze, *Capitularia regum francorum* 2 (Paris 1677) 1309-1351 = az elveszett beauvaisi kézirat egy másolata reprodukálva a PL 30, 487-532-ben; E. Ranke, *Das kirchliche Pericopensystem* (Berlin 1847) Függelék lxxxiv-xcii; V. Fiala, „Neue Beobachtungen zum Sanctorale des Comes Theotinchi” *Colligere Fragmenta* = *Festschrift A. Dold*, TuA 2 (Beuron 1952) 205-213; A. Baumstark, *Missale Romanum* (Eindhoven-Nijmegen 1919) 100 és 188, 43. jegyzet; Frere, *Studies in the Early Roman Liturgy* 3 (1935) 84-91. CLLA no. 1050, p. 439.

A mű címe meglehetősen rejtélyes: *In Christi nomine anni circuli liber comitis incipit, auctus a Theotincho indigno presbytero, rogatu viri venerabilis Hechiardi, comitis Ambianensis*. Sem a Theotinchus nevű presbiter sem Hechiardus, Amiens grófja nem azonosítható személy. A lectionárium a teljes liturgikus évre tartalmaz perikópajegyzéket, minden olvasmány, (szentleckék és evangéliumok) incipitjét és explicitjét. A két olvasmány egymás mellett jelenik meg minden nap, ahogyan a murbach-i comesben is, és nem külön jegyzékben, mint sok más kéziratban. A tartalom elemzése a IX. századra mutat. A szerző látszólag egy korábbi dokumentumot egészített ki, olyat, amiben az olvasmányok in extenso szerepeltek: *Liber comitis aucto a Theotincho ... ita ... ut sancta evangeliorum dicta necnon et apostolorum ac prophetarum immota atque inconcussa servarentur et diebus quibus deerant propriae sanctae lectiones adhiberentur*. Valójában azonban két különböző dokumentumot kapcsolt össze; az első a murbach-i comeshez hasonlóan egymás mellett tartalmazta a napi szentleckéket és evangéliumokat, a második pedig egy tisztán római dokumentum volt, olyan, amilyen Alkuin comese (a Supplementummal) és a würzburgi comes; ld. A. Wilmart, RB 30 (1913) 159. A *Comes Theotinchi* nem vezet vissza egy korábbi forráshoz (401-417 körülől), ahogyan Baumstark állította.

l) *Pamelius comese*

Kiadás: J. Pamelius, *Liturgicon Ecclesiae latinae* 2 (Köln 1571; reprint kiadása Farnborough 1970) 1-61; új kiadása E. Ranke, *Das kirchliche Pericopensystem* (Berlin 1847), Függelék. IV, pp. lii-lxxxiii. Pamelius számos kéziratból kompilálta a kiadását, de nem jelölte meg ezeknek sem dátumát sem pontos jellegét. Az egyik kézirat a bruge-i Szt. Donát templom tulajdona volt, több másik Kölnben volt, ahol Hittorp tanulmányozta őket. A tartalom elemzése azt mutatja, hogy Pamelius Frere standard típusát használta ugyanabból a családból, amelybe a *murbach-i comes* is tartozik. Pamelius az összeállítását mint teljes *capitularét* adta ki, (az episztolákat és evangéliumokat csak incipitjük és explicitjük jelzi). A szöveg nehezen használható, mert

nem tudjuk megállapítani a ténylegesen felhasznált forrásokat.

J. A RÓMAI LEKCIONÁRIUM KIALAKULÁSA

A lektionárium fejlődését nem tanulmányozhatjuk úgy, mintha kialakulása egyszerre történt volna. Egyes olvasmánycsoportok már igen korán megjelentek, mások jóval későbbiek.

1. A Hetvenedvasárnap és húsvét közti időszak elrendezése már Nagy Szt. Gergely előtt megtörtént és szilárd, önálló liturgikus egységet alkotott a középkor évszázadain át. Természetesen a IV. század előtt nem létezett a perikópák állandó rendje, mivel az olvasmányok kiválasztása éppúgy, mint az eucharisztikus ima megszövegezése a celebráns imaalkotó tehetségére volt bízva.
2. Minden római lektionárium azonos szövegeket tartalmaz húsvét és pünkösd hetére és a köztük lévő hat vasárnapra. Nagyböjt után ez az időszak tartalmazta a leckék legrégebbi rétegét és stabilan megőrizte őket az elkövetkező időkre.
3. A lektionáriumok eltérnek a karácsony és a vízkereszt utáni utolsó (= a hetvenedvasárnapot megelőző) vasárnap között, és a pünkösd utáni időszakban (= a pünkösdöt követő vasárnaptól a karácsonyt megelőző utolsó vasárnapig), így adventben is. Könnyebb a *sanctorale* olvasmányait tanulmányozni, mint a *temporale* olvasmányszövegeit, mivel az előbbi kronológikus adatai jóval pontosabbak.

Megjelenésekor egyetlen lektionárium sem volt rögzítve sem a következő évre sem az egyházmegyéek szélesebb köre számára.

A korai és a középkori egyház nem ismerte a liturgikus egység fogalmát. Különböző rítuscsaládok léteztek, mindegyikük saját lektionáriummal rendelkezett, de még egy ilyen családon belül sem egyeztek a lektionáriumok mindenben és minden helyen. A templomokban különböző korokból származó és különböző típusú olvasmányos könyveket használtak. Az a fejlemény, hogy végül egy római lektionárium vagy inkább egy római-frank lektionárium vált uralkodóvá, amilyen a murbachi comes is, véletlen eredménye az istentisztelet karoling reformok által előidézett romanizálásának.

Sehol sem mutatható ki az olvasmányok rendszerének kidolgozására vagy megreformálására tett módszeres kísérlet; sem Róma sem más érseki székhely nem próbálta meg rákényszeríteni másokra a saját válogatását. Egyházmegyéjének fejeként és első számú liturgusként minden püspök szabadon alkothatta meg saját imaformuláit és választhatta ki a megfelelő olvasmányokat. Ha már bizonyos olvasmány sorozatok megjelentek egy kézíratos hagyományban, terjedni is kezdték egy többé kevésbé véletlenszerű terjeszkedés szeszélye szerint. Ez azt jelenti, hogy általában véve nagyobb volt a kívülről jövő okok szerepe a befolyásukban mint a belsőké. Emlékszünk, hogy az a folyamat, amely a római könyvek sikerét biztosította III. Pipin és Nagy Károly vallási és politikai lépéseinek az eredménye volt, és nem a kérdéses dokumentumokban rejlő minőségéből fakadt. Továbbá az ő erőfeszítéseik soha nem egyszerűen az egységesí-

tésére irányultak, sem a lekcionáriumok vagy más liturgikus könyvek esetében sem; a murbach-i comes (a késő VIII. századból), amely a középkori olvasmányrend őse, maga is hibrid, római-frank dokumentum.

Minden liturgiátörténész elismeri hiteles episztoláriumok és evangéliumos könyvek különböző típusainak létezését. Egyetértenek a következőkben is:

- a) Elfogadják a háromféle típusú olvasmányos könyv létezését: würzburgi comes, Alkuin comes, későbbi tanúk.
- b) Az evangéliumos könyvnek létezett egy régebbi típusa, amelyet Klauser Π, Λ, Σ típusai vagy Frere korai-, Martina-, standard típusai képviselnek, de ez a korai forma sem az eredeti, az ugyanis paleográfaiilag már nem elérhető.
- c) Lehetséges bizonyos egyezést megállapítani az evangéliumos könyvek három típusa és az episztolárium között.

Gondosan meg kell különböztetnünk az evangéliumos könyvet három megjelenési formájában (négy evangélium + széljegyzetek, jegyzékek, *in extenso* perikópák), és az olvasmányos könyvet (apostoli levelek + széljegyzetek, jegyzékek, *in extenso* perikópák). Ez a kétféle könyv hosszú időn át saját jogon létezett, és nem volt közvetlen kapcsolatuk egymással. A murbach-i comes az első fennmaradt dokumentum (VIII. század vége), amelyben a levelek és evangéliumok egymás mellett jelennek meg a vasárnapok és ünnepnapok teljes körében. Korábban az episztoláriumok fejlődése különbözött az evangéliumos könyvétől. Ha Rómának volt is valamiféle elsőbbsége az evangéliumok listáját illetően, a würzburgi comes és a codex Vat. Pal. 46 tanúsága szerint a szentleckék tekintetében nem rendelkezett ilyennel. Az az elrendezés, amely végül teret nyert az egész latin egyházban inkább római-frank, semmint tisztán római volt. Sem a würzburgi episztolárium sem Alkuin comese nem tudott olyan sikerrel és tisztán elterjedni, mint a würzburgi evangéliumos könyv és a Vat. Pal. 46.

A következő sematikus elrendezés a szentmisében használt római olvasmányoskönyv fokozatos kialakulását mutatja (Chavassee nyomán)

episztolárium	evangeliárium
1. típus Würzburgi comes késő VI. század	nincs fennmaradt kézirat Klauser Π kézirat családjából rekonstruálandó
2. típus Alkuin comese = római comes 626/627 körül Alkuin javításával	Tanúi Klauser Π, Λ, Σ vagy Frere korai-, Martina-, standard típusok, 595-657 körül.
3. Chavassee A = római tanúk 700 körül Chavassee B = egyéb tanúk 700/740 körül	Chavassee A = római kéziratok 700 körül Chavassee B = egyéb tanúk 700/740 körül; változata a Klauser Δ = Frere Vítus típusnak

1. A würzburgi comes (Würzburg, Universitätsbibl., codex M. p. th. f. 62; 700 körül; illetve 750, Gamber és Lowe szerint) a római episztolárium egyes típusát tartalmazza. Tartalmi érvek alapján (hiányoznak belőle a VII. századi ünnepnapiak, a nagyböjti csütörtöki misék, stb) római előképét a késői VI. században találjuk, Nagy Szent Gergely korában. (†604) Ennek az olvasmányos könyvnek bizonyos szakaszai Gergely pápasága előtt is léteztek, így megvoltak azok az olvasmányok, amelyek a már liturgikusan megszilárdult időszakokra, tehát húsvét hetére és a húsvét utáni hat vasárnapra szóltak. A würzburgi comes a legrégebbi római episztolárium, amelynek közvetlen kéziratostanúja van. A 600-625 körüli római úzust képviseli.

A római episztolárium ezen első típusának megfelel egy első típusú evangéliumos könyv. Bár nem rendelkezünk ilyen kézirattal, nyomai megtalálhatók Klauser II kéziratcsaládjában. Ez az evangéliárium, amely I. Gergely koránál régebbi, húsvét utáni hat vasárnapra tartalmaz olvasmányokat János evangéliumából, 10 formulát vízkereszt utánra és tizenhat perikópát a pünkösdt követő időszakra.

2. Alkuin comes-e a második típusú római episztoláriumot tartalmazza; római modelljét 626/627 körül találjuk.

Ennek a második típusú episztoláriumnak megfelel egy második típusú evangéliárium, mégpedig az, amelyik közös forrása a Klauser - féle Π (645 körül) Λ (740 körül) Σ (755 körül) evangéliáriumcsaládoknak. Ez a három család egyszerű variációja egyetlen alaptípusú evangéliumos könyvnek. Mivel Λ és Σ közvetlenül kapcsolódik a Π -hez, az rendszer alapjait a Π tanulmányozásával ismerhetjük meg. Klauser a *sanctoralét* használta a kronológia felállításához; ez Theodórosz (642-649), Márton (649-654) és Jenő (654-657) pápák alatt véglegesedett de a rendszerezése I Honorius (625-638) pontifikátusa alatt történt meg. A *temporale* revíziója I Honorius uralkodásának kezdetre készült el, de már Szabiniánusz pápasága alatt elkezdődött (604-606). A Π típusú evangéliumos könyv legkorábbi állapotában Nagy Szent Gergely pápaságával (590-604) lehetett egyidős.⁽¹⁸⁰⁾

A (645 körüli római) Π típus fő kéziratostanúja a következők: Würzburg, Universitätsbibliothek *codex* M. p. th. 62, fol., 10^v-16^v, amely egy inzuláris eredetű *capitulare evangeliorum* 700 körülről; Róma, Vat. Pal. lat. 46 (Karoling kódex, 800 körülről); Párizs, Bibl. Nat. *codices* 260 (korai IX század; Tours), 274 (807/834 körül; Tours), 266 (IX. század közepe; Tours), 9385 (860 körül, Tours), 269 (IX. század második fele; Limoges), és 11959 (X. század; St. Germain des Prés?).¹⁸¹

A Λ típus (római, 740 körülről) fő kéziratostanúja a következők: Trier, Stadtbibliothek *codex* 22 = *codex aureus* (Mainz, 800 körül); Róma Vat. Pal. lat. 50 (korai IX. század; Lorsch?); Róma Vat. lat. 7016 (800 körül, Lucca?); Aachen, Domschatzkammer, Karoling evangéliárium (korai IX. század Aachen).

A Σ típus (római, 755 körülről) fő kéziratostanúja a következők: Autun, Bibl.

Municipale, *codex* 4+ Párizs, Bibl.Nat. *novv.acq.* lat. 1588 (XIII.-IX. század); Párizs, 17227 (IX. század első fele).¹⁸²

3. A legnagyobb zűrzavar sokáig a miselekcionárium harmadik típusa körül uralkodott. Klauser a saját kéziratjegyzékében nem is utal rá. A Δ típus (egy 650 körüli római szövegen alapuló 750-ből származó római-frank változat) a harmadik típus B családjának variánsa. Frere nem tett eléggé világos különbséget e csoport tanúi között.¹⁸³ A. Wilmart, R.J. Herbert és különösen A. Chavassee azonban rendszeresebben vizsgálódott.¹⁸⁴ Az utóbbi sikeresen különített el két kéziratcsaládot (A és B) a harmadik típusban. Az evangéliumi perikópák tekintetében az A és a B a második típusú evangeliárium revíziójának tanúi, amely pedig Klauser Π , Λ , Σ csoportjainak alapját alkotja, a leckeperikópák tekintetében az A és B család kompliálói részben Alkuin comeséből merítették (amely maga egy második típusú episztolárium), direkt módon pedig az első típust képviselő würzburgi episztoláriumra támaszkodtak. A két családot összehasonlítva azt találjuk, hogy kétségtelenül az A őrizte meg legjobban a harmadik típusú lektionárium primitív formáját. A B az A átdolgozása, az episztoláriuma kevésbé jól elrendezett és későbbi mint az evangeliáruma. Nem tudjuk megállapítani, hol történt a revíziója; de aligha tévedünk, ha egy olyan országra gondolunk, amelyben a latin egyház liturgiája a középkorban folyamatos volt: Észak-Itália, Svájc vagy a frank Gallia.
4. Az A család tanúi rómaiak, azaz a Városból vagy a Rómát körülvevő szuburbikárius egyházközségekből származnak. A B család tanúi a Róma által nem közvetlenül befolyásolt országokból jönnek. A kéziratok tanúsága szerint mindkét család VIII. századi eredetű, de az A bizonyára későbbi keletkezésű II. Gergely pápa uralkodásánál (715-731). Ez már tartalmazza a nagybőjti csütörtöki szentmiséket és szerepel benne, címadás nélkül, Kisboldogasszony (szeptember 8.) és a Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepe (szeptember 14.), amelyet I. Szergiusz pápa (687-701) vezetett be, továbbá a lektionáriumba bekerült III. Gergely pápa uralkodása alatt (731-741) Szt. Orbán napja (május 25.). Úgy látszik, hogy az A család a 700 körül létrejött második típusú lektionárium átdolgozásának az eredménye. A B család későbbi 700-nál, de valószínűleg 740 előttől ered. Így a két család valamennyire kortársnak tekinthető.

AZ A CSALÁD FŐ TANÚI

Roma, Bibl. Vallicelliana, *codex* B. 8

Kelkezés és származás: korai X. század; a norcia-i Szt. Eutizio apátság, Umbria

Kiadás és bibliográfia: J.M. Tommasi, *Opera omnia* 5 (szerk. Vezzosi); Róma, 1750) 320; K. Gamber, *Sakramentartypen* p. 68. és SE 12 (1961) 84; valamint *Heiliger Dienst* 15 (1961) 114-118; R. Amiet, EL 71 (1957) 92, 2. jegyzet. Et egy teljes misszále, (*missale plenum*).

Roma, bibl. Valicelliana, *codex* C. 10, 139-280 főlők.

Keltezés és származás: Késő X. század; Valcassoriana monostor, Norcia közelében.

Kiadás és bibliográfia: Frere, *Studies* 3, p.68; A. Wilmart, *EL* 51 (1937) 136-197; Ez a Nursiai episztoláriumnak nevezett könyv ugyanolyan elrendezésű mint a *Valllicellianus* B.8.

Roma, vatikáni könyvtár, Archivio di San Pietro, *codex* F. 7 (6) XII. századi evangéliumoskönyv, a szentleckéket a margón jelzik. Kiadása: J.M. Tommasi, *Opera omnia* 5, 468-473.

Genf, Bodmer gyűjtemény, korábban Sir Sidney Cockerell magánkönyvtára Teljes lektionárium a római Szt. Cecília templom számára. (XII század) Kiadás és bibliográfia. Frere, *Studies*, 3, p. 70.

Róma, Vatikán könyvtár, Archivio di San Pietro, *codex* F. 7.1. XIII. századi episztolárium Szent Péter székesegyház számára.

Az A család számos beneventán tanúját R.J. Hesbert és A. Chavassee gyűjtötte össze.

A B CSALÁD FŐ TANÚI.

Paris, Bibl. Nat., *codex* lat. 9451 (késő VIII. század; Verona)

Ez a fent már említett veronai lektionárium

Chartres, Bibl. municip., *codex* 32 (olim 24) (820 körül; Andradus, tours-i Szt. Márton szerzetesének munkája, a Vézelay melletti Saint Père számára.

Szentpétervár, Publicsnaja biblioteka, *codex* Q.V.I. 16 (772-780; Corbie) A corbei-i episztolárium, ld. fent.

Besançon, Bibl. municip. *codex* 184 (késő VIII. század; Murbach), murbach-i lektionárium ld. fent.

Rome, Vat. Reg. lat. 74 (VIII. század, Gallia) ld. fent.

Rome, Vat. lat. 7018 (IX. század; Reggio Emilia? Bologna?) *Missale plenum* (ld. fent)

Rome, Bibl. Valicell., *codex* E. 16 (1100; Farfa? Subiaco?) *Capitulare evangeliorum*; ld. Klauser: Das römische Capit. evangel. p. ixiv, no. 337.

Ugyanehhez a családhoz tartozik még ötven teljes misszale (X-XV századból) Herbert jegyzéke szerint.¹⁸⁶

A Klauser féle Δ típus tanúi a B család variánsai, római-frank jellegűek, a kompilációjuk 750 körül történt, de egy 650 körüli tisztán római kapitulariumból származnak.¹⁸⁷

K. AZ OLVASMÁNYOK TRIDENTI RENDJE

Az olvasmányoknak az a rendszere, amelyet V. Piusz pápa a *Missale Romanum*-ban rögzített (1570. július 14-én) egy római-frank rendszer, amelyet a Karoling korban dolgoztak ki és elrendezése megegyezik a murbach-i comesével. Így lényegében egy VIII. századi római rendszer. A murbach-i comes egy

harmadik típusú lekciónárium volt, tehát az evangéliumokat illetően a második típus frank átdolgozása, ami alapjában véve Klauser Π , Δ , Σ csoportja, az episztolákat illetően pedig Alkuin comesének frank átdolgozása.

Mivel a lekciónáriumok kézíratairól nincs teljes jegyzék, fejlődésüket nem tudjuk követni a X. – XVI. század között.

Számos középkorban élt liturgista van segítségünkre a fennmaradt kéziratok tanúk rendszerezésében: Metzi Amalarius († 850 körül), Reichenauai Berno apát (†1048), Konstanzi Bernold (†1100) Autuni Honorius († 1145 körül) Deutzi Rupert (†1135) és William Durandus (†1296).

Nagy Károly korától a II. Vatikáni zsinatig ugyanazokat az olvasmányokat használták nagybőjtben, a nagyhéten, húsvét hetében és a kántorbőjti napokon. A húsvéti időszakban egészen az apostolok ünnepéig (június 29) a szentleckét a rómaiakhoz, a korinthusiakhoz, a galatákhoz, az efezusiakhoz, filippiekhez és a kolosséiakhoz írt páli levelekből olvasták. Húsvét után az Apostolok cselekedeteiből vették az olvasmányokat.

Bár a szentleckék és az evangéliumi olvasmányok egymás mellé rendelése inkább a véletlen műve volt és nem megfontolt terv eredménye, fennmaradása több mint ezer évre biztosított maradt.

***Táblák a végéről kelleni fognak
és kell majd egy előhang, és egy tájékoztató
irodalomjegyzék***

Nyomta és kötötte
a Robinco Kft. digitális nyomdája,
1088 Budapest, Múzeum utca 7.
Nyomdavezető: Gembela Zsolt
<http://srv.robinco.hu/oldalaink/nyomda.html>

